

AZ IDŐ ELMÉLETE.

AZ E TÁRGYRA VONATKOZÓ FŐBB PHILOSOPHIAI
NÉZETEK ISMERTETÉSÉVEL ÉS BÍRÁLATÁVAL EGYÜTT

MEGÍRTA

POSCH JENŐ,
SZOLNOKI GYMNASIUMI TANÁR.

II RÉSZ: TÖRTÉNELEM.

MEGJELENT A MAGY. TUD. AKADÉMIA ANYAGI
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1897.
DOBROWSKY és FRANKE BIZOMÁNYA.

Minden jog fentartva.

Nyomatott Bakos István könyvnyomdájában Szolnok 1897.

Előszó.

Munkám e 11-ik részének célja és szerkezete dolgában eléggé tájékoztat az I. résznek előszava. Megjegyzem még:

hogy egyes, itt nem említett újabb irodalmi termékeknek méltatását az egésznek egy német nyelvű átdolgozása számára tartom fenn;

hogy a rövidített címmel, esetleg cím nélkül idézett művek a szerzőjökre vonatkozó czikknek *forrás-m.* alatt, ily czikknek híján pedig külön helyen vannak tüzetesebben megjelölve;

hogy a jelen munka lapjaira félreértés kikerülése végett mindenkor a „fent” és „lent” szónak kíséretében hivatkoztam.

A magyar tudományos Akadémia pedig íogadja az isniét nyújtott segélyért ugyan ám a hálás érzelmeimet, melyeket már az I. részben is alkalmam volt kifejezni.

Szolnokon, 1897. július havában.

A szerző

I. Ó-KOR.

Pythagoreusok.

Kr. e. 500-? *)

Forr. Zeller: Die Philosophie der Griechen I. Th. 5-ik Mad. Leipzig 1869. (L. a 376. laptól.)

Az idő természetéről való komolyabb elmélkedésnek legelső nyomára a görög bölcelet körén belül a pythagoreusoknál akadunk. Feltéve, — bár ezt Zeller kétségbe vonja, — hogy a fő-forrásokban, Aristoteles- és Stobaeusban, teljesen megbízhatni, kimondhatnók, hogy már a Pythagoras közvetlen tanítványai is oly valaminek érezték az időt, ami a külső természeti tüneményektől különbözik. Erre mutat egy állításuk, mely szerint az idő, csakúgy mint az üresség (tér), a világon kívüli végtelen légkörből jutott a világba.

Ez az állítás minden naiv formája mellett is figyelemre méltónak mutatkozik, ha nem azt nézzük, hogy mit mondott, hanem hogy mit akarhatott mondani a szerzője. Először is meg kell engedni, hogy az illető pythagoreus akkor, mikor az időre vonatkozó philosophemáját a térre, — vagy amint ő mondja, az ürességre — is kiterjeszti, már érezte azt az igazságot, melyet az egész későbbi philosophia hangoztat, t. i., hogy tér és idő rokon jelenségek. Abban a mondatban pedig, hogy ez a két dolog kívülről jutott a világhoz, körülbelül benne lappang az utóbb jobb megokolás kíséretében felmerült felfogás, hogy tér és idő nem egyebek, mint a világot, az anyagi adatot határoló formák. Ez legalább is lehetséges, azért, mert elménk hajlandó a formát olyas valaminek képzelni, ami kívülről került az adathoz; a „kívülről hozzájutás” gondolatából tehát könnyen keletkezhetik egy efféle forma-elmélet. *Zeller* szerint egyébként az idő végtelenségének tudata vitte rá ama névtelen philosophust arra, hogy az időt a végtelenből keletkeztesse.

Szó sem fér hozzá, hogy a pythagoreus idő-elmélet csupa fogalomzavar, mely a legnaivabb tájékozatlanság bélyegét viseli magán. Tény, hogy e felekezetet az imént említett nézete nem gátolta abban, hogy az időt magával az égboltozattal is ne hirdesse azonosnak. (L. lent 14. lap.) És *Zeller* nem tartja valószínűnek, hogy a pythagoreusok valaha törekedtek volna ez ellenmondó állításaikat kiegyeztetni.

*) A cím-k alatti számok az illető elmélet megjelenésének idejét jelentik. Ahol ezt nem tudni, a szerző halálának évét tettein ki (Ueberweg szerint)

Plato.

385-347. Kr. e.

Forr. a Platon's Timaeos und Kritias«. Griechisch u deutsch, Leipzig 1853. Engelmann (L. Tim: 10. és 11. fejt.)

Plato azt mondja (10. fejt.): Isten (*γεννήσας πατήρ*), ki a világmindenséget a „maga képére és hasonlatosságára” teremtette és nevezetesen mozgó, élő lényenyé alakította, elhatározta, hogy e világmindenséget a szeme előtt lebegő örök mintaképhez (*παράδειγμα*) még hasonlóbba teszi. Ezt azzal valósította meg, hogy *ugyanakkor*, *) mikor berendezte az égboltozatot, megkészítette a változatlan örökkévalóságnak egy számok szerint tovahaladó, mozgékony mását (*ποιεί μένοντος αιώνος εν ἐνὶ κατ ἀρίμουν ιονβαν αἰώνιον εικόνα*), vagyis azt, amit időnek nevezünk.

Platónak ez állítása nézetem szerint arra a feltevésre jogosít, hogy ő az időt a mozgástól, még pedig a szabályos, sőt megmért mozgástól nem tudta tisztán megkülönböztetni. E fogalmak nála összefolynak. Tény legalább, hogy állításai egy részének csak úgy van annyira-mennyire megállható értelme, ha ott, ahol ő „idő”-t mond, mi egyenletes, önmagába visszatérő mozgást gondolunk helyébe. Mert csak erről lehet a valószínűségnek legalább némi látszatával azt az állítást kockáztatni, hogy „az isten” annak a szabálytalan mozgás helyébe való behozatalával a világot tökéletesebbé akarta tenni. Arra, amit az idő nevéen a mai köztudalom ért, ilyen mondás teljességgel nem illik rá. Feltevésünket ajánlja az, hogy a mozgásra még csak ráfér valahogy az olyan állítmány: „az isten megcsinálta (*ποιεί*)”, de alig hihetni, hogy Plato e szót használta volna abban az esetben, ha az időt merő képzeletnek, és nem concret jelenségnek tartotta volna. Másrészt ott, ahol az időt az örökkévalóság képének, azaz hozzá *hasonló-nak* nyilatkoztatja, az időnek valami tisztultabb képe lebeghetett a szeme előtt, — mert felteszszük, hogy ama „hasonmás”-át még sem tartotta concret létezőnek.

Lejebb azt az alapján helyes megjegyzést találni, hogy az idő részei, nevezetesen a napok, „éjek”, hónapok és évek nem lehettek meg előbb, mint az égboltozat, melyen e jelenségek alapszanak. Egy alább említett helynek figyelembe vételével azonban a sorok közül olyan következtetését olvassuk ki, hogy az idő maga, mint e részek összesége is csak azért állhat fenn, mert egy mozgócsillagos égboltozat terül el felettünk. Ezzel kimutatja, hogy ő más időt, mint égi mozgással mértet, illetőleg az időmérésnek valami más módját elképzelni nem tudja. *Az említett* részek összesége

*) Ezért mondja Zelm· (Ph. d Gr. II. Th. I. Abth. 2. kiad. »10. lap), hogy Plato az időt a világgal együtt keletkezettnek, nem pedig az előtt is létezőnek képzelte. (V. ö. Aristoteles Phys: VIII. 1. *Πλάτων δ' αὐτον [= τον χρόνον] γεννά μόνος' „άμα μεν γαρ αυτον το ονρανω γεγρονέναι .... φηο'έν.*)

igenis megkívánja az égboltozatot úgy, mint magok e részek, mert tény, hogy mindegyikök egy-egy befejezett szakaszát képviseli a mértékül szolgáló égi mozgásnak. De az időnek lehet ám más részeit is kiczirkalmazni, úgy, hogy más szabályos folyamattal mérjük, és az *ilyen* részekből összetett idő bizonyára ellehet égboltozat nélkül is. Plato az időt szokásos mértékével, tehát, mint fennebb mondottuk, a szabályos mozgással téveszti össze.

Érdekes még, hogy „a múlt és a jövő nem egyebek, mint származék-alakjai az időnek” (το τ'ην ró τ'εοται χρόνου γεγονότα εἶδη). Azon nem vitatkozom, vajjon ez *slöog-ok* alatt Plato objectiv tényeket, avagy pusztá fogalmakat gondolt-e, azaz hogy ő a multat és jövőt reális jelenségeknek, avagy pusztá fogalmaknak tekintette-e. Kár is volna a platonikus philosophiát, mely lét és fogalom között még nem tudott éles határvonalat vonni, ilyen kérdéssel sarokba szorítani. Arra kívánnám itt a figyelmet ráterelni, hogy a nagy görög iskolaalapító a három idokategoria közül épen azt a kettőt foglalja együvé, melyeket (fent I. r. 76. kk. 1.) mi is egymáshoz hasonlóknak állítottunk. Ő észrevette, hogy jelen, múlt és jövő nem egyenlő értékű formák. — A további kijelentésének, hogy múlt- és jövő-ítéletet az örökkévalóról (*cdöwg ouvía*) kimondani nem szabad és hogy a keletkezéssel és enyészettel szemben áll az örök létnek állandó jelenje: mi ebben a fogalmazásban elismerést nem szavazhatunk, nem épen amaz örök létezőnek chimaerikus volta miatt. E gondolatnak egészséges magja mindössze annyi, *hogy* mult- és jövő-ítéleteink s ennél fogva időképzetünk nem volna, ha csupa állandó létet látnánk magunk körül és nem egyúttal keletkezést és enyészést is.

Mellékes természetű, de érdekes állítás, hogy „nem szabatos beszéd, ha azt mondjuk: a keletkezett dolog mint ilyen megvan, a készülődő megvan,” sat. (το γεγονός εἶναι, γεγονός το γεννηθόμενον εἶναι γεννιόμενον . . .) Plato itt *talán* oly mondatokat tart szem előtt, mint pl. — hogy egyéb nyelvekből idézzek, — a latin „pater scripturus est,” vagy akár a német: „Der Brief ist geschrieben.” Tény legalább, hogy ezekre ráillik a szerzőnk okoskodása, mert aki „scripturus est”-et mond, az csakugyan mintha azt mondaná: „egy jövendő cselekvény van, létezik;” hasonlóké az „ist geschrieben „-nek is az a látszatja, mintha lenne: „die vergangene Schreibethätigkeit ist, besteht.” Hogy azonban a nyelvet e szólásmódok kifejlesztéseért nem illeti meg a pontatlanság vádja, azonnal meglátjuk, mihelyt a fenti mondatokat kissé közelebről vesszük szemügyre. Aki „scripturus est”-et mond, épen nem azt mondja: „id iam est, quod in posterum scribetur.” Mert itt a jelen létezést („est”) nem a jövőnek kijelentett cselekvésről, hanem a *pater-re*, illetőleg az ezen mutatózó jelekről mondja ki, melyek egy ennek részéről bekövetkezendő írásra vallanak. Hasonlóké az „ist geschrieben” sem azt jelenti, hogy az elmúlt írás-cselekvés még megvan, hansm hogy a levél most („ist”) oly tulajdonságokat tüntet fel, melyekből ama cselekvésnek ő rajta elmúlt

voltára lehet következtetni. — Meg kell egyébként jegyeznem, hogy én Plato fent idézett helyének azt az enyémmel valóbszinű értelmezését is hallottam valakitől, mely szerint szerzőnk itt csak azt akarná mondani, hogy a világnak ephemer, keletkező-enyésző tümenényeit nem szabad létezőknek állítani. Ez az értelem jól hozzá illik Platónak ama különösen Plotin-tól megragadott nézetéhez, hogy valódi léte csak az *αἰών-nak* (fent *ccuouog ovβία*) van.

A következő (11-ik) fejezetben a naprendszer írja le, úgy tüntetvén fel a bolygókat, mint istentől az időmérés, vagy mint ő mondja, az idő-keletkeztetés (*uvu γεννη&ή χρόνος*) céljára kisebb-nagyobb körpályákba beillesztett testeket. A tárgyalás itt már túllép az időképzet korlátain és mi messze eltérnénk tárgyunktól, ha mind e fejtegetéseket nyomon követnők és egyenkint ráutalnánk a sűrűn előforduló, bár könnyen megmagyarázható astronomiai tévedésekre.

A Plato idő-elméletéről szóló ítéletünk nem üthet ki valami kedvezően, még ha latba vetjük is egy ily korai keletkezésű philosophemának a kíméletre való jogos igényét és ama néhány jó gondolatot, melyet benne kimutathatni. Mert épen alapgondolata („az idő valami concret, teremtett jelenség”) a téves. Ama gáncsnak, melyben lej ebb hasonló okból a plotinismust részesítjük, jó része Piatora esik vissza, ki e nézetnek tulajdonkép az atya volt.

Aristoteles.

Megh: 322 Kr. e.

Forr. Prantl: » Aristoteles' acht Bücher Physik.« Griechisch u-deutsch. — Leipzig 1854. (L. IV. könyv 10 - 14. fejezet és VIII könyv 1. fejezet)

Meg kell adni, hogy Platónak e hírneves tanítványa sokkal mélyebben, élesebb bonezoló elmével ragadja meg feladatát, mint mestere. Mindjárt fejtegetése elején a legvelejébe vág a dolognak, felvetvén az idő-problema legsarkalatosabb kérdését, azt hogy vájjon létezik-e az idő vagy nem? A választ egyelőre függőben tartja és felhoz néhány pontot, — nem vetvén meg a laikus eredetű hétköznapi okoskodásokat, sem (*εξωτερικοί λόγοι**)— melyek arra vallanak, hogy az idő „vagy egyáltalán nem, vagy csak alig és homályos módon (*μόλυσ κccu άμ,νδρίος*) létezik.”

/ . Egy az, hogy „az idő oly részekből áll, melyek határozottan *nem* léteznek; ilyen a múlt és a jövő. Ami a jelent illeti, az létezik ugyan, de nem tekinthető az idő részének azért, mert az idő sem nem áll jelen pillanatokból, sem ilyenekkel fel nem mérhető.” Állapodjunk meg a nagy stagiritának ez okoskodásainál. Mindenekelőtt feltétlen helyesléssel kell adóznunk az itt, — bár óvatos, kétkedő

*) L. Prantl 501. lap 32 jegyzet.

formában*) — megnyilatkozó materialista elvnek, melyszerint a létezés praedicatumát eredeti értelmén túl oly jelenségekre, melyeknél a reánk-hatásnak még logikai lehetősége is ki van zárva, — többi között a múltra és jövőre, — kiterjeszteni nem szabad. Abban az állításban, hogy „az idő nem létezik, mert részei, a múlt és jövő sem léteznek” oly törülmetszett, természetesen egyszerű gondolatfűzés nyilatkozik, hogy nem csodáljuk, ha néhány czikornyához szokott újabb bölcselelő mosolyog rajta. Pedig Aristoteles, illetőleg amaz *εξωτερικός λόγος-ok*, teljesen fején találták a szöveget és a modern psychologia, mely az idő irreális természetét a képzelő és érző lelki-állapotok éles megkülönböztetése útján látta be, alapjában szintén ez Aristoteles-féle tényre támaszkodik. Mindenesetre kár lesz ezt az okoskodást kicsinyelni és neki menni esetleg avval, hogy múlt és jövő csak „egyelőre” nem léteznek. Lét- és nem-lét között tertium non datur és a kérdés az, hogy valamely jelenség, mely a „múlt” vagy „jövő” praedicatumok egyikét megszerezte, vajjon *mint ilyen* a létezők avagy a nem-létezők közé sorolandó-e? Erre csak egy felelet lehetséges, az, melyet Aristoteles adott; és ez igazságot cseppet sem gyengíti meg az olyan „egyelőre”, mert aki ezt kiejti, a múlt vagy jövő eseményeknek olyan állapotára kacsingat, melyben ez események az említett praedicatumokat többé nem hordhatják.

Annak a gondolatnak, hogy „az idő nem áll jelen pillanatokból” két kiegészítése lehetséges. Az egyik ez: „ . . . mert jelen pillanat csak *egy* van benne, a többi múlt és jövő.” A másik: „ . . . mert az idő több, mint a mosdóknak pusztja sora; fő benne a múlás.” Azt hiszem, az Aristoteles eszejárásához jobban illik az előbbi értelmezés, mint az utóbbi, mely kritikusabb gondolkozást kíván. Ahhoz, hogy „a jelen nem része az időnek,” megjegyezzük: A jelen eredetileg valóban nem része, hanem egyik fő megindító oka az időképzetnek, mert ható érzet nélkül nem keletkezhetik sem emlék, sem várakozás. Mikor azonban időképzetünk már megérett, igenis részévé válik, az által, hogy jelen-nek fogjuk fel azaz idő-sorba illesztjük belé azt a benyomást, mely eredetileg csak arra szolgált, hogy ösztönszerű visszahatásokra, képzetekre, ítéletekre, többi között éppen az időfogalom megalakítására ingerelje lelkünket.

A következőkben Aristoteles a folytonosság és az egymásután körül felmerülő nehézségeket iparkodik kitüntetni. Itt teljesen a skeptikusnak álláspontjára helyezkedik, az egymásnak ellentmondó állítások mindegyikét támadja, ismét azért, hogy közönsége elismerje, miszerint az idő, melylyel sem emígy, sem amúgy boldogulni nem lehet, voltaképen *nem*, avagy legföllebb „homályos módon” létezik. Mi e harcz-módról, melylyel semmiféle solidaritást sem vállalunk, itt bővebben nem szólhatunk (v. ö. lent *Sextus-nak*) és csak a felmerült állításokat szedjük sorra. Ezek, lehetőleg megtartva a szerzőjük szövegezését és kihagyva a közbeszótt gondolatokat, így szólnak: „Bajos megmondani, vajjon a *most*, — mely *úgy* látszik nem egyébb,

*) Aristoteles a szóban forgó kijelentését e szavakkal vezeti be: „*ἀάνατον αν είναι οόζειε . . .* „

mint puszta határvonal múlt és jövő között, — mindig egy- és ugyanannak marad-e, avagy folyton más és más-e. (. . . το νυν .... πότεσον εν ναϊτινιβνὰυ διαμένει, ἄλλο καὶ ἄλλο, οὐ ζεζοῖον ἰόστν.) Az utóbbi nem lehetséges, mert ez esetben a sok mosí-nak, amely létrejött, sorban meg kellene semmisülnie, lévén az időrészeknek az a tulajdonságuk, hogy soha együttesen nem fordulnak elő. Már pedig mikor semmisültek volna meg az előző *mostoh*? Hogy akkor nem, amikor még mint *most-ok* megvoltak, az bizonyos. De az sem lehet, hogy minden következő *mod-ban*, vagyis minden következő jelennek beálltával semmisült volna meg a közvetlen előtte való *most*, mert hisz a *most-ok* nem sorakoznak egymás mellé úgy, mint a pont a ponthoz, (ἔστω γαρ αδύνατον εχόμενα εἶναι ἀλλήλων τα νυν, ὡπερ οαγμα βτημής.) Másrészt szintén lehetetlenség, hogy a *most* folyton egy- és ugyanannak maradjon, mert tény, hogy puszta határvonal, és mert ez esetben azt, ami 10,000 év múlva fog megtörténni, szintén a mosí-hoz kellene számítanunk.” Ez ellen azonban a józan ész tiltakozik s így a probléma megfejtetlennek, az idő pedig, mely ilyen ellenmondásokba visz, homályos dolognak marad. Kénytelen vagyok a közepéből ragadni ki egy mondatot és ahhoz fűzni az egész szövegre vonatkozó megjegyzéseimet. Aristoteles szerint az idősorban megsemmisülések nem lehetségesek „azért, mert az idő *nem* olyan, mint a ponthoz.” (Fent: ἴστω γαρ...) Aki e megokoláson, miként jó magam is, fennakad, nem tudván megérteni, hol van pontoknak a sorában megsemmisülés, az jegyezze meg, amire én hosszas tépelődés után jöttem rá, hogy szerzőnk itt nem épen a síkra leszúrt, szóval valóságos pontokat tart szem előtt; másodsor pedig, egészítse ki a kérdéses mondatot így: „az idő nem ponthoz, *hanem vonal*.” Más szóval: nem szaggatott, hanem folytonos mennyiség. Aristoteles itt az idő folytonos voltát veti fel annak az állításnak ellenében, hogy a *most-ok* egymásután megsemmisülnének. — Valószínű továbbá, hogy szerzőnk mindjárt kezdettől fogva tartotta eszében a folytonosságnak és tartósságnak ide olvasott gondolatát, (hisz néhány közbeeső sorban ki is tér e tulajdonságokra) és ha ezt tekintetbe vesszük, következőkép fogjuk leolvashatni amaz oraculum-hangú első mondatot (το νυν . . . πότερον . . .): „Igaz-e, hogy a hosszú, kényelmes tartósság sok apró, egymás után megsemmisülő *most-höl* van összetéve?” Nézetem szerint ez az a kérdés, melyen Aristoteles tépelődik s hogy ő a *most*-jával, melyről nem tudja eldönteni, változik-e vagy nem, nem pillanatot, hanem hosszabb tartósságot értett, az pártolja, hogy a megsemmisülések elmélettel szemben a felvetett intervallumnak *folytonos* voltára hivatkozik. „Folytonos”-nak nem a pillanatot, hanem a hosszú tartósságot szoktuk érezni. Miért ne fogadhatná el Aristoteles, hogy az egyes, pillanatnyi benyomások megsemmisülnek és hogy úgy fűződnek egymáshoz, miként pont a ponthoz, holott valóban ilyenformát mutatnak? Nem sokkal érthetőbb-e Aristotelesnek ettől való vonakodása, ha elfogadjuk, hogy elutasító válaszával nem ilyen „pillanatnyi,” hanem valami állandó tartós *most*,

pl. egy előtte lévő tárgy, *lebegett* a szeme előtt? Az ilyenek el is lehet töprengeni, vajjon sok egymásután megsemmisülő rész-hatásból van-e összetéve, vagy nem, mikor tény, hogy a benyomás a maga mozdulatlanságában ott vesztegel előttem! Csakis az ilyenről mondhatni továbbá a valószínűségnek elégséges látszatával, hogy *most-jai* nincsenek egymástól elkülönítve, pontok módjára, — mert tény, hogy a határvonalak ez esetben elmosódnak.

Tisztába hozván, hogyan szól a feladat, melyet Aristoteles maga elé tűzött, foglaljunk álláspontot okoskodásaival szemben. Állítását, hogy a folytonos benyomások ténye tönkre teszi a megsemmisülés hypothesisét, avval vethetni vissza, hogy a folytonosságot mindenkor lehet egyes szaggatott benyomások összefolyásából, elmosódásából keletkezett eredménynek felfogni. Ahol folytonos benyomást (A) nyerünk, ott nemcsak azért van jogunk megsemmisülést állítani, mert mindenkor hozzá gondolhatunk valami szakaszos processust, (pl. metronom-ketyegést), melynek két eleme közé eső része az A-nak *elmúlt*, mikor a harmadik elem beköszönt, — de van jogunk azért is, mert A maga is ilyen szakaszos, tehát megsemmisülési folyamat útján, t. i. successive ránk ható aether-hullámokból keletkezett. A tartós benyomásnál tehát „az egyes *most-ok*” igenis mindenkor „mások és mások”. Az a hullám, vagy hullám-csoport, mely *egy két* perczig tartó színhatásnak utolsó másodperczében éri szememet, nem ugyanaz, mint amely a hatásnak első pillanatában ért. Mondhatnók, — persze inkább faggatódzás kedvéért, mint sem helyesen, — az ember két pillanatig sem látja ugyanazt a tárgyat, hanem mindenkor sok teljesen azonosat (ugyanazon helyen), melyeket egymástól elválasztani nem tud.

Aristoteles végsorainak értelme valószínűleg ez: „A most-ot azért nem szabad szélesnek, és *kell* pillanatszerűnek tekintenünk, mert merő határvonal; és másodsor, mert az ilyen kiszélesítés, melynek határát szabni nem is lehet, a nyelvszokással hozhatna minket összeütközésbe.” Válaszunk: A most-nak határ volta már azért sem akadályozhatja a köztudalmat abban, hogy azt valami szélesebb tartósságra is rá ne mondja, mert a *most* nem *eredetileg* határvonal, hanem széles, kényelmes tartósság, melyet successive soványított le az ember pusztá kiterjedéstelen vonallá. Tudjuk, hogy idősebb emberek a „mostanság”-on vagy „mai napság”-on a „régii jó idők” óta beköszöntött egész mai „ferde világ”-ot, teszem azt, az 1848 óta folyó egész korszakot értik. Mostan-nak nevezik, mert jelennek és tartósnak, — tartósnak, mert homogénnek érzik, vagyis mert ez időszakon belül nem látnak kiemelkedő mozzanatot, melyet érdemesnek találnának határköül választani, és segítségével az időszakot discret-té tenni. Mennél hosszabb homogen időszakra képes valaki visszapillantani, annál hosszabb mostanokat lesz joga felállítani, és 10.000 esztendő „mai napság”-a csak azért nincs senkinek, mert ilyen hosszú életszakaszra visszaemlékezni nem tud. Minthogy pedig kizárólag egyformáknak *talált*, következőleg *áttekintett* idő-

szakok vehetik fel a kérdéses nevet: tehát nem kell félni, hogy valakinek kedve kerekedjék, a jövő, pláne a távol jövő eseményeket is mostaniaknak nevezni.

Következik két idő-definitió bírálata. Ezek egyikét Aristoteles szóra sem tartja érdemesnek, t. i. azt a pythagoreus állítást, melyszerint az idő, — minthogy minden jelenséget magába foglal — nem volna egyéb, mint maga a világgolyó (*τον όλον σφαίρα*). A másik definitio a Plato-é, (v. ö. fent 10. lap) melynek ellenében*) azt hangoztatja: „idő és önmagába visszatérő égi mozgás (*περιφορά*) azért nem lehetnek azonos dolgok, mert az időnek részei szintén mind idők, vagyis azonos neműek az egészszel; a körmozgás részei ellenben nem szintén körmozgások.” Ugyancsak a Plato nézetét Aristoteles még azért tartja helytelennek, mert belőle arra az esetre, *Jia* egynél több égboltozat volna, az következne, hogy ugyanannyi idő is van, még pedig mind egyszerre. Ez pedig lehetetlenség, mert több idő (*időlc*) csak egymásután lehet. — Tagadhatatlan, hogy Plato nem fogalmazta meg tételét oly világosan, hogy rá ne lehessen fogni, amint hogy rá is fogja Aristoteles, hogy ő a mozgásnak csak egy bizonyos fajtát tekintette időnek, az önmagába visszatérőt t. i., még pedig ennek egészét; a helyett, hogy általán *a* mozgást, tekintet nélkül a befutott út hosszára és alakjára, nevezte volna az idővel azonosnak, mit minden esetre bajosabb lett volna megczáfolni. Ez a Platóról megfogalmazott nézete azonban rávihette volna Aristotelest a következő kérdésre, mely a „több égboltozatos,” valóban nem komoly hangzású ellenvetésnél sokkal jobban illenék a szájába: „ha az önmagába visszatérő mozgásnak nem máris idő minden része, miért válnék e mozgás idővé csak az által, hogy a mozgó test a maga pályáján az utolsó kis darabkát is megtette, azaz kiinduló pontjáiig visszaérkezett?” — Aristotelesnek a pythagoreus idő-elanyagiasítással szemben tanúsított magatartása tanúbizonyosságul szolgálhat az ő tisztult, abstract idő-felfogásának.

Ama harmadik definitio ellen, mely az időt a mozgással, illetőleg a változással azonosítja, szerzőnk a következőket jegyzi meg: „A mozgás és változás kizárólag azon a tárgyon van meg, amely épen mozog és változik, vagy pedig azon a helyen, hol a mozgás lefoly, — és nem a többi tárgyon, illetőleg helyen is. Az idő ellenben mindenütt megvan. Továbbá: minden változás vagy gyorsabban, vagy lassabban megy végbe, ellenben az időnek csak egyféle sebessége van; sőt magát azt, hogy mi a „gyors,” mi a „lassú,” egyedül csak időre való hivatkozással lehet meghatározni, (*το γαρ βραυκαί ταχύ χρόνιο ώριοται*.)” Aristoteles igen szerencsés kézzel ragadja meg a mozgásnak egy pár vastagabb sajátságát, melyek az idő és mozgás között tátongó úrnek kitüntetésére valóban alkalmasak. Az idő „mindenre kiterjed”-ését szerzőnk minden valószínűség szerint nem a mindenre kiterjedésből keletkezettnek, hanem primair sajátságának tekinti. A „gyors” és „lassú”-nak dolgában meg leg-

* A Prantl értelmezése szerint (502. l.ap 37. jegyzet.)

alább is kétséges, vajjon az időt csupán e jelenségek definitiójára és nem inkább megszülemlésökre tartotta szükségesnek.

//. A következő (11-ik) fejezetben bizonyos psychologus hangoknak megszólamlása vonja magára figyelmünket. Néhány talpraesett megjegyzésből ítélve, mondhatjuk, hogy Aristotelesnek figyelmét épen nem kerülte el az idő subjectiv oldala, az t. i., hogy az idő sokkal mélyebben és bensőbben függ össze elménkkel, mint valami külső jelenség.

„Aki alszik — mondja szerzőnk, — annak nincs „ideje”; akinek gondolkozása szünetel, vagy aki ennek változásait nem veszi észre, az elmúlás fogalmára vergődni nem tud. Az álmából felébredő e pillanatban nyert benyomásait közvetlenül az elalvását megelőzőkhöz fűzi, mert az alvása közben letelt időről nincs fogalma azért, mert nem tudott benyomásokat felfogni. Egyet ér, akár nincs körülöttünk változás, akár nem vesszük észre azt, amely megvan: . mindkét esetben egyaránt nem lesz „idő”-nk. Idő és változás tehát szorosan egymáshoz vannak kapcsolva, (*φανερων οτι ονχ ειτιν ανευ κινήσεως και μεταβολής χρόνος*) annyira, hogy ha a világ örökre megállana, idő nem is volna, (*ει μη ην έτερον το νυν, άλλα παντο και εν, ονχ „αν ην χρόνος.*)” Ki kell itt emelnünk, — és ebben foglaltatik a legnagyobb dicséret, melylyel a nagy stagirita mély elméjének adózhatunk, — hogy ő a külső változatlanságot és az evvel parallel lelkiállapotot nem úgy fogta fel, mintha ezek az időnek, mint amúgy is meglévő, független létezőnek, csupán a *fel-fogásában* akadályoznák az embert. Aristotelesnek az idő nem ilyen független, minden körülmények között meglévő és a világhoz váthatatlanul hozzákovácsolt realitás, avagy „forma,” melytől szabadulni ne lehetne. Ez a négy szó *ονχ αν ην χρόνος* világosan mutatja, hogy tárgyát nem tekinti kivételnek amaz általános szabály alól, melyszerint minden dolognak megvannak a maga feltételei. Az időéinek megválasztása szintén sikerült és csak kiegészítésre szorul. „Mínthogy az idő, — folytatja — szorosan össze van forradva a mozgással és változással, anélkül mégis, hogy ezek egyikével azonos volna (1. fent): tehát egyedül az a feltevés marad hátra, hogy tárgyunk a mozgásnak, *valamije* (értsd: járuléka, tulajdonsága) lenne, (*ανάγκη της κινήβεός τι είναι τον χρόνον.*)” — Következik egy érdekes összehasonlítása az időnek, mozgásnak és mennyiségnek. A kiemelkedőbb gondolatok a következők: „Idő és mozgás egyaránt folytonos természetűek és úgy látszik, hogy mindig annyi idő múlt el, amilyen hosszú volt a mozgás. Megjegyzendő még, hogy időnk folytonossága a mozgásában gyökeredzik; ez utóbbi meg azért folytonos, mert út kell hozzá*), melynek révén a mennyiséggel (*μέγε&ος*) függ össze. A mennyiségnek végre a folytonosság eredeti, sarkalatos tulajdonsága. Ez volna az egyik összeköttetés a mennyiség, — tehát egy alapjában térhez kötött valami —

*) Csak ezt jelentetik nézetem szerint e szavak: *Ἐπει δέ το κινου-μενον κινείται ἐξ τίνος εις τι.*

és az idő között. A másik az, hogy úgy a térben, mint az időben megvan az *előbb* és *utóbb*. E praedicatumok szintén nem az időnek, hanem a térnek eredeti sajátosságai; a térből kerültek az időbe (ró *δε δη πρότερον καὶ ὕστερον ἐν τόπῳ πρῶτον ἔστιν*). De azért az *előbb* és *utóbb* az időnek igazi karakteristikuma. Csak annyiban mondhatjuk, hogy valahol időt ismertünk fel, amennyiben *előbb-et* és *utóbb-at* vettünk észre, (*τότε φαμεν γεγονέναι χρόνον, ὅταν τοῦ προτέρου καὶ ὕστερου . . . αἰσθησῶν λάβωμεν*)” — Senkisé mondhatja, hogy túlbecsüljük a nagy stagiritát, ha azt állítjuk, hogy e megjegyzések nem egyebek, mint valóban meglepő anticipatiói egy egészen új keletű igazságnak, melyszerint t. i. az abstracták a concretumon alapszanak, minden elvont kifejezés eredetileg concret viszonyokat jelentett és a concretum révén jutott az ember az elvontra. Igaz, Aristoteles nem ezeket mondta; de a ki finom érzékkel fel tudta ismerni, hogy oly praedicatumok, melyek ma közösen illetik meg a teret és időt, ez utóbbira csak a térről háruáltak át: az olyan elme bizonyára nagyon közel állott az abstracták valódi értékének ismeretéhez.

Eljutottunk Aristoteles híres definitiójához, e Japidaris stílú mondathoz: *ροῖτο γάρ ἐστὶν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ το πρότερον καὶ ὕστερον**). Ezt avval okolja meg, hogy „az idő olyan szerepet játszik a mozgásnál, mint amilyet a szám a sokaságnál. Valamint t. i. a szám segítségével a nyugvó tárgyak kisebb-nagyobb sokaságát, úgy ítéljük meg az idővel a letelt mozgás mennyiségét. Ebből az következik, hogy az idő valami szám-féle, t. i. a mozgásnak sajátosságos száma, (*τό μεν γαρ πλεῖον καὶ ἐλαττον κρίνομῖ ἀριθμῶ, κίνησιν δε πλείω καὶ ἐλάττω χρόνῳ ἀριθμὸς ἀρα τις ὁ χρόνος.*)” Nem látom be, miért kelljen feltennünk, mint némelyek kívánják, hogy Aristoteles a „szám” szónál „mérték”-re gondolt, vagyis hogy azt akartamondani: „az idő a mozgás *mértéke*.” Igaz, hogy a gondolat így világosabb volna; de ha így értette Aristoteles, miért mond következetesen, több helyütt is, *ἀριθμὸς-ί* és nem *ἀριθμὸς-ί*? E javító szándékú feltevéseknek továbbá ellene szól a szöveg következő helye: *ὁ δε χρόνος ἐστὶ τὸ ἀριθμῶμενον καὶ οὐχ ὡ ἀριθμῶμεν*. Ha itt a *ὡ ἀριθμῶμεν* (az, *ami nem χρόνος*) nem *mért éket* jelent, akkor egyáltalán nem tudom, mit jelent.

A dologra térve, ki kell mondanunk, hogy az idő-problémának olyatén megoldását, mint amilyet itt Aristoteles kínál, nem lehet elfogadni. Szerzőnk úgy tett, hogy a gondolatban előtte lebegő, különféle praedicatumokkal ékeskedő időalaknak a pusztá gerincz-vázát tartotta meg az „idő” név számára, t. i. a számsort, melylyel pillanatjait számláljuk, — és minden egyéb sajátosságáról, melyekkel boldogulni nem tudott, egyszerűen kimondta, hogy nem az időhöz, hanem a mozgáshoz tartoznak. Szinte hallom az ellenetést: „Amikor Aristoteles az egymásutánt az időről lenyeste és a

*) Magyar helyett a Prantl német fordítását iktatom ide: „Denn dies ist eb«m die Zeit: Zahl einer Bewegung nach dem Früher und Später”

mozgásra vetette, tulajdonkép ugyanazt cselekedte, amit te magad, mikor azt mondtad, (fent I. r. 203-4. l.) hogy a beállások és megsemmisülések objectív világtények és nem az időies gondolkodás szüleményei.” Válaszom az: aki az említett világtényeket egymásutának nevezi, ezeket már időképzett segítségével, némi elmei adalékokkal átalakítottan fogja fel; ezért nem szabad az „egymásután”-t az idő praedicatumaik közül kihagyni.

Aristotelesnek szóban forgó definitióját egyébként kedvezőbb színben fogjuk látni, ha e mondatban: *ἀριθμός ἀπαριθμός ὁ χρόνος*, a főhangsúlyt a *ριθ* szóra vetjük, és ehhez képest nem „=, hanem „~” jelet olvasunk az „idő” és „szám” szók közé, — más szóval, ha felteszszük, hogy csak azt akarta mondani: „az idő olyan mint a szám.” Aki a nehézségerőt vonzóerőnek hitta, az sem úgy értette, „nehézség = vonzás,” hanem csak: „a test úgy viselkedik, mintha vonzaná valami.” Aristotéiest pedig arra, hogy az időt valami „szám-forma képződmény”-nek tekintse, nem csupán a fent, valamint a 12. fej.-ben felhozott okok bírhatták, hanem talán az is, hogy belátta, legalább sejdítette e két dolognak fogalomszerű, subjectív természetét. (L. lent 22. lap.) — Ez értelmezés mellett azonban szintén megmarad az a kifogásunk, hogy Aristoteles nincs tisztában a számnak sem a természetével, sem az időhöz való viszonyával. Aki olyat mond, hogy a *tobb-et* és *kevesebb-et* egy esetben, t. i. mikor több vagy kevesebb *mozgásról* van szó, nem számnak, hanem időnek segítségével állapítjuk meg: az nem veszi észre, hogy ebben az esetben is számlálás történik, nem ugyan térbeli tárgyakon, hanem az időn, melyet a mozgás kitölt. Aristoteles, más szóval, nem veszi észre, hogy az „idő” és „szám” fogalmat közül ez utóbbi a fölsőbb rendű, oly értelemben, hogy számot megállapítani minden dologon lehet, (időn is,) de időt észrevenni nem lehet mindenben, ami megszámlálható. Az a fogalmazás továbbá, hogy „szám segítségével (*ἀριθμῶ*) határozzuk meg a sokaságot,” feljogosít arra a gyanúra, hogy szerzője a számot amolyan finom, fuvallatszerű lénynek képzei, mint amilyenek az abstractákat szokta képzelni az, aki valódi értékükkel még nincs tisztában.

— Másrészt ezen antithesisből: „az idő a mozgásnál, a szám ellenben a nyugvó sokaságnál szerepel,” kiolvassuk a csirait ama helyes gondolatnak, melyszerint a szám-fogalmak — nem úgy, mint az idő képzete — létre jöhetnek pusztán *nyugvó* sokaságok szemléletéből is. Arra, hogy a „kettő” fogalmát megalkossam, elégséges ezt a kész képet összehasonlítanom a másikkal, melynek neve „egy”; de egyáltalán nem szükséges, hogy az a kép a szemem előtt *keletkezzék*, vagyis, hogy először az első s azután a második pont jelenjék meg előttem. Keletkezés csak az egymásután fogalmához kell.

III. Következik egy nagyon sajátos bizonyítás annak a kétségtelenül helyes tételnek: „ha nem volna *idő*, nem volna *most*; és viszont, ha nem volna *most*, nem volna *idő*.” Ugyanis: „a *most*; úgy viszonylik az idő-folyamhoz, miként a mozgó test (τό *φερόμενον*) a mozgás-folyamathoz (*κίνησις*’mert valamint a mozgó test az egész

mozgáshoz képest ennek *egysége* (*μονάς*), úgy a *most* sem egyéb, mint az idő egysége. Minthogy pedig mozgó test és mozgás nem lehetnek el egymás nélkül, (kölsönösen feltételezik egymást), tehát ugyanilyen kölsönös feltételező viszonynak kell a *most* és *idő* között is fennállania, — mert az idő, mint pusztá száma a mozgásnak, ez utóbbihoz igazodik (*ἀχολον&εἶ*).”

Maga a tétel igaz oly értelemben, hogy csak megalakult időképzet mellett lehet az adott benyomást *most-nak* felfogni (a fejletlen ember rábámul), de viszont időképzetünk érzetek elfogadása vagyis olyasmik útján alakul meg, amiket utóbb, e képzet felhasználásával *most-oknak* nevezünk. (V. ö. fent 11. 1.) — Hogy Aristoteles egészen így értette volna tételét, azt legalább is kétségesnek tartom, mert ahhoz az övénel, pszichologiaibb gondolkozás-mód szükséges. Egyébként, aki semmi gáncot sem akar megtúrni, így okoskodhatik: „Te voltaképen azt mondd, hogy ez a két dolog, »*most*« és »*idő*« oly értelemben tételzik fel egymást kölsönösen, hogy a *most* a *physikai feltétele*, de *logikai következménye* az időnek. Aristoteles szint’ ilyet gondolt, mert ő az *idő* és *most* közti viszonyt *hasonlónak* mondja oly viszonyokhoz (nem is egyhez, hanem kettőhöz), melyeknek első tagja a másodiknak *physikai feltétele*, a másodika pedig az elsőnek *logikai praemissája*. A felhozott két viszony ez: mozgó test és mozgás; egység és számsor. A mozgó test a mozgásnak *physikai feltétele*, mert test nélkül nincs mozgás (v. ö. „jelen adatok nélkül nem keletkezhetik időképzet”), viszont a mozgás a mozgó testnek csupán *logikai előzménye*, mert a testet csak annyiban *nevezhetni* mozgóknak avagy mozgékonyknak, amennyiben mozgást észleltünk rajta (v. ö. „jelen-nek a ható érzést akkor nevezhetem, ha van időképzetem.”) Hasonlókép: az egység a *physikai feltétele* a számsornak, mert egység nélkül nincs többség, tehát számsor (v. ö. „jelen adatok . . .” mint fent), viszont ha még nem láttam sokaságot, az előttem lévő golyót nem nevezhetem egy-nek (v. ö. „jelennek a ható . . .” mint fent). — Aristoteles tehát a „*most*” és „*idő*” közötti viszonyt ugyanolyannak gondolhatta, mint te magad.” — Ne feszegessük e kérdést a végletekig. Aristoteles mindenesetre jól tette, ha olyan értelemben vette tételét, a milyenben helyesnek mutatkozik. Ha ebben némileg kétkedünk, ez azért van, mert szerzőnk sehol sem *említi*, hogy hasonlatait a főtételnek illetően értelmezése kedvéért választotta; sőt valószínűnek látszik, hogy analógiáinak itt bemutatott tökéletességét ő maga sem ismerte.

Elmélkedései további folyamában újabb adalékokkal támogatja az ismeretes nézetét, hogy idő és mozgás hasonló dolgok. Vezéreszméje folyton az, hogy ami szerepet visz a mozgásnál a mozgó test, ugyanazt a szerepet játssza az egész idősor irányában a *most*. (Mellesleg szólva, meglehetősen ötletszerű, mélyebb alap nélkül való gondolat.) „Valamint a mozgó test — mondja szerzőnk — a mozgást kétfelé osztja, mert minden pillanatnyi helyzete határvéül szolgál a már letelt és kezdőpontjául a még ezután bekövetkezendő mozgásnak; és valamint e mozgó test az oka annak is, hogy a

mozgás folytonosnak mutatkozik: úgy a *most* (értsd: a jelen benyomás) szintén egyrészt határvonal, elválasztván a múltat a jövőtől, másrészt meg az oka az idő folytonosságának, (*ἡ αἰὼν ἐστὶν συνεχής τε ὄντων ὁ χρόνος τῶν νῦν, καὶ οἰήρηται κατὰ τὸ νῦν.*) Ilyen még a pont, mely nem csak kétfelé vágja a vonalat, de folytonossá is teszi.” Az az állítás, hogy a *jelen* volna az oka az idő folytonosságának, nyilván csak arra a körülményre támaszkodhatik, hogy a jelen valami összekötő kapocsnak tűnik fel a múlt és jövő között, mely e két idő között különben előálló hézagot betölti. En az idő folytonosságát más okoknak tulajdonítom, (1. fent I. r. 155. 1.) és az itt alapul szolgáló *elwei* nem tartom helyesnek, t. i. hogy az idő különben hézagos volna és csak az által válnék folytonossá, hogy akad valami, ami a hézagot kitölti.

Aristotelest ott, ahol az időnek a vonalhoz való hasonlóságát fejtegeti, nem akarom nyomon követni, mert csupa köztudomású dolgot beszél el. Egyetlen kiemelkedőbb gondolata: hogy a *most-ot*, ha határvonalnak fogjuk fel, nem híhatjuk egyszersmind időnek. Ebből kiérzik az a helyes nézete, hogy az „idő” szó alatt mindenkor valami kiterjedtet kell gondolni, nem pedig pontszerűt.

A 12-ik fejezetben az idő és szám között fenforgó újabb hasonlatosságokat sorol fel, azért hogy az előbbinek szám voltát még jobban kitüntesse. Első ez: „Az időt nem lehet sem lassúnkn, sem gyorsnak nevezni, nyilván mert *szám*, melyhez e praedicatumok tudvaleműleg nem férhetnek hozzá.” Válaszunk: A felhozott körülményből csak az következik, hogy sem az idő, sem a szám nem *mozgás*, — mert csupán a mozgást illetik meg a „lassú” és „gyors” jelzők, — de nem következik, hogy idő és szám egymással azonosak.

»Az időre másrészt ráillik a „hosszú” és „rövid”, „sok” és „Avés”, ép úgy, mint a folytonos és szaggatott mennyiségekre.” Felelet: Ha valamely dolgot azért, mert megszámlálható („sok” és „kevés”) elemei vannak, — miként vannak az időnek, — már számnak lehetne definiálni, akkor minden összetett test a világon „szám” volna.

„Egy másik találkozó pontja az összehasonlítandóknak szemünkbe ötlük akkor, ha meggondoljuk, hogy nemcsak mozgást mérünk idővel,*) de időt is mozgással. A számra t. i. és a számlálás tárgyára ugyanez áll, mert valamint meg lehet tenni, hogy a számot használjuk mértékül a megszámlálendő tárgyaknak, úgy viszont megtehetjük azt is, hogy e tárgyakat használjuk mint mértékét a számnak. Ha bizonyos tárgyak számbeli összeségét állapítom meg, akkor a szám volt a mérték és a tárgyak a megmértendő. Ha pedig valamely gondolt számnak nagyságáról oly módon szerzek fogalmat, hogy ugyanannyi tárgyat rakok le egymás mellé, akkor ama szám volt a megmértendő és a tárgyak a mérték. Minthogy

*) Itt szerepel a Plotin-nál (lent megf. ez.) említett: *εστίν β κρίνονος μέτρον κινήσεως.*

tehát az időnek azt a sajátosságát, hogy mértéknek is, megméréndőnek is szerepelhet, a számon szintén ki lehet mutatni: következik, hogy az idő szám.” — Válaszunk megint az, hogy e véletlen megegyezés szintén nem bizonyítja az Aristoteles állítását. Az említett szerepcserére egyébként jobb példát ajánlhatnánk neki, t. i. a *mérték-egységeket*. A láb, a hüvelyk sat. mértéke a tárgyaknak. Viszont e mérték-egységek olyan hosszúságok, melyeknek megállapításánál bizonyos „tárgyak”, t. i. a velők egy-nevű testrészek viselték a mérték szerepét.

„Csak egy idő-folyam van, és ez nem hasad többfelé azért, hogy több egyidejű jelenség vesz benne részt. Ugyanilyen egységesnek marad a szám is, bár sokféle tárgy foglaltatik alatta. A tíz tíznek, tehát egyfélének marad, akár emberek, akár lovak, vagy mi egyebek adják ki ezt az összeget, és a most-most-nak marad, akár hány esemény van is benne. Ez a hasonlóság arra vall, hogy az idő szám.” Felelet: A szét-nem-hasadás nem csupán a számmal, hanem bármily más fogalommal is közös sajátága az időnek, úgy hogy az Aristoteles eszejárásával akár azt is ki lehetne sütni, hogy az idő emlős állat; mert az emlős állat fogalma egységesnek marad, bárhány és bármelyik emlős állatra mondjuk reá. Egységesnek maradnak pedig mind e fogalmak azért, mert nincs okunk olyan individuumokat, melyeknek mindegyike magán viseli az illető fogalom jegyeit, ezen fogalomból kirekeszteni és más alá sorozni. A bálnát és az egeret bátran *egy* név, t. i. az emlős állat neve alá foglalhatom, mert egy pontban megegyeznek. Ezt a papírt, melyen írok, és a virágillatot, melyet ugyanakkor érzek, szintén *egy* név, t. i. a *most-nak* neve alá foglalhatom, mert megegyeznek abban, hogy érzet és nem képzet alakjában hatnak rám. De azért a *most* talán mégsem emlős állat!

IV. Hogy miféle benne-létezés az, mely idő és időbeli jelenség között fenforog, erre Aristoteles a következőket feleli: „a jelenségek, első sorban a mozgás, az időben oly módon vannak benn, miként a páros és -páratlan vagy pedig az egység a számban. Más szóval, ez a benne-lét olyan, mint a matematikai bennfoglaltatás; mint az a viszony, mely osztó és osztandó között áll fenn.” E meghatározásra nyilván az idő-definitioja vitte rá szerzőnket, s ezt be is vallja. Ő szerinte ez a kifejezés: „... az időben van” azt jelenti: „meg lehet mérni az idővel.” (to *ἐν χρόνῳ εἶναι-ρο μετρεῖσθαι τῷ χρόνῳ*.)

Az egész fejtegetés egyébként sokkal határozatlanabb hangon van tartva, semhogy tisztán el lehetne látni, hova céloz a szerző: vajjon arra-e, amit az olvasó várna, t. i., hogy az időben-létet nem szabad nagyon concrete, valami burkolat és mag közötti viszonynak képzelní, — avagy tán ellenkezőleg arra, hogy e viszonyt nem szabad túlságos elvont, színtelen természetűnek tekinteni. Ez utóbbi célzatot a következő hely teszi valószínűvé: *φανερὸν .... ὅτι οὐκ ἴσθι ἅ ἐν χρόνῳ εἶναι τὸ εἶναι ὅτε ἢ χρόνος ἐστίν* (időben lenni nem annyi, mint *akkor* lenni, amikor az idő van) vagyis; . a kérdéses

viszony határozott bennfoglaltatás és nem pusztá összetalálkozása az illető jelenségnek az idővel. Lejebb tovább megy Aristoteles ebben az irányban, mondván, hogy az idő körülfogja (*περιέχει*) a jelenségeket, sőt e körülfogást egyenesen a térbeli bekerítéssel hasonlítja össze. Az időnek e tulajdonságát szintén a szám-termesztéből magyarázza ki, ráutalván arra, hogy a nagyobb szám is körülfogja a kisebbet. — A modern psychologus ott tér el az Aristoteles gondolkozásától, hogy nem töprenkedik az említett benne-létnek titkos természetén és azon, hogy hol talál e különös viszonyra analógiákat; hanem jól tudván, hogy itt *nincsen* bennelét, egyszerűen constatálja, hogy a köztudalom e viszonyt a lehető leg-concretebbnek képzeli (folyóban szigetek) és kutatja e ferde nézet kifejlődésének körülményeit.

Annak bizonyosságául, hogy Aristoteles mennyire concretnak véli a kérdéses viszonyt, felhozzuk a következő állítását: „ha már körülveszi az idő a jelenségeket, úgy bizonyos hatással is kell lennie reájok.” (*xccl πάβχει οή τι ύπο τον χρόνον* t. i. *το έν χρόνω ον.*) Ezt a „hatás „-t ő tisztán romboló természetűnek képzeli (*edax rerum*) és okát abban találja, hogy az idő épen a *mozgásnak* száma; a mozgás ugyanis el szokta söpörni a jelenvalót. (*. . κίνηβις έζίβτηβι το ύπαρχον.*) „Mindebből — folytatja — kitűnik, hogy ami Örökkévaló, nem lehet időben, minthogy az idő az örökkévalót, ennek terjedelme folytán *körülfogni* nem bírja. Ebből következik, hogy az időnek az örökkévalóra nincsen hatása.” — Az ilyenféle aristotelesi helyek azután pompásan beleillettek a középkori barát-philosophiába, mely idő dolgában egyébként inkább Platóhoz, mint Aristoteleshez ragaszkodott.

A továbbiakból szembe ötlük, hogy „a nyugvó dolog azért lehet időben, mert az idő nem mozgás (ha az volna, okvetlenül tova ragadná, azaz nyugodni nem engedné a benne lévő), hanem a mozgásnak pusztá száma, tehát olyasmi, ami nem mozog. A nyugvó adathoz egyébként csak annyiban van köze, amennyiben a nyugvásnak van quantitív oldala, valaminthogy a mozgásnál is ennek csupán a nagyságát méri.” (A 14-ik fejezetben: „az idő azért van rajta mindenén [*έν παντι οοκεϊ είναι ο χρόνος*], mert, minden dolog, ha nem mozog is, legalább *mozoghat*, mert térben van; az idő pedig nem egyéb, mint a mozgásnak valami velejárója [*ότι κινήσεώς τι πάθος η εις, άρμός γε ών* t. i. *ο χρόνος.*])” Mindenesetre különös egy megokolása a felvetett ténynek! A mienket I. fent I. r. 149., 153. és 218. lap.) — Aristoteles szemlátomást nem csekély szellemi erőt fejt ki, hogy ferde definitióját különféle időtulajdonságok kimagyarázására alkalmasnak mutassa és így még jobban beajánlja.

Szerzőnk helyes érzékkel felismerte, hogy bizonyos dolgok nincsenek időben, nincs nevezetesen az, „ami sem nem nyugszik, sem nem mozog.” (Itt valószínűleg a nálunk is említett elvi igazságokat érti.) „A nem-létezők közül pedig az nincsen időben, aminek az ellenkezője mindig megvan”, vagyis örök, igazság. Nincs

tehát időben: 1. az örök igazság és 2. ellentéte, az absurdum, pl. „hogy egy négyzetnek átlóját (V2) e négyzet egyik oldalával (= 1) fel lehessen mérni;” — mert nem lehet időben olyasmi, amit ez sehogy sem bír körülfgni (ὁὠ δε μη περιέχει — t. i. ὁ χρόνος — μηδαμχι, οντ' ἦν, οὐτ' εβτων οντ' εὔται.) A tétel helyes, de a megokolás hiányos. Jobb lett volna azt mondani: az absurdum azért nem lehet időben, mert *jelenné* nem válhatik.

A 13. fejezet jobban rászorult, mint bármely másik, az arisztotelesi kor fejletlenségének kímélő számbavételére. A szerző egyes időt-jelentő szavakat mutat be, de mivel csupán mai, a közhasználatból úgyis ismeretes jelentésöket magyarázgatja, érdekesebb philosophiai tanulságra nem jut. A philosophus itt merő grammatikussá szárad ki, mert nem tudta, nem is tudhatta még kellöképen kiaknázni a philosophiai okulásnak azt a gazdag kincses bányáját, melynek *nyelv* a neve.

V. A 14. fejezet egy, az előzők után felesleges és meglehetősen mesterkéltdeductiójával kezdődik annak a ténynek, hogy minden mozgás és változás időben van. Egyszerre azonban a szerző, ki idáig jobbára csak az idő positiv viszonyait és tulajdonságait fejtegette, átszap a subjectivista hangba és előáll e meglepő kérdéssel: „micsoda viszonyban áll az idő a lélekhez?” (πώς ποτέ έχει ο χρόνος προς την ψυχην); lejjebb: » volna-e idő, ha nem volna lélek? » — Szilárd logikával azt feleli: „ha nincs lélek, nincs idő sem; mert ha nincs, ami számlálni tudjon, akkor nincs megszámlálható dolog (helyesebben: a létezők nem tűnnek fel mennyiségeknek), következöleg nincsen szám, és nincsen a számmal felérö idő sem.” — Itt azzal az érdekes jelenséggel állunk szemközt, hogy logikailag helyes okoskodással helyes eredmény jött ki olyan alaptételből, mely magában véve helytelen (t. i., hogy az idő szám volna.) E jelenségnek az az oka, hogy az alaptétel még sem *egészen* helytelen, amennyiben Aristoteles a számot nyilván lelki alkotásnak, abstractionak veszi; miért is ismételjük, amit már fent a 17. lapon mondtunk, hogy fő-definióájában az időt szintén ilyennek akarta kiadni.

Zeller (Ph. d. Gr. II. 2. a 301. laptól) arra, hogy »lélek nélkül nincs idő,» ezeket mondja: „*doch würden toir uns irren, wenn wir desshalb eine Neigung zu der idealistischen Ansicht von der Zeit hei Aristoteles finden wollten, welche in der neueren Philosophie eine so grosse Bedeutung erlangt hat. Dieser anscheinend idealistische Zug hat vielmehr seinen Grund nur darin, dass Aristoteles die Begriffe der Zeit und des Baumes %och nicht so rein und abstract fasst, wie wir es gewohnt sind. Geht er auch in dieser Beziehung nicht mehr so weit, wie Plato . . . , so ist doch auch er noch weit entfernt, Baum und Zeit als die allgemeinen Formen des sinnlichen Daseins von dem, an welchem sie sind, streng zu unterscheiden.*” — Zeller, úgy látszik, csak a „forná”-val készült idő-definióikat tartja az Idealismus (nálunk: „subjectivismus”) nevére méltóknak. Mi constatáljuk, hogy Aristoteles a fenn idézett helyen a Kantéhoz

szakasztott hasonló gondolatot fejezett ki, sőt Kanton túl is tett a tekintetben, hogy megnevezte (igaz, hogy rosszul, t. i. számlálásnak) azt a lelki processust, melynek segítségével a lélek az időt magából kiadja. A gyöngyöt nem szabad üvegnek kikiáltani, mert gyermek volt, aki megtalálta. — Azt egyébként már elismertem fennebb, hogy az Aristoteles időképzete nem volt eléggé tiszta, és hogy nem tudta elég élesen megvonni a határvonalat, mely az időt elménk egyéb fogalmi alkotásaitól elválasztja. Zeller ennek bizonyosságul arra hivatkozik, (u. o.,) hogy Aristotelesnél az idő nem az *amivél* számlálunk, hanem *amit* számlálunk (1. fent 16. lap,) továbbá, hogy szerinte idő nincs ott, ahol nincs test. Én ezen, aránylag könnyen kimenthető kifejezéseknél erősebb bizonyítékoknak tekintem azokat, melyeket a 21. lapon mutattam be. Egybevetvén mindezeket, arra a megállapodásra kell jutnunk, hogy Aristoteles az időt illetőleg bizonyos átmeneti, tétovázó hangulatban volt. Belátta a subjectivista gondolat helyességét, de nem tudta az ösztönszerű objectivista felfogást magában kellőképp leküzdeni. A subjectivismus szárnyai elvitték ama finom gondolatig, hogy „a lélek nélküli világban megmaradt egymásután csak annyiban idő, amennyiben *megszámlálható*”, az objectivismus kölöncze pedig leragadta egészen a „vasfogú idő”-ig.

A hátralévő részben csupán az idő-mérésre vonatkozóak, érdekesek. »Az időt azért mérik egyenletes körmozgással, mert az efféle mozgás jobban feltünteti a maga számát (t. i. az időt), mint bármely más (*οτι ο άρι&μάς ο ταύτης* — t. i. *κυκλοφορίας* — *γνωριμώτατος*.) és azért mérik általan térbeli mozgással, nem pedig másféle változással, mert csak a térbeli mozgás lehet egyenletes. Körnek végre azért képzeljük, mert *mértéke* köralakú.« Igazításaink: Térbeli mozgást azért választunk, mert megkönnyíti az időszámítást (fent I. r. 142. lap), köralakút meg azért, mert a legalkalmasabbnak talált óramutató, (a nap) *történeteden* körpályán, (legalább látszólagos körpályán) mozog; továbbá pedig, — és ez az óráink köralakúságára vonatkozik, — mert olyan számlapnak, melyen a mutató nem változtat irányt, végtelen hosszúnak kellene lennie. — Mélyebb kérdéseket itt Aristoteles nem vett észre.

Egy más helyütt (VIII. könyv 1.) az idő végtelensége mellett kardoskodik. Bizonyítékai: 1. a közmegegyezés, melybe csak az egy Platót (v. ö. fent 8. lap) nem lehet belefoglalni; 2. az a tárgyi körülmény, hogy egy véges időnek mind a két vége egy-egy *most* volna (*το γαρ εβχατον τον τελευταίου ληφθέντος χρόνου εν τίνι των νυν εοταή*, tehát olyas valami, ami szükségkép a végtelenségre vezet azért, mert a *most* egy előtte való és egy utána következő pillanatot tételez fel (*το . . . . νυν έεü μεβότης* rgt)^u). Ujabb philosophemák alapján ugyanezt mondják. Mindezeket alá kell írni; mert bár milyen régi avagy leendő állapotát képzelem is magam elé a világnak, annyi bizonyos, hogy azt magamhoz képest külső tárgynak, szemléleti benyomásnak kell gondolnom, tehát olyasvalaminek, amihez ha rám hatna, egy *most-ot* gondolhatnék hozzá.

Innen pedig csak egy lépés visz a végtelenség belátására. — E kérdésnek másik oldalát, mely szemünk elé tűnik, ha tekintetbe vesszük, amit Aristotelesnek jobban kellett volna hangsúlyoznia, hogy az idő végtelensége összeesik az öröktől-örökké fennállásával: ezt a pontot mondom, (1. fenn I. r. 157-8. lapon) szerzőnk daczára subjectivista elveinek, nem vette észre.

Az Aristoteles idő-elmélete minden elhibázott szám-analógiái daczára is bámulatos mély elméjű és tüzetességében mintaszerű alkotásnak marad, különösen, ha közvetlen utódainak, valamint elődeinek szellemi termékeivel hasonlítjuk össze. Ez a körülmény szolgáljon magyarázatául, esetleg mentségéül ez ismertetés részletes voltának.

Peripatetikusok.

1. Strato.

Megh.: 240-ben Kr. e.

Forrás: Simplicii in Aristotelis Physicorum libros quattuor priores. Ed.: Diels, Berlin 1882. (L. a 187. pontot.) — Joannis Stobaei Eclogarum libri duo. Interprète G. . Cantero. Antwerpiae 1575. (I. 19. lapján.)

Aristoteles iskolájának e kimagasló alakja, kinek tanai, fájdalom! csak egyébb íróknál, többi között Simpliciusnál található idézetekből ismeretesek, nevezetesen arról, hogy ő volt, legalább tudomásom szerint az első, aki a nagy stagiritának híressé vált idő-definióját megtámadta. Ellenvetései a következők (Simpl-ból):

„Az idő nem lehet szám, mert a szám discret, az idő és mozgás ellenben folytonos mennyiségek (. . . αριθμὸν .... κινήσεως εἶναι τὸν χρόνον οὐκ ἀποδέχεται, διότι ὁ μὲν ἀριθμὸς διωρισμένον ποσόν, ἢ δὲ κινήσεις καὶ ὁ χρόνος συνεχής).” Az idő folytonosságának -ez az erős hangsúlyozása arra vall, hogy Strato azt nem secundair, hanem primair sajátjának vette, mely nézet az objectivismussal szokott együtt járni.

»Az időt a folytonos keletkezés és enyészés jellemzi, míg ellenben a számon ilyesmit nem venni észre, (ἀριθμοῦ μὲν οὐκ ἐστὶ γένεσις καὶ φθορά . . . . ὁ οὖν χρόνος καὶ γίνεται καὶ φθείρεται συνεχῶς.)” Ez ellenvetésből az következik, hogy Strato nem tarthatta helyesnek, hogy Aristoteles az egymásután-következést az időről lehasította és mindenestül a mozgásra vetette (L. fent 16. lap.)

»A szám részei együttesen, egyszerre vannak meg; az idő részei sohasem, (τὸν μὲν ἀριθμοῦ ἀναγκαῖον εἶναι πάντα τὰ μέρη .... τοῦ δὲ χρόνου ἀδύνατον.)” Ebből kilátszik, hogy Strato tisztábban megérezte a számnak specifikus sajátságait, mint Aristoteles.

»Ha az idő szám volna, akkor a *most* és az egység azonos dolgok volnának, mert a *most* ép olyan alkotó eleme az időnek, mint az egység a számnak, (το αυτό εσται μονάς καὶ νυν, εἶπες) ὁ χρόνος ἀριθμός, ὁ μὲν γὰρ χρόνος ἐκ τῶν νῦν σύνθετος, ὁ δὲ ἀριθμός ἐκ μονάδων.)” E megjegyzés azt mutatja, hogy Strato az Aristoteles definitióját szószerinti értelemben vette, azaz =-, sőt ^ jelet olvasott *νζ* „idő” és »szám« szók közé, nem számolván avval a lehetőséggel, melyről fent a 17. lapon szóltunk. Ha a mi olvasásunk helyes, akkor Aristoteles a logika műnyelvén körülbelül ilyesmit felelhetett volna Stratonak: „Ha igaz is, hogy ‚minden’ idő szám, mégsem következik, hogy ‚minden’ szám (= minden, amit számnak lehet nevezni) idő volna.” Érdekes, és a mi olvasásunknak kedvez, amit Aristoteles védelmére e helyütt maga Simplicius hoz fel, mondván: „ἀριθμὸν δὲ τὸν χρόνον εἰλεγεν — értsd: Aristoteles — ο ν χ ὅτι ἀπλῶς ἀριθμός. . . . ὡς τῷ διορισμῷ τὸν ἐν τῇ συνεχείᾳ προτέρου καὶ ὑστέρου γνωριζόμενον” vagyis, hogy Aristoteles az időt csak azért nevezte számnak, mert felismerte, hogy minden folytonossága mellett is *előbb-eket* és *utobb-akat* lehet benne megkülönböztetni, azaz fel lehet részelni.

»Nem helyes — folytatja Strato — az időt csupán a mozgás számának mondani és nem egyszersmind a nyugaloména; mert a nyugalmon szint’ úgy megvan az *előbb* és *utóbb*, mint a mozgáson, (τῷ μᾶλλον ἐστὶν ὁ χρόνος ἀριθμός τοῦ ἐν κινήσει προτέρου καὶ ὑστέρου ἢ τοῦ ἐν ηρεμίᾳ,; καὶ γὰρ ἐν ταύτῃ ὁμοίως ἐστὶ τὸ πρότερον καὶ ὑβτερον).” Minthogy Aristoteles határozottan elismerte, hogy az idő a nyugvó jelenségre is kiterjed (1. fent 21. lap), tehát felteszszük, hogy Strato e helyütt csak azt az eljárását akarta megtámadni, hogy az időt *első sorban* a mozgás és *másod sorban* a nyugvás sajátságának tüntette fel. Itt nézetem szerint Strato részén van a tévedés, mert tény, hogy az idő-képzeteket csak akkor tudjuk a nyugvóra kiterjeszteni, ha a mozgásnak szemléletéből már megalkottuk. Az idő bensőbb és közvetlenebb kapcsolatban van a mozgással, mint a nyugalommal s hogy ezt felismerte, az finom philosphiai érzékére vall Aristotelesnek.

Strato maga az időről körülbelül olyat mondott, hogy az nem egyébb, mint a cselekvéseknek és a nyugalomnak quantitativ oldala (το ποσόν.) Ez tűnik ki legalább a következő sorokból: 6 Στράτων αὐτὸς τὸν χρόνον τὸ ἐν ταῖς πράξεσι ποσὸν εἶναι τίθεται. Πολὺν γὰρ, φησὶ, χρόνον φαμεν ἀποδημεῖν καὶ πλεῖν καὶ στρατεύεσθαι καὶ πολεμεῖν, ὁμοίως δὲ καθεῖσθαι καὶ καθεύδειν καὶ μηδὲν πράττειν, καὶ πολὺν χρόνον φαμεν καὶ ὀλίγον, ὧν μὲν ἐστὶ τὸ ποσὸν πολὺ, πολὺν χρόνον, ὧν δὲ ὀλίγον, ὀλίγον χρόνος γὰρ τὸ ἐν ἐκάστοις τούτων ποσόν. (V.ö.Stobaeus: τὸ ἐν κινήσει καὶ ηρεμία ποσόν értsd: ελεγεν τὸν χρόνον.)

E szerint az időt azért kell mennyiség természetűnek tekintenünk, mert a »sok« és „kevés” jelzők, melyekkel a cselekvések mennyiségét illetjük, az időre is szólnak. A csekély adatokból Strato pozitív nézetét illetőleg annyi tűnik ki, hogy ő az időt, — Aristoteleszel

megegyezőleg — mennyiségnek, de, tőle eltéroveleg, nem szaggatott-, (ἀρι&μός), hanem folytonosnak tekintette. A νοόν-t tehát körülbelül »terjedelem«-mel kell fordítani. — E nézet, úgy látszik, találkozik a Zellerével,*) ki az alább említendő Sextus Empiricus állítását, (hogy Strato az időt eloszthatatlan kis részekből állónak képzelte,) azért tartja tévesnek, mert Strato mindenütt az idő folytonosságát hangoztatta és Aristotelest az ἀρι&μός-éti megtámadta.

Ama látszatot, hogy mindenek időben vannak, Strato, közel járván a mi magyarázatunkhoz (fent I. r. 149.1.) arra viszi vissza, hogy az idő, vagy mint ő mondja, a ποσόν, mindenhez hozzá fűződik, (οἷα τοῦτο de πάντα ἐν χρόνω εἶναι φαμέν, ὅτι πα β ι το π ο β ὀ ν ἀ κ ο λ ο υ & ε ι και τοις γινομένοις καὶ τοις ονσιν)

Magát az időt nagyon élesen elválasztja attól, ami időben van, s elmegy odáig, hogy megtámadja a köztudalmat, amiért a „nap”, „hónap” „év” sat szókat időrészek neveinek tartja, »holott ezek objectiv külső tünemények nevei. Időnek csak e tünemények tartósságát szabad nevezni.» (ἡμερα οε καὶ νό% . . καὶ ἐνιαυτος οουκ εστι χρόνος, οναε χρόνου μέρη, άλλα τα μεν ὀ φωτισμός καὶ ἡ σκίασις, τα οε ἡ της σελήνης καὶ ἡ του ηλίου περιόοος, άλλα χρόνος εστι το ποσόν ἐν ω ταῦτα.)

Ez az éles megkülönböztetés mindenesetre elismerést érdemel, azzal a hozzáadással, hogy a köztudalmat semmiféle gáncs sem érheti, amiért ama, eredetileg valóban pusztá tüneményt jelentő szókat (1. fent I. r. 161. kk. lapok) ma megváltozott értelmökben megfelelő tartósságok neveinek tekinti.

A gyors és lassú fogalmakra is kiterjeszkedik Strato. Gyors szerinte az, ahol kevés idő alatt sok történik, (. . . ῤο μεν ποσόν . . . ολίγον, τό de γεγονός ἐν αυτω πολύ) lassú meg, hol sok idő alatt kevés. (. . . το μεν ποσόν . . . πολύ, το δε πεπραγμένου ολίγον.) E meghatározást már Simplicius is elégtelennek érezte, hozzá tevén: τι δε τουτό εστιν, ου διεσάφεσεν ὀ λόγος.

2. Kritolaus

Megh: 156-ban Kr. e.

Forrás: Stobaeus-nak a fenti 24. lapon idézett munkája.

Kritolaus szerint az idő: gondolat vagy mérték, de nem aynag. (νοήμα η μέτρον, . . . ον&’ ὑπόστασις.) — Amennyire helyeseljük a νοήμα szót, mely azt mutatja, hogy Kritolaus méltányolni tudta Aristoteles subjectivista gondolatát, oly kevésbé dicsérijük a μέτρον kifejezést, melyet az Aristoteles ἀριμοός-ának iktatott helyébe. Valószínű, hogy erre magának Aristotelesnek következő helye volt befolyással: ἐνει ὀεστίν δ χρόνος μέτρον κινήσεως, εὔται χαὶ ηρεμίας μέτρον κατά σμβεβηχός. (Phys. IV. 12.)

*) Phil. d. Gr. II. Th. 2. Ahth. 2-ik kiad, 739. lap 2. jegyzet.

Csakhoggy Aristoteles e helyütt, hol a mindenekre kiterjedést kívánta kiemelni, nem akarhatta az időt definiálni, (ahol definitiora törekszik, mindenütt *ἀριϑμός-t* mond!) hanem a *μέτρον* szóval mindössze egyik- alkalmazhatóságát, szereplése módját hangsúlyozni. Semmi esetre sem kívánhatta, hogy olvasói a *μετρον-ságot* az idő velejének tekintsék. Plotinus, ki tévesen meghatározásnak fogta fel az Aristoteles idézett mondatát, helyesen jegyzi meg(l. lent megf. ez), hogy azzal, ha valamely dolgot mértéknek nevezek el, még egyáltalán nem mondtam meg, hogy az voltaképen micsoda, hanem mindössze is egyik alkalmazását említettem. Amit Plotinus czimtévesztéssel Aristoteles ellenében hangoztat, ugyanazt mondhatjuk mi teljes joggal Kritolaussal szemben, már t. i. amennyiben a Stobaeus idézetét hitelesnek fogadhatjuk el. Kritolaus *definiálni* akarja az időt a *μετρον-ηβλ*, (az *ή* arra vall, hogy a kérdéses kifejezést egyenlő értékűnek tekinti a mindenestre definitio-számba menő *νοήμα* szóval) és ez a meghatározás szakasztott olyan, mint: a téglá olyan valami, amiből házat lehet építeni.

Stoikusok.

Források: Stobacus-nak a fenti 24 lapon idézett műve. — Claudii Oalenii opera omnia. Ed: Kühn. Lipsiae 1830. (L. 259. lap V 11.10.) — Plutarchi Vol. IX. (cum notis Xylandri et ReisJcii) Lipsiae 1778. (Ebben: -»De placitis philosophy lib. I. cap 22.) — Biogenis Lacrtii: De vitis, dogmatikus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri decern. Lipsiae 1759. (Görög-latin. Lásd lib. VII. cap. 141.)

A stoikusoknak időre vpatkozó tanai szintén hézagosan, jobbára másodkézből jutottak ránk. Megemlítjük a következőket:

1. Általános nézete ez iskolának, hogy az idő alapján nem egyéb, mint a napnak mozgása (*τοῦ ἀεὶ χρόνου τὴν οὐσίαν οἱ Ἰτωίχοι ἡλίου τὴν γίνψι,ν νομίζουῦν*. Egyezőleg Stob., Plut, és Gal.)

2. A felekezet megalapítója. Zeno (megh. 260-ban Kr. e.) az időt a mozgás terjedelmének s a gyorsaság és lassúság mértékének nevezte (. . . *κινήσεως αἰάυτημα, ἀεὶ καὶ μέτρον καὶ χριτήρι.ον ταχύτητας τε καὶ βρασαντψος*. Stob.) Ugyan ő róla jegyzi meg Diog. L., hogy felismerte az időnek nem-anyagi természetét (*τὸν χρόνον ἀῶματον . . . Ὀνρα*).

3. Zeno definitioját *Chrysippus* (megh. 209-ben Kr. e.), aki először foglalta rendszerbe az alapító tanításait, olykép egészítette ki, hogy az időt a *világ-egyetem* mozgása (és nem egyszerűen a mozgás) terjedelmének nevezte, (*τὸν χρόμου κινήσεως διάυτημα . . .* Stob.) Nyilván szükségesnek tartotta, közelebb hozni a mozgás azon neméhez, melylyel mérni szoktuk. Ugyan ő hangoztatja azt is, (u. o.) hogy az idő mindkét irányban végtelen, hogy folytonos természetű, azaz vég nélkül osztható, továbbá, hogy semelyik része sincs egészben jelen (*. . ούχ εις ὅλος ἐνίσταται, γ, ὄνος*),

s hogy ezért, szorosán véve: *jelen* időről beszélni nem lehet. Hozzá teszi, hogy a múltra és jövőre sem lehet rámondani a létezését (*ὑπάρχειν*), legfőképpen, ha *esetleg* létezőknek (*συνβεβησία*) fogadjuk el. 4. *Apollodorus* (Ephillus, Kr. e. 140 körül) és *Posidonius* (megh. 51-ben Kr. e.) elsajátítják e definitiókat (Stob.); kiemelik, hogy a jelent pusztán határnak kell felfogni s hogy a *most* fogalmat, melyet egész évre vonatkozólag is használ a nyelv, csak az menti meg a gáncstól, hogy tágabb értelemben vettnek (ampliori comprehensione) lehet tekinteni.

Talán felesleges is kimondanunk, mert nyilvánvaló dolog, hogy úgy a peripatetikus, mint a stoikus iskolának tárgyunkra vonatkozó philosophemáit, azt legalább, ami reánk maradt, haladásnak semmi esetre sem tekinthetni az Aristoteles mély elméjű kutatásaihoz képest. El kell ismerni, hogy mind a két felekezet híveit a stagirita definitiója tartja fogva, mert úgy Strato *ποῦόν*-ja, mint Zeno *οἰάγμα*-ja nem egyebek, mint közeleső változatai az Aristoteles *ἀριθμός-ári'dk*. Hasonlóképp könnyű dolog volna, számos egyébb, e felekezeteken belül felmerült időtételnek a mását Aristotelesnél kimutatni, s hogy e megegyezéseknek legalább egy része nem véletlen találkozás, azt valószínűvé teszik Zénónak ismeretes eklektikus hajlamai, melyek miatt őt már az ó-korban is tolvajnak nevezték. (L. *Ueberweg*: Grundr. d. Gesch. d. Philos. I r. 247. lap VII. kiadás, Berlin 1886.)

Epikureizmus.

1. Epikurus.

Megh. 270-ben Kr. e.

Forrás: Diogenes Laert-nak a fenti 2η. lapon idézett munkája (Liber X. capp: 72-73.) — Stobaeus-nak fent a 24. lapon idézett munkája.

Diogenes a következőket mondhatja Epikurosszal: »Az időt nem szabad ott keresni, ahol keressük azt, aminek objectív létet tulajdonítunk (. . .τον γαρ ὅη χρόνον ον ζῆψω ν ωῦπερ και.ία λοιπά, οῦα εν νποχειμενω ζῆσοῦμεν), visszavezetvén az időt valamely képzetünkre (*ἀνάγοντες επί τάς βλεπομενας τταρ' ημίν αν τοις προλήν/ ε ις**), mert hát készen találjuk már akkor, mikor ezt a pár szót ejtjük ki: „az idő sok, avagy kevés” (*akV avio το ενεργημ-α, xnr.'l' ὁ rov πολνν τ) ολίγον χρόνον αναφουνομεν . . . αναλογ/αιεον*). Helytelen dolog, ha valaki abban töri magát, hogy a nyelvnek tárgyunkra vonatkozó kifejezéseit újjakkal helyettesítse, mintha bizony jobbakat tudna ajánlani.” (Talán Stratora czéloz; v. ö. fent 26. lap) »Az időnek a veleje ugyanaz, ami a külső alakja; nem kell tehát benne valami titkos „lényeg”-et keresni, (*ννι:ε ἄλλοι ι χαιτ'έανιοῦ χαιηγυρη*

*) Hogy *πρόλτνσίς* = képzet, v. ö. Ueberweg feut M. munkáját a 269. lapján.

τεον, ὡς την αντηνοναιαν εχονιος τη ιδιώματι τούτω). Ehhez képest minden reá vonatkozó kutatásnak egyedül az lehet a czélja, hogy meghatározza, miből szerkesztjük meg és miképen mérjük fel az időt. (ἀλλὰ μόνον ὡς ὕμπελεκομεν το ἴδιον τον ι ω και παραμειροῦμεν, μάλιῦτα επιλογκῆέον.) Ez meg olyan dolog, melyet csak észre kell venni, mert sok bizonyítgatásra úgy sem szorul Tény, hogy napokból, éjjelekből s ezek részeiből, az érzés és nem-ézés állapotából (ιοῖς πάίειο και ναῖς ἀια'αείαις), továbbá nyugvásból és mozgásból alakítjuk meg (ονμίτλεκομεν) s az idő nem is egyéb, mint ezeknek valami velejárója (ἴδιον n, ανμπτωμα περι ιαῦτα.) Hasonlót mond *Siobaeus* is Epikurusról, azt t. i hogy tárgyunkat a mozgás egy kísérő körülményének tartotta (σύμπτωμα .... αχολονῦημα κινήσεων).

Ez elbeszélésből én azt a benyomást vettem, hogy Epikurus kicsinyelte problémánkat, képzelvén, hogy ő közvetlen közelben találja meg azt, amit az előtte élt bölcselők sokkal mélyebben kerestek. Mindazáltal őt hetyke, elbizakodott hangjáért nem ítélnem el, ha meggondolom, hogy ez nála olyan meggyőződésből fakadhatott, mely feltétlen helyeslést érdemel. En úgy érzem, hogy e zagyva és egyúttal szűkszavú expositioból alaphangként az a gondolat válik ki, hogy az idő voltaképen semmi. Ez a helyes nézet könnyen ráviszi az embert arra, hogy oly gondolkozóknak munkáját, kik ugyanavval a komoly neki-készülődéssel és szellemi energiával léptek e probléma elé, mint amelyet valamely objectiv jelenségnek megfejtése megkíván, mint hiába való, elpazarolt erőlködést, légyre czelzott ágyúlövést, elítélje; mert hisz' »nem sok fejtörés kell arra, hogy megvizsgáljuk olyasminek a természetet, ami semmi!« Az ilyen nézet mondom, kíméletet érdemel, de nem helyeslést. Mert az is bizonyos, hogy még sem olyan könnyű e'készülni evvel a »semmi“-vei, mint Epikurus gondolja és gondolja csak azért, mert nem látja ama sok és mély kérdést, melyek hozzáfűződnek!

Rátérve az idézetek részletesebb vizsgálatára, el kell ismerünk, hogy szerzőnk az első (τον γαρ ὀη χρδνον ...) mondatban határozott anti-objectivistikus álláspontot foglal. Az idővel ellentétes természetűeknek állított *καὶ τὰ λοιπά*-jelenségek alatt a színeket, alakokat és súlyt, szóval a testek objectiv tulajdonságait kell érteni, melyekről már az előző 68. és 69. fejezetben értekezett.

A második (ἀνάγονιες . . .) mondat némi fejtörést okoz. Ez ugyanis a megelőzőhöz tartozik, — mutatja a participialis igealak, és az, hogy a következő már *ἀλλά*-val kezdődik. E szerint el kell fogadnunk, hogy a *ιον γαρ δη* kezdetűben kifejezett tiltás avagy helytelenítés az *ἀνάγονιες . . .* - mondatra is kiterjed, vagyis, hogy teljes értelme ez: „nem szabad az időt a bennünk feltehető képzetekre visszavinni.” A latin fordító szintén így fogta fel, következő szavakkal adván vissza az egész gondolatot: „Namque tempus minime quaerendum est, sicut et reliqua, quae in subiecto quaerimus, referentes ad eas, quae apud nos ipsos cernuntur, anticipationes.” — A nehézség már

most abban van, kiegyeztetni a második mondat értelmét az elsőével, avval, hogy az idő *nem* objectiv külső jelenség. A természetes gondolatmenet ugyanis az volna, hogy, ha *nem* ilyen objectiv jelenség, akkor vissza *kell* vezetni az emberi képzetekre, vagyis fogalmi alkotásnak kell hirdetni. A nehézségből nézetem szerint az segít ki, ha tekintetbe vesszük, hogy az Epikurus *πρόληψις-ében* van bizonyos anyagi mellékértelem, van azért, mert anyagoknak ránk hatásából keletkezett Diog. Laert -ban legalább (lib. X. cap. 33.) ezt a meghatározását találjuk az említett műfogalomnak: *την ὅτι πρόληψιν λέγοντιν* fértsd: *ὅτι Ἐπικούρειοι) οἰονεὶ χατάληψιν, ἢ δόξαν ὀρθήν . . . μνημὴν τὸν πολλὰκις ἐξῶθεν ψανέννοσ*. Ezért én valószínűnek tartom, hogy Epikurus, valahányszor *πρόληψις-t* mond, mindig eszébe tartja ennek anyagtól való származását, sőt magát az anyagi létezőt, amely bennünk létrehozta. Ehhez képest a kérdéses helyet így fordítanám: »Nem szabad az időt az objectiv jelenségek között keresni, és valami közvetlenül megnyerhető benyomáshoz hasonlónak tartani.«

Az eddigiekben foglalt negatív meghatározások után természetesen az a pozitív következnek: az időt, ha egyszer nem természeti tárgy, mi emberek csináltuk meg. Hogy Epikurus e következményt csakugyan levonta, azaz, hogy határozottan hozzá szegődött volna a subjectivismus zászlajához, nem merném állítani. Igaz ugyan, hogy pozitív meghatározásában többes első személyű ígét találunk, ezt: *ἀμυττέκομεν* (= összefűzzük, t. i. az időt éjjelekből, nappalokból sat.) ami tagadhatatlanul azt jelenti: „mi emberek fűzzük össze, azaz alkotjuk meg „ De ép az a körülmény, hogy az ige alanya kitéve nincs, hogy tehát a subjectivista gondolat itt csak mellékesen volna kifejezve, kelti fel a gyanúkat, hogy szerzőnk ezt nem is ragadta meg. Olyan sarkalatos, feltűnő gondolatot, mint amilyen a subjectivista elv, nyomatékosabban szokta kifejezni, aki elfogadta. Egyébként meglehet, hogy e részben csak a Laertius elbeszélése nem eléggé pontos.

Epikurus magyarázatainak egy másik árnyoldala az, hogy nincs meg bennök, *miképen* fűzzük össze a felsorolt elemeket idővé. E hiányt nem lehet az ő sajátos fél-subjectivista irányával kimenteni, mert a felvetett kérdés, (hogyan a mondott elemekből idő?) a legobjectivistább fejben is felmerül, ha megvan benne, ami Epikurusban úgy látszik hiányzott, a kellő alaposság és tárgy-szeretet. Mert meggyőződésből nem igen keletkezhetett e mulasztás, mintha t. i. azt hitte volna, hogy ama heterogen elemeket, éjjel, nappal, mozgást, nyugvást, érzést, nem-érzést csak össze kell kötnünk, és kész az idő. Chaos lesz az ilyenből, de nem idő! (Locke-nak hibája, — lent megf. ez. —ki legalább *csupa* képzetekből alkotattja meg, enyhébb.)

Epikurus szerint az idő nem egyéb, mint a fent említett elemek *συμπτωμα-ia*, egy velők kapcsolatos járulékos tünet. Symptoma-knak nevezi mindazokat a jelenségeket, melyek önállóan nem léteznek, hanem bizonyos elemek összekerülésekor jelentkeznek,

Az epikureus *Lucretius* (1. lejobb) *eventum*-nak híja a symptoma-t és következőleg határozza meg: (Rer. nat. I. 457 - 459.)

„...*quorum*

Adventu mattet incolumis natura, abituque,

Haec soliti sumus, ut par est, éventa vocare.”

Az *eventum* e szerint valami lényegtelen, szükségtelen része volna a teremtésnek. Ilyeneknek Epikurus (68 és 69. cap-ban) a testek qualitativ sajátságait adta ki és nevezte volt el; az időt pedig ezekkel nem egyvivásúnak, hanem annyival is soványabb realitásúnak, mivel nem egyéb, mint bizonyos már is symptoma-szerű jelenségeknek (az éjjel nappal sat.) a symptómája. Ezt ebben a formában *Demetrius* *) fejezte ki először. (. . . *σύμπτωμα βνμπτωμάων παρεπόμενοι ἤμ-έραις τε καὶ νυκτῶν . . .*)

Ilyen symptoma-felfogás tükröződik vissza Epikurusnak *Stobaeustól* említett definitióján, valamint fentebbi mondatán is, mely szerint az időben nem kell lényegyet keresni.

Mi azt nézzük ki mindebből, hogy Epikurus még sem volt igazi subjectivista; olyan sem mint *Aristoteles*. Mert bármily finomra symptómázza is ki valaki az időt: objectivistának marad, mihelyt egyszer az emberben való gyökerezését nem ismeri fel. Reális dolgából pusztá hígítással soha sem lesz fogalom. Epikurus érezte ugyan, hogy az idő semmi, de e semmiséget ilyen kilúgozással akarta elérni, ahelyett, hogy fogalomnak hitta volna.

2 Lucretius.

Megh. 55-ben Kr. e.

Forrás: »T. Lucretii Cári de Rer um Natura libri sex.» Ed: Th. Creech. Lipsiae 1776.

E költeményből ide iktatom a következő sorokat:

„*Tempus item per se non est, sed rebus ab ipsis*

Consequitur sensus, transactum quid sit in aevo,

Tum quae res instet: quid porro deinde sequatur:

Nee per se quemquam tempus sentire fatendu st

Semotum ab rerum motu, placidaque quiete.

Denique Tyndaridem raptam, belloque subaetas

Troiugenas gentes cum dieunt esse, videndu st

Ne forte haec per se, cogant nos, esse fateri:

Quando ea saecla hominum, quorum haec éventa fuere

Irrevocabilis abstulerit iam praeterita aetas.”

(Lib. I. 460-469.)

Ebben mindössze két bizonyítéka foglaltatik annak, hogy az idő nem létezik. Mindakettő megvan *Aristotelesnél* is. Az egyik, hogy voltaképen nem idő, hanem esemény múlik el és áll be. A másik pedig: hogy a múlt nem létezik.

*) Említi *Sextus* nyomáu *Zeller Ph. d. G. III 2. a 372. lap 2. jegyzetében*

Gassendi Lucretiusnak fenti sorait így magyarázta (1. a forrás 34. lapján): »Tempus est eventum cogitatione duntaxat seu mente attributum rebus, proüt concipiuntur in eo, in quo sunt, statu perseverare, aut desinere, et longiorem aut breviorē existentiam tueri; ac ipsam habere, habuisse aut habiturae esse.» Gassendi mindenestre jól tette, ha az időt emberi adaléknak képzelte, de hogy a fent idézett sorokból nem meríthetett jogot e nézetet Lucretiusnak adni a szájába, láthatja mindenki.

*

*

Általán véve az epikureismusról ugyanaz áll, ami áll minden természettudós gondolatirányról. Rendkívül alkalmas arra, hogy agyrémeket és szellemeket üzzön ki az ember fejéből, de már kevésbé, hogy felfedezze, mennyi és mily értelemben vett realitás illeti meg ama fogalmakat, melyek téves megalakítással csakugyan agyrémekké válnak és babonába visznek. Az epikureusok sokkal jobban meg tudták mondani, mi *nem* az idő, mint azt, hogy hát *micsoda*. Ehhez több befelé irányuló szemlélődés kell, mint amennyi ez iskola híveiben volt. Ők, úgy látszik, az idő dolgában ugyanazt a módszert követték, melylyel egyéb természeti tüneményeket igyekeztek megmagyarázni, nem látván be, hogy ez a tárgy, mint fogalomszerű jelenség, más irányú kutatást követel. Amott a létező elemek összekerülésének tulajdonították és ez összekerülés eredményének tekintették mind ama jelenségeket, melyek önállóan nem léteznek; és minthogy ez utóbbit az időre vonatkozólag is belátták, azt szintén ilyen *ὄνμ.πτωμα-nak* adták ki, azt tartván, hogy csak az elemekre nézve foroghat fenn kérdés, melyekből nem pedig a módra nézve is, melyen keletkezett.

Az Epikurus-féle időelméletet ama mély és részié es vizsgálódásokhoz képest, melyek egy Aristotelesnek fűződnek a nevéhez, mindenestre visszaesésnek kell minősíteni, de ahhoz képest, amit a stoikus iskola hozott napfényre, mégis haladásnak. Mert az epikureismus legalább belátta, hogy az idő nem önálló dolog, míg ellenben a stoa, bár szintén ασώματο r-nak, de *καζανιά n νοομμενν πράγμα-nak*, azaz önálló valaminek tartotta. (Említi Sextus IX 227. nyomán Pappenheim, alábbi munka, Erläuterung a 138. p.-hoz.)

Sextus Empiricus.

Megh: 250-ben Kr. után.

Forr: Pappenheim: „Des Sextus Emp. Pyrrhoneische Grundlage.”

Leipzig 1877. (L. III könyv 15. és 17. fej.) — Sexti Empirici Opera.

Graece et latine. Ed. Fabricius. Lipsiae 1840—1. (L. Tomus I-ben u. a.

Tom II-ben: »Adversus Physicos« a 715. laptól.)

Amit ez a hírneves skeptikus tárgyunkra vonatkozólag írt, voltaképen amaz egy kérdés körül forog: létezik-e az idő vagy

nem. Ha Sextus húnek akart volna maradni elvéhez, mely szerint az ellenmondó állítások mindegyike egyaránt helyesnek avagy helytelennek bizonyítható,¹⁾ („*ovâev μάλλον*”),²⁾ akkor mind amaz okokat, melyek az idő létezése mellett szólnak, gondosan csoportosítania kell vala, és velők szemben körülbelül ugyanannyit felhoznia, melyek a nem-létezését bizonyítják. Szerzőnk nem így tett. Felhoz egy egész sereg okot annak bebizonyítására, hogy az idő nem létezik, — arra azonban, hogy létezik, mindössze egyet, azt is a leggyöngébbet, t. i. hogy úgy *látszik*, mintha léteznék. Az okoknak ez aránytalan csoportosításából látjuk, hogy Sextus minden *ovâev μάλλον* daczára, melyet ajkain hord, bensejében mégis egy határozott, vagyis ama nézet felé hajlott, mely az időt nem-létezőnek hirdeti. — Nem lehet egyébként tagadni, hogy a skeptikus philosophiának sajátságos gondolat-rhythmusa, a folytonos ellentétek között való mozgolódás, elég feltűnő módon vonul végig az egész értekezésen. De ez csak ama szűkebb körű módszerre áll, melyet szerzőnk a bensőleg elfogadott, de be nem vallott tételének bebizonyítására választott. E módszer a maga részleteiben nagyon sajátságos egy dolog. Sextus úgy tesz, hogy kiválasztja az időnek egyes praedicatumait és azután kimutatja, legalább ki iparkodik mutatni, hogy úgy ezek a praedicatumok (A, B, C), mint diametralis ellentétök (non-A, non-B, non-C) egyaránt *nem* illetik meg tárgyunkat. Ebből azt hozza ki, hogy ha az idő sem A, sem non-A természetű: idő egyáltalán *nem* is létezik. Quod erat demonstrandum. (V., ö. fent 11. lap.)

I. Lássuk egyébként közelebb. Az első helyen idézett munka 141. és 142. pontjaiban (III. k.) az idő terjedelmét azaz „véges vagy végtelen” voltát választja kiinduló pontul. * *Véges* az idő nem lehet, mert ez esetben *valamikor* véget érne Nyernénk tehát egy olyan időt, melyben *még nem* volt idő és egy olyat, melyben *már nem* lesz idő: ami nyilván való ellenmondás — De másrészt *végtelen* sem lehet, mert semelyik részére sem illik ez a jelző. Múltra és jövőre nem, mert (v. ö. fent 10. lap) ezek tulajdonkép nem léteznek, — ha léteznének, *jelen* volnának, — jelenre meg szintén nem, mert köztudomású, hogy igen csekély a terjedelme, mivel csak egy pillanatból áll. Ha mármmost, — mondja a szerző, — az idő sem véges, sem végtelen nem lehet, akkor kétségtelen, hogy idő egyáltalán nincs is.”

Látnivaló, hogy ez okoskodásnak a „végtelenség”-et támadó része igen gyöngye lábón áll. Szerzőnk nem veszi tekintetbe, hogy eredetileg térbeli jelenségekre vonatkozó praedicatumokat, — s ilyen a hosszúság- és rövidségé, — lehet és szabad ideális, gondolati alakulatokra *átvinni*. Valamint ezt a szólásmódot: „nagy bátorság” nem lehet megtámadni azzal, hogy „a bátorság nem valami létező, tehát nem is lehet *nagy* „: úgy azt a tételt sem

¹⁾ L. Ueberweg: Gr. d. Gesch. d. Philos. I. köt. 60. §.

²⁾ Azt teszi: egyik nézethez sem szabad jobban ragaszkodni, mint a másikhoz; a végleges döntést mindig függőben kell tartani.

szabad gáncsolni, hogy a múlt és a jövő *végtelen hosszú*. Mert nemcsak fonál, hanem emlékeknek a sora is lehet hosszú, sőt épen végtelen hosszú. — De meg azután micsoda okoskodás az, hogy valamely dolog (az idő) nem végtelen akkor, ha a részei (jelen, múlt és jövő) egyenkint nem végtelenek? És így okoskodik Sextus.

A következő (143.) pontban az időnek nem-létezésére abból következtet, hogy az *sem nem oszthatatlan, sem nem osztható*, (*μειριβτός εβτι ή άμέριβτος.*) Nem oszthatatlan, mert köztudomás szerint jelenre, múltra és jövőre oszlik fel (*διαπειείται*). Nem osztható, mert mindent, ami részekből áll, önmagának egy ilyen részével fel lehet mérni, oly módon, hogy a mértéket a megméréndőre ráviszszük, vagyis amazt ez utóbbinak két határa közé bizonyos számszor beillesztjük. (*xail ε'χαιοιον μέρος τον μειρονμένον γίνομενον τον μετροννιος, ως όταν οαχτηλω πήχην μετρώμεν.*) Az időt ily módon megmérni soha sem lehet; mert mindenkor jelen idővel mérvén a múltat, ama beillesztést nem vihetjük véghez, mivel ehhez az kívántatnék, hogy a két idő hasonló-nemű legyen. — Minthogy tehát az idő sem ném oszthatatlan, sem nem osztható, következik, hogy egyáltalán nem is létezik. (Hasonlót mond a physik. ellen írt munkának IX. könyvéb. 193-6. p.)

Megjegyzzük: Aki abból indul ki, hogy az időmérés eredeti tárgya a folytonos benyomás, eredeti formája meg az, hogy e benyomásnak ránk-hatása közben lemorzsolunk valami egymásutános sort (fent I. r. 103 és 108 kk. 1.), az sokkal több hasonlóságot fedez fel idő- és térmérés között, mint amennyit első tekintetre remélne. A mérendőnek és mértéknek itt is mindenkor egyidejűnek, sőt épen jelennek, megragadhatónak kell lennie; a kivétel dolgában pedig megvan az a hasonlóság, hogy a megadott benyomást befogjuk egy kész skálának (a mérő esemény-sornak) mint egy körzőnek két végpontja közé. Különbség az idő- és térmérés között az, hogy a megmért részek a rajok alkalmazott mértékkel együtt emitt megmaradnak, amott eltűnnek. Senkisé állította, hogy e két fajta mérés egymással minden tekintetben megegyezik, és Sextusnak az említett eltérések miatt még nem szabadott volna az időmérést a mérés általános neve alól kirekesztenie. — Meglehet egyébként, hogy Sextus, mikor a kérdéses processust kivihetetlennek mondotta, arra gondolt, hogy két egymásután következő intervallumnak egyenlőségét pontosan észlelni nem lehet. Ez értelmezés mellett neki csak az a hibája marad, hogy helyes alapgondolatából helytelen következtetést von le. Mert ha nem tudjuk is két intervallumnak egyenlőségét hypothesisitól mentes módon bebizonyítani, de meg tudjuk ez intervallumokat *számlálni*; következőleg nem tagadhatjuk többé, hogy az idő részekből áll, — mint tagadja Sextus.

A következő (144-146) pontokban az idő *alkotó elemeinek nem-létezéséből* iparkodik kihozni magának az időnek nem-létezését. A múlt és jövő — mondja, — köztudomás szerint nem tartoznak a létezők közé, a jelen fogalmában meg oly ellenmondások foglaltnak, melyekből kitűnik, hogy szintén nem létezhetik. Ez ellen-

mondások a körül merülnek fel, vajjon osztható-e a jelen, avagy oszthatatlan. — Oszthatatlan nem lehet; mert mindenki elismeri, hogy a jelenben is történik valami, hogy változások állanak be (pl. a vas meglágyul,) ami lehetetlenség, volna, ha a jelen egyetlen pillanattól állana. Továbbá,*) mint oszthatatlannak nem volna sem kezdete, sem vége, s így nem illeszkedhetnék közéje a múltnak és a jövőnek. Sőt ez esetben nem lehetne közepe sem, azaz egyáltalán nem létezhetnék. — Másrészt azonban oszthatónak sem mondhatni a jelent. Mert micsoda részekre bomlik fel? Vagy csupa kisebb rész-jelenekre, vagy pedig egy múlt- és egy jövő részre. Az első eset lehetetlenség, mert köztudomás szerint a jelenek folyton múltba mennek át; az utóbbi esetben meg csupa nem-létező részei volnának a jelennek, tehát maga sem létezhetnék. Ép ezért nem is lehet a jelent úgy definiálni, hogy az a múltnak vége, és a jövőnek kezdete volna. Minthogy tehát — végzi a nagy skeptikus, — a jelen sem nem oszthatatlan, sem nem osztható: az egyáltalán *nem* létezik; s így tekintettel arra, hogy múlt és jövő sem léteznek, az időt magát, mint e részek összeségét, sem fogadhatjuk el reálisnak, (το γὰρ ἐ'ξ ἀνπαρχιον ἀννευϊως ἀνπαρχτόν ἐ'τι. V. o. phys. IX: 199-202. p.)

Talán nem lesz szükséges e polémiának gyengéit bővebben fejtegetnünk. Az egész azon fordul meg, hogy a „jelen” szót két értelemben lehet venni. „Hosszabb tartósság”-nak veszi a szerző, mikor a jelenben beállható változásokra hivatkozik, „pillanat”-nak meg akkor, mikor oszthatósága ellen hadakozik. (Aristoteles hason-féle fejtegetéseiről l. fent 11. és kk. 1.)

A 147-148 pontból: „Az idő nem létezhetik azért, mert *sem* keletkezettnek és múltkonynak, (γεννητός . . . καὶ φθαρτός) sem pedig örökkévalónak és elenyés^hetetlennek (ἀγεννητος καὶ ἀφί)αριος) nem tekinthetni.” Szerzőnk, úgy látszik, nem érezte, hogy ez az ellenvetés és az, melyet fennebb a 141—2. pontban felhozott, tulajdonkép egy és ugyanaz. Tény legalább, hogy itt másféle megokolást hallunk, mint amott, t. i. a következőt: „Az idő örökkévaló nem lehet azért, mert egy része *máris* nincs, más pedig *még* nincs.” — (Ha Sextus abból indult volna ki, hogy az idő nem *maga* az elenyésztett avagy *még nem* lévő benyomás, hanem úgy szólván pusztá gyűjtetéke e benyomások képzeteinek: úgy alig mondott volna ilyet. Mert a képzet megmarad, függetlenül, akár hat a megfelelő benyomás, akár elmúlt.) — „Az sem lehet, — folytatja a skeptikus — hogy az idő valami keletkezett és mulandó dolog volna, mert a dogmatikusok is azt tartják, hogy minden, ami keletkezik, létezőből keletkezik, és ha elenyészik, szintén létezőbe megy át,” (mert csak mássá változik, τα γὰρ γινόμενα ἐχ τίνος οντάς γίνεύ\$αι αεί καί τα φθείρόμενα εἰς τι, ον φθείρεβύαι.) „Már pedig az időről azt tartjuk, hogy a múltba, tehát nem-létezőbe megy át, s viszont,

*) Ezt a physikusok ellen írt munkájának 198. pontjában mondja. (IX. könyv.)

hogy a jövőből azaz szintén nem-letezőből lesz. Az idő e szerint olyan keletkezett dolog volna, amely semmiből születik és semmivé válik. Minthogy ez képtelenség, következik, hogy az idő egyáltalán nem is keletkezett és múlékony dolog.” (V. ö. még *phys.* IX. 203-205. p.) — Látnivaló, hogy Sextus e helyütt csak egy *időrész*t, még pedig csupán a jelent veszi tekintetbe, nem pedig, amint kellene, magát az egész egymásutános folyamatot; mert erről csak nem mondaná tán, hogy múltba megy át és jövőből születik.

„Az időt — folytatja a 149-150. p-ban — már azért sem vehetjük keletkezettnek, mert minden keletkezés időben történik, s így az időnek önönmagában kellett volna létre jönnie, azaz egyszerre meg is lennie, nem is; illetőleg, minthogy annak, *amiben* valami elkészül, előbb kell léteznie, mint annak, *ami* készül, — a -műhelynek (*Physic.* ellen: IX. k. 208. pont) előbb, mint a benne épülő hajónak vagy szobornak, — tehát az időnek már önmaga előtt kellene léteznie, (ὁ χρόνος . . . προῦπάρξει εαυτόν.)” — Már hallottuk fennebb! „De az sem lehetséges, hogy a jelen idő a jövőben vagy a múltban keletkezzék, mert akkor a jelennek amaz időkbén benne kellene lennie, azaz szintén jövővé, illetőleg múlttá válnia. Az idő tehát keletkezett dolog semmiesetre sem lehet; mint-hogy pedig máris kimutattuk, hogy örökkévaló sem lehet, kimondhatni, ami bebizonyítandó volt, hogy egyáltalán nem létezik.” (V. ö. *Phys.* IX. 206-214. p.) Szerzőnk e helyütt olyasmi ellen harcol, ami tulajdonkép pusztá szólásmód, (t. i. hogy a jelen a múltban alakul meg és a jövőből születik), nyilván, mert azt képzeli, hogy korának köztudalma szószerinti értelmében veszi ama két kifejezést, valami buroknak képzelvén a múltat és jövőt, melyben a jelen, mint a magja, benne foglaltatik és kikel.

Más helyütt (140. p.) azt olvassuk, hogy *az idő létezése a nyugvás- és mozgáséhoz* tehát olyas valamihez van kötve, ami ő szerinte legalább is kétséges. Itt csak az érdekel bennünket, amit a nyugvásról mond (15. fej. 115-118. p.), mert ebből amaz összefüggésnél fogva, mely nyugalom és *tartósság* között fennáll, meg-láthatjuk, miként vélekedik Sextus az időképzetnek e másik fontos ágáról, melyről külön nem értekeznek. Nyugvás szerinte nincsen, mert a dogmatikusok is azt tartják, hogy minden, ami látszólag nyugszik, folytonos gyarapodásban avagy fogyásban van, szóval mozog.

„A nyugvás továbbá magában véve is képtelenség. Mert ha valami nyugszik, akkor voltaképp a környező dolgok tartják féken. (*αυνεχεισῶ-αι ἀοχεί υπό των περί αυ ρό.*) Amit pedig más valami féken tart, az szenved. Minden szenvedésnek van oka, ennek az oknak megint oka s így tovább a végtelenig, és az okoknak e végtelen sokasága miatt a nyugvás meg sem kezdődhetik. *) Egy

*) Kiegészítettem a gondolatot avval, amit Sextus a 24. pontban mond, melyre itt csak ráutal.

másik szempont az, hogy minden szenvedés tulajdonkép mozgás; minthogy pedig a nyugalom szenvedés, tehát a nyugvó test mégis csak mozog. Azt sem lehet mondani, hogy a nem-testi, az anyag-talan (*ἀσώματον*) jelenségek volnának nyugalomban, nem megint azért, mert a nyugvás, mint szenvedés, kizárólag testnek lehet a saját-sága.” E szerint a nyugvás mindenképen lehetetlen és mi, kiegészítve a skeptikust az ő szellemében, hozzá tehetjük, hogy „az időképzet megfelelő ága, a tartósság, szintén teljesen alaptalan elme-szülemény.” Erre azután azt felelnők, hogy a nyugvás *látszata* is elegendő jogczím arra, hogy az ember az időképzetnek említett ágát fejében megalkossa. Az egész okoskodásban egyébként csak az az egy gondolat érdemel figyelmet, mely az okok végtelen számáról szól. E következtetés, mely már a stoikusoknál is előfordul, legjobban mutatja, milyen helytelen az a nézet, hogy az „elégleges ok”-nak okvetlenül előbb kell meglennie a maga okozatánál. Ha az az elv, hogy az oknyomozó elme az okok láncolatában határkövet soha sem ismerhet el, azt jelentené, hogy minden eseménynek várnia kell addig, míg a hozzátartozó sok ok a világon „elhelyezkedett”: akkor bizonyos dolog, hogy maga a kérdéses esemény, — miként Sextus mondja, — sohasem fog bekövetkezhetni.

II. Ennyit Sextusról, mint alkotó bölcselőről. Bemutatjuk most mint kritikust. — Már az idáig tárgyalt műben (136-139. p.) is felsorolja az időre vonatkozó régibb tanokat, de csak azért, hogy e nézetek ellenmondó voltából ajánló levelet vonjon ki a maga kétkedő álláspontja számára. A *physikusok ellen* írt munkában*) azonban tüzetes bírálat alá veszi elődeinek idő-definiícióit. E bírálatokat annyival kevésbé szabad elmellőznünk, mivel érdekes vonásokkal egészítik ki ama képet, melyet a nagy kétkedőnek idő-felfogásáról az eddigiek alapján alkothattunk.

Ama tudomásom szerint platonikus nézet ellenében (v. ö. fent 8. lap), melyszerint az idő nem egyéb, mint a világ mozgása, azt hozza fel (IX. k. 171. p.): „a világról csak elgondolhatni, hogy pillanatokra megáll, de az idő-folyamról nem.” (*την μὲν χίνησιν τοῦ χόμου ἐνδέχεται νοεῖν κατὰ τίνα χρόνον μὴ οὐκ*). Helytelen ő szerinte ez a meghatározás azért, is, (172. p.), mert minden mozgás időben történik s így, ha a világ mozgása idő volna, ezen „idő”-nek a lehetőségéhez még egy idő, (vagy önmaga, vagy más) kívántatnék. „Minek híjuk (173. p.) a világ *mozgását* időnek, mikor a *nyugvását* senki sem tekinti annak, holott ez is épen úgy időben folyik, mint amaz! Ide járul, hogy az égi mozgás mindenkor egyenletes (!) (*ἡ τοῦ χόμου χίνησις οἰά παντός ἐστὶν ἡ αὐτὴ*), míg ellenben az idő hol egyenletes, hol nem (*ἀνισος*) azaz több, vagy kevesebb. (Sic!) — Továbbá, aki (174. p.) az égi mozgást tagadja és csupán a földét fogadja el, mint Aristarchus: csak úgy felfogja az időt, mint mi. (*οὐ κωλύεται νοεῖν χρόνον*),

*) Említi Pappeneim „Erläuterungen . . .” 136-138. pont.

Hasonlókép, akik sötét barlangokban laknak, avagy születésüktől fogva vakok, (175 p.) s a világ mozgásáról semmit sem tudnak, alkotnak rendes időképzetet, mert tudnak járkálni, ülni, állani sat. Sőt e révén nemcsak általán a\ időnek, hanem még a „hosszabb” és „rövidebb” időnek is meg fogják alkotni a fogalmát. Hosszabb lesz az ő szemökben az, mely alatt több cselekvést hajtanak végre, rövidebb pedig, mely alatt kevesebbet.” — Igen helyes, psychologus-érzékű megjegyzés!

Az Aristoteles definitiója ellen (1. fent 16. lap) Sextus mindössze annyit tud felhozni, (176. p.), hogy ha az idő a mozgásnak volna a száma, akkor az, ami nyugszik, nem lehetne időben (to ηρεμούν χ αι άχινητίζον ονχ εσται εν χρόνω), illetőleg minthogy időben van, mozognia is kellene, nem is. (εσται το εν χρόνω ηρεμούν και χι,νουμενον. Hasonlót mond Strato, 1. fent 25. lap).

A Strato meghatározására, (1. fent u. o.), melyet úgy értelmez, hogy az idő a mértéke minden nyugalomnak és mozgásnak, (. . . ελεγεν χρόνον νπάρχειν μέτρον πάσης χινήσεως και μονής) igen helyesen azt jegyzi meg, (177—80. p.) hogy nem maga az idő ilyen mérték, hanem mérték az, ami időben történik. (. . . το μετρούν την χίνησιν η την μονην έν χρόνω γίνεται και ονχ εσι χρόνος.) „A mozgás és nyugvás van olyan állandó kísérője az időnek (. . . άντι,παρηχει, τω χρόνω), mint ez utóbbi amazoknak, miért is ugyanannyi joggal (ου μάλλον) mondhatnók, hogy a mozgás és nyugvás a mértékei az időnek, mint mondhatjuk a fordítottját. Sőt az előbbi állítás helyesebbnek is látszik, mert a mozgást és nyugvást könnyebb felismerni, mint az időt. Nem a nehéz-értetűvel ragadjuk meg a könnyűt, hanem a könnyűvel a nehezet.” (λγφϋείη ό’άν ονχ έχ τον όνάσιέωρητον το εν&εώρητον, αλλ’ άνάπαλιν.)

Az epikureusok meghatározása ellen („σύμπτωση συμπτωμάτων” fent 31. lap), melyet így ír át: „χρόνος εστί ημεροειλες και νυχτοειλες φάντασμα” 181 —188. p.) azt hozza fel, hogy mind az, amit ez az iskola *σύμπτωση*-nak hí, (Sextus itt nem idézi ezt a szót), nevezetesen a nappalok, éjjelek, órák sat. egyáltalán nem tartoznak a létezők közé (*ανυπόστατος φαίνεται*), mert mindannyiszor hiányzik egy bizonyos, t. i. a letelt avagy jövődő részök, — illetőleg, ha egyáltalán léteznének, csakis idők lehetnének. „Az időt pedig azért sem lehet az említett periódusok „phantasma”-jának nevezni, mert akkor maga-magának volna a phantasmája.” (Sextus ellenében itt az epikureizmusnak fogunk igazat adni, mely nem fogadta el az inphilosophikus köztudatomtól, miként elfogadta szerzőnk, hogy az éjkek, napok sat. mindenestül „= idő” volnának (v. ö. fent 28. lap), hanem felismerte, hogy e jelenségeknek csupán az egyik oldala idő, de másika nem az.) Nagyon érdekes azonban, mert élénken eszünkbe juttatja a Kant „félre-képzeltetlen idejét”, Sextusunk ama kijelentése, mely szerint Epikurusnak már csak azért sem lehet igaza, mert ha a világ, s vele együtt azok a *ημερήσιον* .... *φάντασμα*-k — épen az Epikurus nézete szerint is, — elpusztulnának, *idő mégis volna*, mert az elpusztulás és be-

fejezett elpusztulás *idői fogalmak*, (ró *τε ἐψ&άρῳαί χαι το ψοεόρς-βαι χρόνων eatív ἐμφανχά*). — Epikurusról szólnak még a 218-226, valamint a 238-247. pontok, hol új gondolatnak az az egy találkozik: „nem valószínű, hogy testetlen dolgokon (éjjelek, nappalok sat.) még testetlen accidens is volna.” (*ov πι&ανάν τοῖς άσο*)*μάτοῖς ασώματα βνμβεβψόναι* 247. p.)

A stoikusoknak szóló ellenvetéseknél sokkal figyelemre méltóbb az a megkülönböztetés, melyet szerzőnk ezen és az epikureus iskola idő-felfogása között tesz. (227. p. Tartalmát idéztük fennebb az 32. lapon.)

Sextus még a herakliteusoknak és a rajok támaszkodó Aenesidemosnak (Kr. ut. 100 körül) materialista nézetét czáfolgatja. Heraklitos világnézetén az a felfogás vonul végig, hogy okvetlenül testi jelenségnek kell lennie annak, amit létezőnek nevezhetni. Aenesidemos ezt az elvet az időre iparkodik kiterjeszteni, s itt úgy okoskodik, hogy abban, amit *időnek* hívunk, ép úgy meg kell különböztetni a lényegest a járulékos sajátságoktól, mint minden egyéb dologban. „Az idő veleje a *most*, (a napok, évek ennek csupán többszöröse,) valamint a számsoré az *egység*. Minthogy pedig a lényegek léteznek, és az egység *test*, tehát a *most* is az. Továbbá, minthogy *minden* dolognak közös ős-alapja, — az, amiből mindenek keletkeztek, — a levegő, (Heraklitos a tüzet említette,) tehát következik, hogy az idő végső elemzésben *levegő*. Nem is különbözik semmiben ettől az ős-létezőtől.” — Sextus avval az egyszerű ellenvetéssel teszi tönkre ezt a képtelen kieszelményt, hogy ha az idő test volna, mozognia és nyugodnia kellene. Minthogy pedig a mozgás és nyugalom kizárólag időben történhetik, tehát itt az forogna fenn, hogy az egyik test a másikban mozog és nyugszik, illetőleg az idő időben volna. Hozzá teszi, hogy az olyan ember is felfogja az időt, aki a Heraklitos-féle ősalap-elméletet nem fogadja el. Végre megjegyzi, hogy az idő épen annyira különbözik a levegőtől, mint akár a tüztől, víztől vagy a földtől! (216-217 és 230-33 p.)

*

*

Mindeneket egybevetve arra az eredményre jutunk, hogy Sextus kritikusnak nagyobb volt, mint alkotó philosophusnak. Nem lehet ugyan tagadni, hogy az ilyen „Geist, der stets verneint „-féle, kritikára hivatott alakok is szükségesek a szellemi élet terén, azért, mert felrázzák az elméket amaz alvó-párnáról, milyennek Kant nevezte a dogmatismust, — azt a szellemi irányzatot, mely különösen a nagy alkotókra következő időszakokban szokott fellépni. De azért egy pusztá tagadásra, lerombolásra irányuló szellemi szervezet soha általános és mélyebb rokonszenvet kelteni nem fog. Sextusnak igaza volt abban, hogy legmindennapibb fogalmainkban, többi között az időében is vannak ellenmondások, és elismerést érdemel az az éles-látása, melylyel ezen, nem mindig a felszínen található ellenmondásokat felfedezte; s ez érdemet tőle nem fogja megtagadhatni az sem. Ki ama fárasztó elmejátéknak, végig-olvasása

közben türelmét vesztette. De Sextusnak nem volt igaza ott, ahol azt tanította, hogy ez ellenmondásokat eloszlatni és egy a pusztá tagadástól különböző, valóban megnyugtató pozitív nézetre jutni nem lehet. A skepticismus, mely minden dogmatikus elfogadást jogosulatlannak hirdet, *alap-tanában* mutatkozik a legeslegdogmatikusabbnak, melyszerint t. i. minden téren egyensúlyt tartanak egymással az ellenmondó állítások, s hogy ép ezért végleges megállapodásra jutni *nem lehet*. Ez a tétel pusztá petitio principii, s mint ilyen maga a legnagyobb, még pedig igen ellenszenves fajta dogmatismus, mert örökre méltánytalan követelésnek marad, megkívánni az emberiségtől, hogy kutasson, fáradozzon, de mondjon le végkép ama reményéről, fojtsa el azt a vágyát, hogy szorgalmát valaha természetes gyümölcsei jutalmazták.

Plotinus.

267. körül Kr. ut.

Források: Marsilius Ficinus: „Plotini ... de rebus philosophicis libri LIV. in enneades sex distributi.” Saligniaci 1^40. [Lásd ebből: Enneadis III. liber 7: »De aeternitate et tempore.«-) — Richter A: „Neu-Platonische Studien.” Halle 1867. (L Heft 2-3)

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint amilyen e két kortársnak, Sextus- és Plotinnak szellemi dispositiója és, ebből folyólag, világnézete között fennforog. Amott, Sextusnál, a semmit meg nem kímélő, éles, nem egyszer túl-éles kritikai elme, egy a túlságig fejlődött önfékező képesség, mely még ott is vissza tudja, legalább vissza akarja tartani a végleges hozzájárulást és megtagadja magától az elfogadással együttjáró lelki megpihenést, ahol tisztán tapasztalati igazságok kínálkoznak az elismerésre. Másrészt meg, Plotinnál, az exstasisig felfokozott képzelgő hajlam, melynél fogva ő, mellőzve minden kritikát, még ott is megbízhatónak tartja az emberi elmét, — első sorban persze a magáét, — ahol egy láthatatlan, szellemi világ sajátosságait, viszonyait kell leírni. — Nem csodáljuk, ha az ilyen szervezetű lélek nem tudta leküzdeni az emberiségnek amaz évezredes, nemzedékről nemzedékre átöröklődő gyengeségét, mely egy, az adott világon kívül levő, ennél „dicsőbb és tökéletesebb” szellemi világ kikoholásában nyilatkozik, (1. alább) mikor még egy Plotinnál mindenesetre nagyobb tehetség, az „isteni” Plato is mutat ilyen túlvilágiaskodó hajlamokat.

Ez az égre-kacsintás volt az a tendentia, mely a felekezeti vallásokat szülte a magok összes észbosszantó phantasmagoriáikkal, és nevezetesen a Plotin philosophiájának jut az a kétes dicsőség, hogy, bár közvetett úton, de tényleg mégis egyik tényezőjévé lett a „katholicismus” neve alatt ismeretes, a philosophus előtt ugyancsak *szomorúan* ismeretes világnézetnek.*) — E két világnézetnek,

*) A többi között maga szent Ágoston is elismeri a szellemi rokonságot, amely plotinismus és catholicismus között fennforog, mondván: „Nulli nobis, quam isti (t. j. Plotinus, Porphyrius és Jamblichus) propius acçesserunt.” (Említi Ueberweg: ftesch. d. Ph. (I, 103. lap.)

plotinismus- és catholicismusnak, közeli rokonságát első pillantásra is elárulja az az orthodox tömjén-illatos atmosphaera, mely Plotin munkáiból, a fent idézettből is, felénk árad. Ép ezért mi mindenkinek, aki e szerzőt meg akarja érteni, azt ajánljuk, hogy ne a maga rendes, higgadtan vizsgálódó gondolkozásával lépjen ama szellemi termék elé, hanem iparkodjék porlepte iskolai emlékeiből visszaidézni azt a katechismikus, hittan-órás hangulatot a hozzávaló világ-teremtés, megváltásos fogalomkörrel együtt, melyet mi ehelyütt, mint a Plotin-philosophia legalkalmasabb propaedeutikáját bátran ajánlatba hozhatunk, mivel az afféle dolgokat a szellemi mérélyezés iránt nem fogékony elme sem szokta teljesen kiveszíteni magából, .sőt az a fogalom-kör (az igazi nyúge minden positivista gondolkozásmód kifejlődésének) szomorú iskolai rendszerünknel fogva, mely egy tudományos világfelfogás elősegítő tényezőit és megalakulásának akadályait *egyforma* szeretettel karolja fel, mindnyájunknak nagyon is könnyen rendelkezésére áll.

Áttérek a fent említett munka ismertetésére.

/ . A bevezetésben arról értesülünk, hogy Plotin vezérgondolatául azt a Plato-féle (1. fent 8. lap) eszmét választotta, melyszerint az idő nem egyéb, mint puszta árnyképe, másolata egy magasztosabb, istenibb valaminek, t. i. az örökkévalóságnak, (nála *aeon*). Ehhez képest philosophusunk először az aeon iránt kíván tisztába jutni, olyaténkép okoskodván, hogy a másolathoz csak az tud hozzászólni, aki az eredetijét ismeri. Evvel az aeonnal ő igen alaposan végez, mert munkájának túlnyomó részét (öt fejezetét) szenteli neki, úgy hogy az olvasó szinte fellélekzik, mikor a 6-ik fejezetnél a „De tempore” címhez s ezzel ama szédületes (és szédelgős) túlvilági légkörből a földre ér le. Rövidre fogott tartalma amaz unalmas előkészítő résznek a következő:

Az aeon nem azonos az „intelligibilis essentiával”, *) hanem ettől körülbelül annyira különbözik, mint a *világ* az *időtől*. Valamint a világ időben, *úgy* van ez az intelligibilis essentia aeon-ban. Az aeon tehát ugyanaz az *istenségre* nézve, ami a *világra* nézve az idő. De azt sem mondhatni, hogy aeon és *stasis* (az istenségnek állandó állapota) azonos dolgok volnának, mert tény, hogy beszélünk örökkévaló stasis-ról, vagyis az örökkévalóságot (aeont) a stasis egy sajátságának valljuk, ami pedig absurdum volna, na az a két fogalom egymást födné. A különbség közöttük az, hogy az *aeon* az *egr-nek*, t. i. az egységes létnek, valamint a kiterjedéstelességnek (*indistantia*) fogalmát is magában foglalja, a *slasis* pedig nem.

Értelmezésül megjegyezzük a következőket: Plotin a maga aeonjával a világot létrehozó istenségnek örökös, múltást nem ismerő jelenjét, specialis *idejét* érti: egy oly állapotot, mely szerinte

*) Megjegyzendő, hogy Plotin egy egész lierarchiáját állította fel a különböző földöntüli lényeknek és «zek közül való az említett „intelligibilis essentia” is. Mi senimiesetre sem vétünk nagyot a dolog természete ellen, ha olyasmit képzelünk e névnel, mint amilyet az „isten” szónál szokás gondolni.

a mai, *közönséges* időben folyó, tehát hossz-irányban tovaterjedő világnak kiinduló pontjául szolgál. Ezt az aeont ő oly féle viszonyban képzei magához a tapasztalati időfolyamhoz, mint amilyenben van körülbelül a csira a belőle kifejlett növényhez, vagy akár a gomolyag a kihúzott fonálhoz. (Az érzéki képre, mely Plotin-t fejtegetéseiben érezhető módon vezérli, rá kellett mutatnunk, mert valamely philosophusnak gondolatait csak úgy értjük meg teljesen, ha ismerjük ama mankókat is, melyekre az abstractio magas régiójában kénytelen-kelletlen támaszkodott.) Plotin keletkezett, secundair jelenségnek tekinti az egymásutánt, de roppant messze elmaradva a subjectivista felfogástól, nem azért tekinti ilyennek, mert az egymásutánt mint pusztá fogalmat csupán a fejlettebb emberi ész tudja megalkotni: hanem secundairnek tartja azért, mert nézete szerint a ma egymás *után* történő események valaha, bár fejletlenül, mint csirában a leendő fa, de mégis *együtt és egyszerre* voltak meg!

Hogy pedig mi szüksége volt Plotinnak az idő-csira aeonon kívül még egy „stasis”-ra, könnyen beláthatni. Neki, aki a kiterjedés-jellemezte idősort *keletkeztetni* akarta, keresnie kellett olyasmit, ami az időnek e jellemző sajátosságát még *nem* viseli magán. Az e célra kitalált aeonnal szemben könnyen felmerülhetett az az ellenvetés, hogy az is csak terjedelmes, mert mint „állandó állapot”-ot idősorral lehet mérni. Mi volt mit tenni, ki kellett találni egy új nevet (a stasist) és kimondani, hogy az az alkalmatlan logikai consequentia csak *ennek* a tárgyára illik reá! Az ellenfél a hibás, mert az, ami tartóssága miatt terjedelmes, csak *stasis*, de nem aeon! A *stasis* tehát Plotinnál amolyan villámhárító, mely arra való, hogy az aeon a maga szükséges pontszerűségében tovább tündökölhessen.

A második fejezetben az aeonnak részletesebb leírását adja. Feltűnik itt, valamint egyebütt is e dolgozatban, a potentialis és kérdő mondatszerkezet sűrű használata, nyilvános jelölés ama titokzatos, sejtelemszerű hangulatnak, melyet Plotinban egyszerű psychologies tárgyak, — minthogy túlvilágiaknak képzelte, — előidéztek. Az aeon-félisten fő-leírása, mely mintaszerű zagyvasága folytán Plotin-mutatványának kiváltképen beillik, így szól: *Profecto, qui potentiam multiplicem contuetur, secundum hoc aliquid, quod subiecti vicem habet, essentiam nominat* (t. i. aeonem): *quatenus verò vitam inspicit, nominat motum. Deinde et statum, quatenus eodem prorsus modo se habet. Alterum verò et idem, qua ratione haec multa sunt simul unum; sic unique componens in unum nominat, in unam inquam vitam solam, contrahensque in ipsis alteritatem et contuens interminabilem actiois identitatem, neque unquam aliud neque ex alio in aliud, intelligentiam aut vitam pertranseuntem, sed eodem modo se semper habentem et procul a distantia consistentem. Cuncta haec contemplans conlempatur aeternitatem *) videns certe vitam mantentem in eodem, totum praesens semper habentem, neque nunc quidem hoc aliquid, postea vero aliud, sed omnia simul et . . . . individuum finem.*

*) Evvel a szóval fordítja le Marsilius F. Plotinuak „aeon” szavát.

Hogy aztán ezt az aeont ennyi magasztos tulajdonsága folytán valahogy önálló létezőnek ne tartsuk, arról a szerző először is evvel a kifejezésével gondoskodik: . . . *aeternitas sit non subiectum, sed quod ex ipso subiecto velut effulget*, — a következő fejezetben pedig egy oly értelmű kijelentéssel, melyszerint az aeon nem kívülről került hozzá (*extrinsecus . . . conti n gere*) az istenséghez, hanem őseredeti, válhatatlan *sajátsága*. Ezt az állítást azonban nemsokára megbánja; lejjebb (4. fej.) legalább azt olvassuk, hogy az aeon nem egyéb, mint maga az egy bizonyos szempontból felfogott isten. (*Atqui recte dici potest aevum sive aeternitas esse deus fulgens proferensque in lucem seipsum, qualis potissimum est secundum esse: esse inquam incommutabile penitus atque idem et ita firmiter in vita consistais*). — Ugyané (4-ik) fejezetben szerzőnk avval a vigasztaló hírrel kedveskedik, hogy mi szegény halandók is lehetünk olyan tökéletesekké, mint az a félisten aeon, mert fel tudunk hozzá *emelkedni*. Felemelkedünk pedig úgy, ha bizonyos exstasis-forma lelkiállapotot sikerül magunkban előidéz-nünk. Itt a szerző mindjárt jóakaró utasításokat is mellékel olyanok számára, kik az aeon-szerűségre ambíciót éreznek. Az eljárás aránylag egyszerű, bár egy kicsit unalmas. Az aeon-jelöltnek t. i. valami nyugvó tárgyat kell sokáig feszült figyelemmel és mozdulatlanul szemlélnie; (*siquis nunquam a . . . contemplatione destiterit sed assidue perseveraverit natúr am admiratus, possitque in defessa quadam natura perseverare . . .*) egyszerre majd csak azon veszi észre magát, hogy az aeon malasztja beleköltözött. Hypnotizálni is ilyen formán szoktak. Plotin, ki élete Írójának, Porphyriusnak állítása szerint hat év alatt négyszer jutott ilyen el-aeonosodóit állapotba, jó medium lehetett volna afféle magnetiseur-ös mutatványok számára!

Az egész fejtegetést valami apotheosis-féle rekeszti be, melyben az aeon állandóságát a világ változékonyságával szemben magasztalja. Ezzel azután valahára rátér, vagy mint ő mondja, „leszáll” az időre.

II A tárgyalást itt kritikán kezdi, bonezoló kés alá vévén megelőző iskoláknak e tárgyban vallott nézeteit. E nézeteket Plotin a következő három alap-gondolat körül akarja csoportosítani:

1. hogy az idő nem egyéb, mint maga a mozgás (*ipse motus*),
2. hogy az idő maga a mozgó test (*id quod movetur*) és 3. hogy az idő a mozgásnak valami járuléka (*aliquid motionis*.)

Az első, tudvalevőleg platoniko-stoikus nézetet avval a Sextusnál is olvasható (1. fent 37. lap) ellenvetéssel veti vissza, (7-ik fejezet), hogy a mozgást az emberi elme *időben* lévőnek, tehát ettől különbözönek fogja fel; említi azt is, hogy a mozgásban szünetek állanak elő, míg ellenben az idő folyása sohasem szünetel. — A második (pythagoreus) tant rövidesen avval intézi el, hogy ha az idő nem mozgás, akkor még kevésbé lehet mozgó test. — A harmadik nézetet meg olyan megokolással veti vissza, melyből kilát-

szik, hogy voltaképen a Strato-Zeno-féle *κινήσεως οιάότητα* definitio szolgál támadásának célpontjául. Az „*aliquid motionis*”-on ugyanis Plotin a mozgással együttjáró kiterjedést érti, még pedig úgy térbelit, mint időbelit. Azt mondja: „A mozgásban igenis van terjedelem, de az nem idő, hanem tér, t. i. a befutott útnak hosszúsága. Az út-hosszaság, melylyel az időt mérjük, nem azonos magával a megmért idővel, már csak azért sem, mert ugyanazon idő alatt sok különböző hosszúságú út keletkezhetik, a szerint, amint az illető mozgások kisebb vagy nagyobb gyorsasággal folynak le. Még a mozgás pusztá tartósságát sem lehet az idő fogalmával azonosnak mondani, azért mert az is csak időben van. (. . . *quamobrem et durans motus et ipsius duratio sive intervallum non est ipsum tempus, sed impletur in tempore.*) Végre nem helyes az időt szorosan a mozgáshoz kötni, mikor a nyugalom is időben van.” (Hasonlót 1. Sextus-nál fent 38. és Strato-nál 25. lap.)

Az Aristoteles híres definitiójának Plotin egy egész fejezetet (8.) szentel. Nem mondhatni azonban, hogy a nagy stagirita gondolatába, kinek nevét nem is említi, valami mélyen belemerült volna, mert tény, hogy Aristotelesnek *ἀριθμὸς ἢ κίνησεως* definitióját és azt a sokkal lejjebb, nem is definitiókép álló, hanem csak ténytet constatáló megjegyzését: *ἐστὶν ὁ χρόνος μέτρον κινήσεως* (1. 19. lap fent) egyértelmű és egyértékű állításoknak tartja, sőt ez utóbbit amannál egyenesen jobbnak. A fennebb (17. lapon) mondottakból tisztán megláthatni, mennyire más és mennyivel értékeesebb tartalom rejlik az „*ἀριθμὸς*” - definitióban, mint az utóbbi, egyébként tökéletesen helyes megjegyzésben. „*Ἀριθμὸς*” az idő velejét fejezi ki, — ha nem is egészen szabatosan, de megközelítőleg, — „*μέτρον*” pedig csak a mily irányban való hasznavehetőségét mondja meg, és az időnek belső természete iránt nem tájékoztat, de nem is akar tájékoztatni. (V. ö. fent 27. lap.) Az „*ἀριθμὸς*” - definitiót a benne lappangó és egy helyütt nyíltan kifejezett psychologikus gondolat teszi becsessé, melyet azonban Plotin, ki idő ^dolgában vastag objectivista, kiérezni és méltányolni nem tudott. O egy és ugyanavval a czáfolattal fordul mind a két állítás ellen. — De nézzük érveléseit.

Plotin szerint az idő nem lehet *numerus* »sive* (!) *mensura motionis*, azért mert egyenetlen mozgás is van, melyet megmérni lehetetlen. »Az¹ oly különböző dolgoknak, mint a milyenek a sok mindenféle sebességű mozgások, közös mértékük nem is lehet. Hisz a híg és a szilárd testeket sem mérjük ugyanavval a mértékkel”. (Plotin persze még nem ismerte a differentialis számítás okoskodásait, melyek rávisznek arra, hogy igenis lehet úgy az egyenetlen, mint az egyenetlen mozgásokat közös mérték alá fogni, amennyiben t. i. ez utóbbiakat egyes apró, magukban véve változatlan sebességű, szakaszokból képzelhetjük összetettnek. Tényleg az $\int \frac{ds}{dv} = t$ kifejezés ugyanazon okoskodáson alapszik, mely a $t = \frac{s}{v}$ egyenetlet.). Azonfelül mindennek, ami *mérték* functióban szerepel, még

kell valaminek lennie azon kívül, hogy *mérték*. Valamint a *tíc-et* nem lehet egyszerűen „mérték”-nek definiálni csak azért, mert ebben a kifejezésben: *tíz ló* a lovak mértékeként szerepel: úgy nem lehet kielégítő meghatározás-számba az sem, mely szerint az *idő mérték*, mert épen azt szeretnők tudni, hogy e szerepén kívül, velejében és alapjában micsoda.” Plotinnak e magában véve helyes gondolatát csak annyiban tekinthetjük egyszersmind *találónak*, amennyiben feltehetni, hogy volt egy philosophikus közvélemény, mely az Aristoteles „*μέτρον*” megjegyzését idő-definitionnak tekintette. (Hogy nem akart az lenni, mutatja az összefüggés, melyben Aristotelesnél áll. L. fent 19. lap.)

Szerzőnk egyébként nem egykönnyen szakít az Aristoteles-féle nézettel. Át meg átalakítja, hogy valahogy mégis elfogadhasa. Megpróbálja először, nem-e lehetne az időt, mint a mozgással együtt haladó, *vonalat* (*velut linea quaedam cum motione concurrent*) a mozgás mértékének feltüntetni. Ez ellen azonban több kifogása ‘van. Először is nem tudja elgondolni, miképen lehessen a mozgást egy vele folyton együtt haladó, tehát egyre meghosszabbodó vonallal mérni. Azután meg, ha az idő ilyen vonal volna, mely *minden* mozgást kíséri, miért van csak *egy* időfolyam, nem pedig annyi, ahány mozgás? (Azt hiszem legalább, ez az értelem rejlik a következő szavakban: *Probabilius autem poneretur tempus non in motu quolibet, sed in eo, quicum concurrat.*) Ide járul még, hogy az időt nem szabad valami, a mozgáson kívül eső dolognak képzelnünk; már pedig e vonal-feltevés mellett azzá lenne, (*neque extrinsecus, quod metitur, ponere decet, neque seorsum.*)

Megpróbálja mármost, nem lehetne-e az időt a „hosszúsága dolgában megmért mozgás „-nak kiadni, (*motus magnitudine mensuratus.*) Ez ellen az a kifogása, hogy ama hosszúságnak magának is csak az idő lehetne mértéke. — Avagy legyen az idő a mozgással együttjáró hosszúságnak száma, (*numerus ille magnitudinis comitantis motum.*) Igen ám, de miféle egységekből és hogyan alakult meg ez a specialis „szám”? (*Qualis autem hic numerus sit, numquid ex unitatibus constitutus et quomodo metiatur, necessario dubitandum*) Lejebb azt is mondja, hogy az időt már azért sem lehet a szám fogalma alá vonni, mert végtelen, (*cum tempus sit dicaturque infinitum, quam conditione erit numerus circa ipsum?*) — Végre kísérletet tesz egy olyan definitióval, melyszerint az idő olyasmi volna, ami előáll, ha a mozgást az *előbb* és *utóbb-ra*. való tekintettel megmérjük. (*Erit . . tempus id: motum metiens per prius atque posterius, connexum temporis . .*) Az *előbb-et* és *utóbb-at* ez esetben olyas valaminek kellene tekinteni, ami az idővel csak összefügg, de maga nem idő. (*tempus attingens, quo metiri queat.*) Ez utóbbi felfogást azonban igen helyesen tarthatatlannak ismeri fel, „mert az a két fogalom teljesen idői értelmű mindott, ahol nem térre értjük rá.” (*Aut enim prius posteriusque secundum locum quis accipit. . . aut certe non locale . . . sed temporale accipiendum.*)

A legerősebb vágás a „μέτρον“-*definitio* ellen még ezután következik. Plotin azt mondja: „Idővé nem változhatik át semmi az által, hogy a szám fogalmát reá alkalmazzuk, azaz megszámláljuk avagy megmérjük. Ha a mozgás magában véve, belső természetét tekintve nem máris == idő, akkor nem fog idővé átváltozni az által, hogy megmérjük. (. . . *cur . . . adhibito numero tempus erit? Motu verò iam vigente, atque priori prorsus posteriorique circa motum proveniente, nondum érit tempus?*) Ha az idő valahol megvan, megmarad időnek anélkül is, hogy valaki megmérje. Aki ezt kétségbe vonja, az mintha csak azt mondaná: valamely test megszűnik akkorának lenni, amekkora, mihelyt nincs senki, aki nagyságát felfogja. (*Perinde ac siquis dixerit, magnitudinem quanta est non esse, nisi quis quanta sit magnitúdo deprehenderit*)” — Ez a máris erősen objectivistikus gondolat azután egészen belezökkenti Plotint a megfelelő kerékvágásba. Megtámadja nevezetesen az Aristoteles-féle eszmét, melyszerint az időnek a lélek is egyik tényezője, „mintha bizony az időfolyam az ember lelkéből indulna ki! (*Quid autem prohibet esse tempus antequam sit anima metiens? nisi forte quis generationem eius dixerit ab anima profcisci.*)

Ez a hely tévedésnek elég intelligens tévedés, de végtére is csak tévedés. Valamint a *nagyság* nem készen meglévő, leolvasásra váró sajátsága a testeknek, úgy még kevésbbé lehet ilyenek, azaz minden emberi elmétől függetlenül meglévő jelenségnek kiadni az *időt*. Valamint az, amit a *nagyság-ból* a természetben tőlünk függetlenül létezőnek kell elismernünk, még nem *maga* a nagyság, hanem csak egy bizonyos, e fogalom megalkotására vezető külső dispositio (tényálladék): úgy nem is *idő* még az, amit a természet e fogalmunkhoz alzatul szolgáltat. Valamint a *nagyság* fogalmának megalkotásánál lényeges szerep jut az elmének az által, hogy a tér-elfoglalások módját egymással összehasonlítja, és nevezetesen az egyik térfoglalás-módot másokból, — melyeknek pedig emehhez tényleg épen semmi közük, — megszerkeszthetőknek ismeri fel, („e fatörzs tér-elfoglalása kikerül, ha tíz emberi lábat rakok egymás fölébe”): úgy még sokkal szembeötlőbb szerep jut az elmének az „*idő*” megalkotása körül az által, hogy a megsemmisült benyomásokat a meglévőkhöz, — melyekhez pedig szintén semmi közük, — hozzácsatolja, azaz sor alakjában fogja fel amaz egymástól függetlenül jelentkező adatokat. Valamint a tér-betöltés puszta ténye nem *nagyság* még, hanem ilyené tisztán a hozzá gondolt és vele összehasonlított tér-elfoglalások által válik: úgy a puszta lét és megsemmisülés sem *idő*, hanem ilyené az által lesz, hogy valami (azaz *valaki*) amaz elenyészett és a meglévő adatok közé a szükséges és sehol meg nem lévő kapcsolatot teremti meg. *Nagyság* nem volna, ha nem volna elme, mely az ezen fogalomhoz szükséges hasonlításokat megtegye, és *idő* sem keletkezhetnék, ha semmiféle avagy csupa összekapcsolásokra képtelen, visszaemlékezni nem tudó elmék állanának a mi tünékeny világunkkal szemben. — Nem azt mondjuk,

hogy elme híján az e fogaimak alapjául szolgáló *iényálladék* változnék meg, (azaz, hogy egy elme nélküli világban tán minden tárgy ponttá zsugorodnék össze, és másrészt minden adat együttesen és egyszerre volna meg!) hanem tisztán az oly állítások ellen küzdünk, melyek szerint elméknek híján is maradna a világon *nagyság* és *idő*, „csak tudni nem tudna rólok senki”. Nem nagyság és idő maradna, hanem csupán ingredientiaiknak objectiv fele! (V. ö. fent I. rész 208-kk. és 218. 1.) — Plotin ellenvetései a subjectivista hypothesis nem ingatják meg.

Az epikureizmusnak „*ἀχολοβίῳμα χίβήαεως*” definitioját Plotin (a 9-ik fejezetben) avval a kijelentéssel iparkodik visszavetni, hogy minden, ami a mozgással együttjár, maga is időben van. Epikurus-szal ilyen rövidesen végezni nem lehet. Mert ez a bölcselkedő nem azt mondta, hogy az idő valami objectiv adat vagy körülmény, mely a mozgást kíséri; nem azt sem, hogy az idő tán causalis következménye, mintegy residuumma volna a mozgásnak, — mely esetben a Plotin ellenvetése megállhatna, — hanem azt akarja mondani: az idő nem önálló dolog, hanem egy másik jelenséghez, még pedig éppen a mozgáshoz van hozzákötve; látszat, (*βυμπτωμά*) mely a mozgást kíséri, miként az árnyék a testet. Ebben pedig Epikurusnak, nagyjából véve, igaza van.

III. Plotint az imént bemutatott kritikus fejezeteiben (6—9.) nem mondhatni épen élvezhetetlennek. Igaz ugyan, hogy sokszor nincs igaza, de legalább reell gondolatkörben mozog és elég higgadt nyelven beszél. Annál kellemetlenebbül éri aztán fülünket az a túlvilágiaskodó, aeon-os hang, melybe a szerző ott, hol saját idő-elméletével áll elő, (10. fej.) ismét visszaesik. Egyszersmind pedig az időnek aeonból való keletkezését szakasztott olyan módon fejtegeti, mintha csak arról volna szó, hogyan lesz a tojásból csirke. Az aeon a tojás, az idő a csirke; és az ok, amiért a csirke a maga tojásából kikél, vagyis amiért az aeonból idő lesz, egyszerűen az, hogy ez az aeon, — mely mint tudjuk, nemcsak afféle látszat, hanem valóságos hatalmas félisten, (világ-lélek), — a saját ura akar lenni, mert megunta az örökös jelennek egyformaságát és elég erősnek érzi magát valami szélesebb körű tevékenységre. Az egymásután tehát készen van, mihelyt az aeon-nak tetszett, kibocsátania magából azt, ami idáig csiraszerűleg, együtt és egyszerre volt benne. Mi, bámuló emberek, valami meghaladott útnak nézzük az aeon e sajátságos ön-kifejtekezését: és ez az, amit időnek nevezünk. — Aki ez elbeszélést tréfálkozásnak tartja, annak számára ide iktatom Plotin tulajdon szavait: „*Natura verő quaedam, in multas prnior actiones et sut iuris esse sibiquemet imperare percupiens, atque eo, quod prae-sens est, plus aliquid habere semper eligens, iam et ipsa quidem agitata est, et simul effluxit tempus deinceps semper atque in posterum, neque per idem, sed in alterum rursusque alterum. Nosque ex hoc motu longitudinem quandam processionis effectam excogitantes, tempus iam fingimus aeternitatis imaginem.*”¹ Ide iktatom ugyancsak e szavaknak Plotin egy újabbkori bámulójától, *Richter-től* eredő értelme-

zését, kit bizonyára senki sem fog avval gyanúsítani, hogy több képtelenséget akart Plotinból kiolvasni, mint amennyi benne van. Richter így fordít (3. füz. 92. lap): *Eine thätige Natur. . . die Weltseele, die Herrin ihrer selbst werden wollte, trat in die Bewegung, und die Zeit trat in Bewegung mit ihr. Es gab nun eine Succession von Momenten, und indem wir sie durchlaufen, kommen wir da^u, uns die Zeit vorzustellen, die das Bild der Ewigkeit ist. So ist es die Weltseele, die durch ihre Activität die Zeit anstatt der Ewigkeit erzeugte . . . Die Weltseele erzeugt die Zeit, indem sie ihre Kraft auf successive Weise manifestin, Und die Ausdehnung des Lebens der Seele bringt die Zeit hervor.* Azt hiszem, sapienti sat.

Érdekes dolog, hogy Plotin a létezés egymásutános módját, az időben folyást, daczára annak, hogy kifejtekezésnek híja s így a csiraszerű aeon-létnél ugyanannyival tökéletesebbnek kellene tartania, amennyivel általán tökéletesebb productum szemünkben a fa a saját magjánál, — ezt a folyó világot, mondom, mégis az aeonnál kevésbé tökéletes dolognak nevezi. (. . . *ratio seminalis explicans se ipsam . . . in debiliorem progreditur longitudinem*) Ezen nem csodálkozhatik senki, aki meggondolja, hogy Plotin a katholicismusból ismeretes világnézetnek áll a nyomása alatt, mely szerint minden, ami „világ,” „anyag” meg „hús,” nem egyéb, mint csupa gyarlóság, hiúság és bűn. A legérthetlenebb azonban itt az, hogy mi alapon mert Plotin az egymásután megszerkesztésére vállalkozni, mikor e kérdésre: mi módon keletkezik hát az egymásután? „nincs más felelete, mint: *Animae natura actionem . . . suam adhibens aliam post aliam, deincepsque, iterum aliam, genuit una cum actione ipsum deinceps, consequens simuique.* Más szóval: az egymásután az által jött létre, hogy a világ lelke a maga ténykedéseit egymásután hozta napfényre! Nem valóságos mintaképe-e az *idem per idem*-nekV. Ugyanezt még egyszer elolvashatni ott, ahol azt mondja, (12. fej.) hogy a világiélek felsőbbrendű cselekvéseiben (*motus verioris naturae*) is kell egymásutának lennie, ha már van e földi árnyékvilágban (*motus in ferions vitae*) „Minden földi mozgás csak mintegy *utánzata, ama* felsőbb rangú mozgásnak, melyből minden *előbb* és *utóbb* kiindul (*a quo tarnen ipsum prius atque posterius primo manavit*) és mely a világ változásainak végső oka. (*quemadmodum anima actiones suas générât singulas, sic et continuam producit successionem, simuique cum geniura, tansitum quoque efficit actionum.*)”

Talán nem szükséges az ilyen légből kapott phantasmagoriák bővebb czáfolatába bocsátkoznunk és a világlelkek, meg az időt nemző cselekvések chimaerikus voltat bizonyítgatnunk. Plotin egész idő-elmélete nem áll magasabb színvonalon, mint bizonyos, naiv népek természet-magyarázata, kik amikor nem tudták, mi az oka valamely természeti tüneménynek, (miként Plotin, hogy mi az oka az időfolyásnak) kineveztek egy megfelelő istent (Plotin egy világlelket) és reá fogták, hogy ő az, ki ama tüneményt megcsinálja. Hogy hogyan, az az ő dolga maradt.

Szerzőnk a főgondolatát (a 11. fej.-ben) kiélezi odáig, hogy azt mondja: ha megszakadna is a világ folyása, azért idő volna mindaddig, míg a világlélek tevékenysége meg nem szűnnék. Ha a Plotin világlélek *emberi elmé-nek* szabadna fordítani, akkor ez a mondás közel járna ama Sextusnál jelentkező igazsághoz, (1. fent 38. lap,) hogy az időképzet tisztán belső, lelki változások szemléletéből is keletkezhetnék.

A 12. fej.-ben szerzőnk az a kérdés foglalkoztatja: miért mozgással mérjük az időt és nem nyugvó benyomással, holott az ilyen ép úgy feltünteti (*patefacere*) az időt, mint a mozgás? Plotin azt feleli: »mert könnyebb meghatározni, hogy mekkorát mozdult el valamely test, mint hogy meddig nyugodott.« (*planus pátère potest quantum aliquid motum fuerit, quam quantum steterit.*) A helyes felelet ez: eredetileg csakis nyugvó benyomása, mert nyugvó benyomása mérünk, azaz tartósságot tartóssággal; igaz, nem hasonló hosszaságúval, hanem, — mert fel akarjuk építeni, — több kisebbel. Hogy pedig e mérő tartósságokat tetszés szerint kicsinyeknek választhassuk, és másrészt tagadhatatlanul azért is, hogy a megmért időmennyiséget könnyebben leolvashassuk, használnunk utóbb egyes el-eltűnő nyugalmas benyomások helyett mozgó testeket időmértékül, (V. ö. fent I. r. 142. lap.) — Plotin továbbá felveti azt a kérdést: miért kell a világ folyását időben lévőnek, az intelligibilis essentia tevékenységét meg időn kívül állónak tekinteni? (*Cur . . . motum quidem hunc universi .... in tempore versari /atemur? Non tarnen et motum animae in se vigentem . . .*) A felelet úgy hangzik, hogy amaz intelligibilis mozgás nem is időben van, hanem aeonban; létrehozza az időt, de nem függ tőle (*Primus ille motus respicit tempus el generat, simulque cum sua possidet actione.*) Bennünket itt nem a felelet foglalkoztat, hanem a kérdés. Miképen egyeztessük össze azt az állítást, hogy az *intelligibilis motus nincis* időben, szerzőnknek pár sorral feljebb kimondott szavaival: »nevetéséges dolog volna, ama felsőbbrendű mozgástól az egymásutánt (*prius posteriusque habere*) megtagadni, és azt csupán az alsóbb rendűre elfogadni? Fel kell tennünk, hogy Plotin másnak tartotta az időt (*in tempore versari*) és másnak az egymásutánt (*prius posteriusque habere*), még pedig az előbbit tökéletlenebb sajátágnak, mert tiltakozik, hogy az intelligibilis mozgásra rámondják. — E kérdésre: „miért van mindenütt idő?” (*quo . . . modo tempus est ubique?*) azt feleli: »mert a világlélek (*anima, vita illa*) az egész mindenséget átjárja (*a nullo . . . abest*).» Egy szó híján aláírjuk. Nem az *anima illa*, a világlélek, hanem az *anima haec*, az emberi gondolkodás az, ami mindeneket átjár, és mindenekre rászövi a maga idő-szövedékét, melyről ez okból elmondhatja, hogy a világ benne *van*. — Plotin a következő kijelentéssel búcsúzik tárgyától: „az idő, csak úgy mint az örökkévalóság, nem fog elenyészni soha. (*non dispergetur*)

Végleges ítéletünk, hogy „Plotin” Aristoteleshez képest határozott visszaesést jelent, még pedig visszaesést Platóba. Plotin tel-

jességgel objectivista. Ő azt kérdezte magától: „micsoda objectiv esemény hozta a világba az időt?”, — és aki így teszi fel az alapvető kérdést azt az a körülmény, hogy éppen léleknek és nem mozgásnak avagy levegőnek nevezi ez időnemző ágenst, teljességgel nem menti meg az objectivismus gáncsától, ha még annyi lélekfejtegetést kever is a tárgyalásába. Plotin az időt causal is eredménynek fogta fel, olyanak, mint amilyen bármely physikai jelenség. Ez kitűnik abból, hogy rendszerében távolról sem csupán az időt, hanem mindenféle concret tüneményt, többi között az emberi test kialakítását is ezen „lélek”-ből származtatja, nyilvános jeléül annak, hogy a physikai productumok és az idő ő előtte egyvívású dolgok. Igaz ugyan, hogy egy mély elméjű német psychologus, *Volkman*, Plotinnak fenn (a 48. lapon) megismertetett „érdekes helyéből” azt olvassa ki: »szerzője tisztában volt az idő psychikus eredetével.» (Lehrbuch der Psych: II. 19. lap, jegyzet.) De hát Volkmannt a Plotin elnevezései tévesztették meg, amikor emberi lélekből történt származtatást lát ott, ahol Plotin egy »világiélek« nevezetű szörny-szülöttel úzi a hókusz-pókusz-ait. Ep ezért mi azon állításnak, hogy „idő a lelken kívül nincs” (*oportet . . . nequaquam extra animam tempus accipere . . . io fej.*) nem tulajdoníthatunk semmiféle értéket olyan ember szájában, aki, mint Plotin, Aristotelesnek híres psychologies gondolatát megtámadta. A^Talószínűleg csak úgy értette az imént idézett mondatát, hogy az idő oly módon van hozzacsatolva a lélekhez, (nota bene: világlélekhez) mint a physikai ok a physikai eredményhez. — *Schopenhauer* (V, köt. 49. l.*) felettébb távol eső dolgokat társított össze, amikor hasonlóan mondta Plotin idő-felfogását a Kantéhoz, »minthogy amott egy időtelen aeon, emitt pedig egy szintén időtelen *Ding-an-sich* szolgál az idő háttéréül.« E két időelmélet óriási különbsége leginkább akkor tűnik ki, ha tekintetbe vesszük a módot, amiként Plotin a maga idejét ama háttérből kiszármaztatja, — és evvel szembe vetjük azt a tényt, hogy Kantnak az ideje meg sehogy sem „származik.”

Plotinisták.

Jamblichus.

Megh. Kr. ut. 330. körül.

Damascius.

Megh. Kr. ut. 550. körül.

Simplicius.

Élt a Kr. ut. VI. században

Forrás:***) Simpliciusnak a fenti 24. lapon idézett munkája. (L. a 773. lapjától.)

E három egyaránt plotinismusban szenvedő íróval „sommásan” fogunk végezni.

1. *Jamblichus*, ki ráadásul még a szám-mysticismusba vezetett

*) Sämmtl. Werke. — Grisebach-kiadás.

**) Talán nem teszem ki magamat a felszínesség gáncsának, ha Jamblichos-és Damasciusnak állításait csnpán a Simplicius elbeszéléseiből idézem, nem használtán fel magát azt a néhány nehezen hozzáférhető munkát, mely ezen, különben is inkább a boszorkány-mesterség és theologia, mint sem a philosophia történetébe tartozó alakoktól reánk maradt.

pythagoreus philosophiához is odaszított, képtelen kieszmények dolgában jóval túlhaladta mesterét. — Csak a Plotinéitól különböző állításait fogom ismertetni,

Jamblichus elfogadja, hogy az idő szám, de hozzá teszi, hogy nem akármilyen mozgásnak, hanem csak ama teremtő világlelki ősmozgásnak a száma, [*κινήσεως . . . ηνος οχη (ιτις των κολλών . . . άλλα η,ε τω αντί μιας και Τσααχβ των άλλων προηπαοχονσις . . . ή έστι . . . πασών ή ψυχική . . . μεταβολή* értsd hozzá: *αριθμός έστι* v. Simpl: 188. pont.) Íme, az Aristoteles definitiója, — melyhez egyébként Jamblichust csak a „szám” szóból kierzett pythagoreikus zamat csábíthatta, — testvéri frigybe *összevarosodva* a Plotin fejéből kimozdult világlélekkel!

Saját idő-meghatározása így szól: „Az idő olyan létező, ami első sorban a (világ)-lelki mozgást s másodsorban az ebből származó mozgásokat méri.» (*ονσίαν μεν ανιόν, μετρούσαν de την κίνηθη,ν πρώτψ' μεν την ψνχι-κην, αίτό όε ταύτας την απ ανιης προΐοΐσαν.* „ 188. ρ.) E meghatározásban vastag objectivista felfogás rejlik, — mutatja az *ουσία* szó; tele van plotinismussal, — mutatja a *προΐοΐοσα à-ηb της ψυχικής κίνησις*; s végre még abban a hibában is leledzik, melyet már Plotin rótt meg, (1. fent 45 lap) a » *μέτρο ν*”-definióban, t. i. hogy az időnek csak hasznavehetőségét és nem a velejét mondja meg.

»Az időben van rend. De nem az események folyása hozta az időbe, hanem megfordítva, az idő az eseményekbe, mert az *δ* rendje előbb van meg, mint minden, ami lefolyik, (*ρά'-iv . . . είναι τον χρόνου ... ού μίντοι την ταττομενη\ άλλα την τάιτονθαν . . . άρχηγόν των αποτελουμένων και πρεσβνιεραν.* 188- p.)” Nagyot tévedne, aki e Jamblichus-féle állításban ama Kant-féle tannak látná a csiráit, melyszerint nem a tapasztalati adatokból szűrjük le, hanem ezekre visszük reá az időt, és alakítjuk át a segélyével valódi tapasztalássá. A Kant állításának mély subjectivismus szolgált gondolati háttérül, ellenben a Jamblichusénak csak az a hiedelem, hogy az idő folyása *felette áll* a világnak. (Tényleg néhány sorral lejjebb azt olvassuk: *ίο όε τριότιερον και ύστερον ον χαα κινήσειον μετάβασης . . . ονόε κατ' άλλο ονοεν τοιούτον τι' έ-μεα, αλλά κατ' αιτίων προήγηβιν χαϊ συμπλοχήν . . . χαϊ πρωιουργόν ένεργειαν . . . άφορίζομε&a.* Más szóval: „Nem physikai események, hanem az okozati törvény és az ősteremtő erő idézik elő az egymásután rendjét.”

Némileg Plotin-ellenes éle van ama kijelentésnek, hogy az időt nem a lélekből kiinduló mozgás avagy élet, hanem egy teremtőnek okos világ-berendezése hozta létre (*ον με ι à της προΐοΐσης ανη της χρνγηβ κινήσειος η ζωής τον χρόνον . . . λέγομεν άπογρννάδ&a\, άλλ' άπο της ήσοΐοΐσης άπό ιού όημιουργον νοερας αιαχοΐμήβειος,* 188 ρ) Jamblichus itt nézetének támogatásául a „*παλαός*«-a (nyilván Piatora) hivatkozik, mint a ki szintén egy istennel teremteti meg az időt. (1. fent 8. lap.) Egy hétszázéves időköz végén tehát, — ennyi

választja el Platót Jamblichustól, — az idő-kutató gondolkozás oda süllyed vissza, ahonnan kiindult!

2. *Damascius* szerint az idő a lét folyásának mértéke, még pedig nemcsak az „igazi,” hanem a tapasztalati lét folyásának is. (Ő így mondja: *μέτρον της τοῦ εἶναι Ὀριζς, . . . ον τοῦ κατά την ονῶϊαν μόνον, ἄλλα καὶ τον κατά την ενεργειαν.* 183. ρ.) Ezt a már teljesen neoplatonikus színezetű nézetét tetézi azzal, hogy az aeon a változatlan megmaradás oka, az idő pedig annak, hogy amaz örök-kévaló kép visszfénye tánczot lejt az örök egység körül! (. . . *ὁ χρόνος αἴτιος τοῦ χθζ>εἰν^ περί το νοητόν εν τον εἶδους ἀπαναομα.*

184. ρ.) Tiszta plotinismus van ebben is: „A lénynek, mely az örökké folyó időt magából kiönti, szintén örökkévalónak kell lennie.” (*και ἡ φωνος . . . τον αεί ζέονια χρόνον αφ' εαυτής εκχεονύα πώς ουκ αἰοιος.* 185. ρ.)

Ellenben eredetibb állítás, hogy az idő minden változás- és mozgásnál az összetartó kapocs (*κραηητικόν, ὕνεκικόν*) szerepét játsza, s hogy ennél fogva az idő nem csupán a változásnak (egymásutánnak) „oka” (*αἰιιος*), hanem annak is, hogy a változó megmarad mégis *ugyanannak* a tárgynak, (*αἰτιος αν ε'ή τοις ὄδον ἐφ' ἔαντοῖς ἐξίβταμένοις τοῦ εἶναι ὄπερ εἰοιν.*) „Az idő különben is »inkább* a nyugvással, mint a mozgással függ össze, (*μάλλον ηρημίας ηπερ κινήβως ο χρόνος* 184. ρ.)” E gondolatban tagadhatatlanul van egészséges mag; nézetem szerint az, hogy az időképzet nemcsak a változás felismerésére, hanem minden identificálásnál is szükséges, (amennyiben t. i. mindkét esetben egy régibb állapotot kell a jelenlegivel összehasonlítani.) De azért a *Damascius*-féle „inkább” (*μάλλον*) mégis alaptalan állítás.

Az említett gondolat tovább-szövésében olyanféle koholmányok kerülnek napfényre, hogy van a közönséges folyó időn kívül egy állandó idő is, (*πρώτος* vagy *εἰοίως χρόνος*), mely amannak alapjául szolgál, (*από . . . τοῦ εἰοίωτος ἀδιαίρετον δ ζέων τριχί] διαιρείται*

185. ρ.) és melynek minden része együtt és egyszerre van meg. (*εἶναι αμα τον ὄλον χρόνον εν νποβτάύει* 184. ρ. és: *έχων ἐν ἐνί το πρώιερρον και νβτερον και το ννν.* 185. ρ.) E mulástalan jelen időben léteznék az ég, a világ mint egész, a lélek, szóval mindaz, ami állandó (185. ρ.); a lélekben azonfölül ez időnek a képe is megvan, (*εν τη αμετάβλητο) ψυχή . . . χρόνος εβτι ονηημέμος εις ὄλον το τοῦ χρόνον εἶδος* 185. ρ.) Az olyanok számára, akik ezt az *álló időt* talán a Plotin aeon-jával tartják azonosnak, mindjárt ide jegyzem *Damascius* tiltakozását: »mink azt az időt, mert más létezőből keletkezett, helyesen nem hihatnók aeon-nak.” (*ημείς δε οι το νπό ἔτερον νφιοιάμενον γενητόν εἶναι και γινόμενον ὄμολογονντες εἰκότο)ς αν ονκ αἰώνα καλοιμεν αυτόν* 185. ρ.) „Az álló idő közép-helyet foglal el az isteni világlélek számára fen tartott *aeon* és a közönséges világfolyásnak profán *ideje* között, épp úgy, mint ahogy az égi testek is, melyeknek ez álló idő a megfelelő mértékük, középen állanak az istenek és a földi múltékony dolgok között.” (*δια τοντο — t. i. mert ilyen helyet foglalnak, — μέοω τινι αἰώνος και χρόνον μετρού μετρείται.* 184. ρ.)

Damascius egy második időt nyilván azért gondolt ki, mert nem tudta e tünemény kettős szerepét, azaz egyrészt a változással, másrészt a nyugvással való összefüggését egy egységes, még pedig folyó időből megérteni. A kiegészítő gondolat, melyet nem talált meg, az, hogy a nyugvó benyomással a *folyó* idő csak az által és azért függ össze, mert elménk függeszti vele össze, akkor amikor hozzágondolt sorokkal méri. Hogy továbbá Damasciusnál ez a *εστώς χρόνος*, „alapjául szolgál” a rendes *folyónak*, valószínűleg azért van, mert azt hitte, hogy a kétféle időnek követnie kell *azoknak* a tulajdonságait, *amiknek* az idő-i. Valamint a substantia alapjául szolgál a változó jelenségeknek, úgy kellett, hogy a *substantia ideje*, a *εὔτως*, is alapja legyen a tüné kény *accidens-éket* felölő folyó időnek, (*ἀτοπον . . . τον μεν τίνα καὶ ἐλάχιστον νῦντασῶναι χρόνον, τον οε εὐμπαντα μηέποτε.* 185. ρ.) Végre abban, amit szerzünk a „lélekben meglévő nem egymásutános időkép”-ről mond, *talán* benne rejlik a csirája ama psychologikus gondolatnak, melyszerint emlékeink sorba rendezkedését bizonyos chaotikus, a sorrend ismeretétől meg nem világított képzet-állapot előzte meg.

Aristoteles elleni, elég ügyes polémiái közül felemlítjük első sorban azt a megjegyzését, melylyel a stagirai bölcsek a *most-ra* vonatkozó nehézségeit (1. fent 11. kk. lap) iparkodik eloszlatni. »A *most* oszthatatlan, *hogyha* időhatárnak, de igenis osztható, ha időrésznek tekintjük.” (*τον χρόνον τα μεν ὡς πέρατα τα νυν ἀμερη εσῶν, τα ὁε ὡς μέρη ονκέτι* 183—4. ρ.) Arra nézve, hogy egy folytonos idő nem állhat oszthatatlan mosfokból, megjegyzi: „ilyenféle *most-okból* az idő valóban nem áll” (*οὐδέ γαρ κατά το ντο το νυν εβηκεν ὁ χρόνος* 189. ρ.) — továbbá: „Az időt nem szabad nem-létezőnek kiadni, hanem el kell ismerni, hogy neki is, meg a mozgásnak is van olyan léte, mely a folytonos keletkezésben áll, amikor t. i. valami a létnek mindig más-más részében létezik.” (ή κίνησις *MU* ὁ χρόνος οἰκῆ εσιν ἀννπόοιατα, ἀλλ’ εν τω γίνεβῶναι το εἶναι ἔχει’ το οε γίνεοῦναι ον *IO* μη εἶναι απλῶς εσιν, ἀλλά το ἄλλοτε εν ἄλλα) *μέρει τον εἶναι, ὑπίβ& αο&αι.* 184. ρ.) [Elég jó ellenvetés volna olyanok ellen, kik pl. a folyónak avagy a vizesésnek létezését tagadnák. Míg azonban e tüneményeket a folyás *alanya*, a víz, teszi létezőkké: addig az időnél ilyen folyó alanyt felmutatni nem lehet] Továbbá: „Csak azért nem tudnak az emberek megbarátkozni a *keletkező* léttel, mert a világ megítélésénél mindenkor a fejökben nyugvó, változatlan időképet veszik mintául.” (*οἰμαι ονν την ἀπορίαν γίνεσαι της -ψυχῆς κατά τα εν αὔτη εσῶντα εἰση πάντα γινῶοκειν επιχειρονῶης* 189.) Érdekes ez: „Az idő már csak azért is létezik, (a *most*.) A hol van határ, ott határolt dolognak is kell lennie.” (*τον . . . περατονμένου μη ὄντος ονο’αν το πέρασ ὑφοετή’ξε-ται* 189. ρ.) — Végre: „Hogyan mondhatta Aristoteles, (v. ö. fent 21. kk. lap) *hogy nincsen időben, ami mindig* (más szóval: minden időközön keresztül, *το παγχρόνιον*) *létezik*, mikor pedig el kell ismernie időben lévőnek azt, ami a leghosszabb időn keresztül, (*το πολνχρο-*

νιώτατον) megvan!” (184 p.; – E meglehetősen Plotin-ellenes beszédért meg is róttá Damasciust tanítványa:

3. *Simplicius*, felhozván, hogy az *elvi igazságok*, melyeket Aristoteles a „mindig meglévők” nevével értett, legfőképpen aeonban vannak, de nem időben, mert hát ezek valódi létező és nem keletkezett dolgok. (184. p.)

Ellenben helyesli, hogy Damascius az időt inkább a nyugalommal, mintsem a mozgással iparkodott kapcsolatba hozni, „mert az idő valóban hasonlít az aeon-hoz. Minthogy ugyanis ez utóbbi a tiszta lét körül észlelt nyugalomnak a kútforrása, tehát szükséges, hogy az idő is valami állandóságnak, még pedig a múlékony dolgok körül meglévő állandóságnak legyen az oka „(«*λὰ ἀειῶν τον μένειν εν τῷ εἶναι αἴτιος, ὁντως ὁ χρόνος τον μένειν εν τῷ γίνεσθαι*» 184. p.)

»Jól teszi, aki az idő legvégső okát az örökké állandó isteni elmében, illetőleg magában az istenben keresi, (*εἰ μὲν ἰν αἰτίων τῶν χρόνων το εν νοῦς και &εοῖς ζῆτῆννιες νουν και ἰοντά εσοῦτα και &εον ελεγον, ἀνάγκη ὀχεσῶναι* 188. p.) Mert hisz a keletkezésnek és enyészésnek is az isten a végső oka.”

Archytas pythagoreust, kinek Jamblichus egy az Anstoteleséhez és Stratóéhoz hasonló idő-deíniót adott volt szájába, megrója azért, hogy az időt csupán az érzékiekben (*ἐν τοῖς φνοῖ.οῖς*) kereste, „holott a léleknek is van benne része, amennyiben t. i. szintén keletkezett dolog; valaminthogy része van az aeonban is, már t. i. ha a valóban létezőig fel tud emelkedni, (*και γαρ και ἡ ψυχὴ χρόνον μειέχει κα&όσον φύσεως και γενέσεως κοινωνεῖ ὡςπερ αἰῶνος, ὅταν εἰς το ὄπιον ὄν ἀναδράμῃ*] 188. p.) A lélek maga nincs ugyan *láóben*, hanem kiinduló pontja, mintegy birtokosa az időnek.” (*οἷ εἰ ψυχὴ εγχρονος, ἀλλ’ ἀντόχρονος* 186. p. Ezt el lehetne fogadni, ha nem tudnók, mi az a Plotin-féle „lélek.”

Érdekes dolog, hogy Damasciustól átveszi az aeon és idő között álló *πρώιος χρόνος-t*, összes tulajdonságaival együtt, (leírja a 185. p-ban) sőt ki is nevezi a mythológiából ismeretes Chronos istennek (*και ὄηλον, ὅτι οὔτος αν ε’ίη ὁ χρόνος, ὁ ἀγ ἰεος . . . τιμη&εῖς* 186. p.), azt az egyet mégis tagadván, hogy eme közép-lény-időnek részei együtt és egyszerre volnának meg. „Mert hát az épségben való megmaradás ép oly kevésbé illik hozzá az időhöz, mint amily kevésbé illik a lét a keletkezéshez, (*ον προσήκει το μενβιν ὄλως reo χρόνω ἰόσπερ ὄνὸε το εἶναι τί] γενέβει* 184. p.) Az időnek csupán a *logos-a*. lehet meg együtt és egyszerre, (alighanem azt a gondolatot érti, melylyel bizonyos időrészeket eseményeit összefoglaljuk), még pedig úgy a természetben, mint az emberi lélekben; de maga az idő soha sincsen egyszerre, *γλόγον μεν γαρ χρόνου ὡσπερ και κινήσεως αμα ὄλον εἶναι και ἐν ψυχ και εν φύσει, ὡς εσιν ἐν ἐκείνοῖς το αμα, ὄνοεν δαιψαυῖόν.* Másrészt: ὡς . . . *ον με&εῖζει ὄλον αμα χρόνον ὄεωρεῖν ἀδνναιον εἶναι νομίζω* 186. p.) Az időnek csak végső okát lehet valami egyszerre meglévőnek és állandónak nevezni, értvén ezen az isteni elmét, de

nem magát az időt, — abból az egyszerű okból, mert mozdulatlan mozgás a világon nincs.” (εἰ . . . τις . . . ζῆναι χρόνον . . . , οὐτε ακίνητοι’ οντε αμα όλον νφεβτώτα . . . οἶμαι λέγειν όννατόν, ωβπερ ονδβ τιν χίνηδίν άκίνητον ονάε αμα ολψ νφεβιώσαν ‘έϋτιν έπινοεῖν. 188. ρ.) Kár, hogy Simpliciusnak az a szellemi felocsúdása, mely e szavakban nyilatkozik, a természetes józan észnek e felülkerekedése, nem volt elég tartós arra, hogy az aeonokat, Chronos isteneket és — Plotint is kisöpörje fejéből!

Szent Ágoston.

Megh. Kr. ut. 430-ban.

*Forrás: D. Aurelii Augustini Lib ri XIII. Confessionum.
Venetiis IJ3S. (Lásd: lib, XI. capp: 13-28,)*

Aki e férfiúnak „szent” czíme miatt, — mely azt fejezi ki, hogy viselője az *egyházi* vagyis a philosophia ellenlbasának szempontjából volt nagy, — aki, mondom, e czím miatt bizonyos kicsinylő élemlényel veszi kezébe a fent említett munkát, az nem-sokára igen kellemesen csaloghatik, ha t. i. végig olvassa azt a néhány lapját, mely tárgyról szól Be fogja vallani, hogy lehetett psychologus, még aki „szent” volt is, valamint hogy lehet demokrata még az is, aki grófnak született. — Szent Ágoston tisztábban ismeri fel és biztosabb kézzel alkalmazza a pszichologiai álláspont elveit, mint elődei közül akár kicsoda, és mint utódai közül nem egy. Az ő kezében az idő-problema visszanyeri a maga eredeti, érthető alakját, melyet a Plotin-Jamblich'-féle társaság otromba keze már valóságos torzképpé silányított.

A bevezető (13-ik) fejezet tagadhatatlanul nem valami alkalmas arra, hogy a továbbiak iránti érdeklődésünket felkeltse. Itt ugyanis azt a kérdést feszegeti: mit csinált az úristen ama számtalan évszázadban, mely a világ teremtését megelőzte? A felelet ép olyan naiv és, hozzá tehetjük, Plotin-ízű, mint amilyen maga a kérdés; t. i.: „akkor magukat a világ előtti évszázadokat teremtette meg.” Mert hát: *quae tempóra fuissent, quae abs te condita non essent!* — így kiált fel szentünk, kinek az istenre vonatkozó töprengései e fejezetekben különben is mindenkor a második személyű stílusban vannak tartva.

A tárgyalás elején (14. fej.) ezt az azóta szálló igévé lett vallomást találjuk: *Si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio.* Magyarul: Az időt ismerni könnyű, megérteni nehéz. (Igaz is) — Magát a problémát azon a pontján ragadja meg, melyen megragadta előtte Sextus és Aristoteles, felvetvén e kérdést: „mi az oka, hogy van múlt és van jövő idő, [*duo . . . illa tempora, praeteritum et futurum, quomodo sunt . . . ?*] mikor tény, hogy a múlt már nincs, a jövő pedig még nincs? Tán (17. fej.) valamely rejtekhelyből lép be valami, amikor a jövőből

jelen lesz, és szint ilyen rejtekhelybe úszik belé, ami a jelenből kilépve múlttá válik?” Ez a gondolat mintha pár perczig fogva tartaná; azt mondja ugyanis: az ember nem beszélhetne el múlt dolgokat, hacsak ezeket lelkileg nem látná; és látni meg nem lehetne, ha meg nem volnának. A múlt valamint a jövő tehát létezik.« (*Qui narrant praeterita, non uique vera narrant, si animo illa non cernènt. Quae si nulla essent, cerni omnino non possent. Sunt ergo et futura et praeterita.* U. o.) Már a következő pillanatban azonban elhagyja ezt az objectivistikus csapást és belézőkken a helyes útmederbe, ezzel a kérdéssel t. i.: »ha van múlt és jövő, szeretném tudni, hol vannak hát?« (18. fejj.) A felelet ép olyan talpra esett, mint amilyen találó a kérdés, t. i.: »Bárhon vannak, ott ahol vannak, csakis mint jelenvalók lehetnek, mert különben egyáltalán nem léteznének.« Aki tud a sorok között olvasni, az kiérezheti e kijelentésből ama benne rejlő materialista alap-tételt, melyszerint a létezés praedicatumát csak olyasmire szabad kiterjeszteni, ami érzékeinkre közvetlen hatással van, avagy ilyennel legalább lehet. (V. ö. fent 11. lap.) A catholicismushoz ragaszkodó Szent Ágoston bizonyára alig vette észre mondásának ezt a consequentiáját.

Szerzőnk ezzel eljutott ama pontig, ahol a következő kérdés kínálkozik: mi az, ami *jelen* van akkor, mikor valamit múltnak avagy jövőnek mondok? Ő ugyan nem így formulázza meg a kérdést, de teljesen képesnek mutatkozik a kielégítő feleletre, mert szintén az emberi emlékezetben, és nem a külső világban keresi ama jelenlévő részt, mondván: *Quamquam praeterita cum vera narrantur, ex memoria proferuntur; non res ipsae, quae praeterierunt, sed verba concepta ex imaginibus earum: quae in animo velut vestigia per sensus praetereundo fixerunt.* (U. o.)

Hogy szerzőnk, ki a múltnak helyes felfogására vezető utat ily szépen megtalálta, most már a jövővel is sikeresen fog elbánni, elképzelhetjük. Bizonyos szerény habozással fog a dologhoz és eleinte kételkedik, szabad-e a múltnál használt okoskodást a jövőre is kiterjeszteni. (*Utrum similis sit causa etiam praedicendorum futurorum, ut rerum quae nondum sunt, iam existentes praesententur imagines . . . nescio.* U. o.) Csakhamar azonban megtalálja a kivetető utat, és biztos kézzel a *praemeditatio*-t jelöli meg mint olyat, ami jelen van, valahányszor valamely, tényleg csak a jövőben bekövetkező cselekvényt készülünk végrehajtani. Eleinte tehát csupán egy fajta jövőről az ember, mint cselekvő alany részéről megvalósítandóról (»ezt fogom megtenni«) látja be, hogy mindenkor bizonyos jelennel van összekapcsolva. Utóbb azonban kimondja, hogy tisztán speculativ jövő-ítéleteinknek, melyekkel t. i. a külső világfolyamat részéről megvalósítandó jövőt fejezzük ki, szintén egy *jelen* szolgál alapjául, t. i. egyrészt ama jelek, melyekből az illető jövőnek bekövetkezését sejtjük avagy tudjuk, másrészt meg magának a jövő eseménynek képzete, mely a megfelelő ítélet kimondásakor, tehát a jelenben, fogja el elménket Szent Ágoston nem

egészen így mondja, de hogy ez a gondolat lebegett előtte, mutatják következő szavai: *Cum ergo videri dicuntur futura, non ipsa, quae nondum sunt, id est quae futura sunt, sed eorum causae vel signa forsitan videntur, quae iam sunt. Ideo non futura, sed praesentia sunt iam videntibus, ex quibus futura praedicantur animo concepta: quae rursus conceptiones iam sunt et eas praesentes apud se intuentur, qui ilia praedicunt.* (U. o.)

Teljesen hozzávág eddigi okoskodása szelleméhez az a megjegyzés, hogy voltaképp nem így kellene mondani: „három idő van, t. i. jelen, múlt és jövő”, hanem jobb volna ez a kifejezés: „van olyan jelen, mely a múltra vonatkozik; olyan, amely a jelen, (ható) benyomással, — és olyan, mely a jövővel függ össze.” (*proprie diceretur . . . praesens de praeteritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris.* 20. fej.) A kérdéses három jelen, „melyek csupán az emberi lélekben vannak meg, mert máshol őket nem láthatni,” szerinte sorban a következők: az emlékezet, a szemlélés és a várakozás. (*Praesens de praeteritis memoria, praesens de praesentibus contuitus, praesens de futuris exspectatio.* U. o.) Mai psychologus sem tudja találébb névvel elnevezni a három időkategória alapjául szolgáló lelki processusokat!

Tárgyalása további folyamatában, melyet egészben véve inkább heurisztikus természetűnek, mintsem rendszeresnek kell mondanunk, szerzőnk a következő kérdésekre terjeszkedik ki: mozgás-e az idő vagy nem? mennyiben van terjedelme? és, hogyan folyik le az időmérés?

Az első kérdést a már ismeretes (1. fent 25, 38. és 43. lapon) ellenvetéssel intézi el, hogy az idő a nyugalommal is összefügg, és másrészt: hogy a mozgás *időben* van, tehát nem maga az idő. »Az időt nem szabad az *égi testek* mozgásával sem azonosítani, mert időnk bizony folyna még akkor is, ha az égi mozgás egyszerre megszűnnék. (V. ö. fent 37. 1.) Aminthogy ez egyszer meg is esett, akkor t. i. mikor a nap megállott, hogy a Józsué győzedelmet nézze.” (!) (. . . *Cuiusdam voto cum sol stetisset, ut victoriosum proelium perageret, sol stabat, sed tempus ibat.* 23. fej.)

Az idő terjedtsége dolgában Szent Ágostont ugyanazok a nehézségek bántják, amelyekért annak idején Sextus (fent 33. lap) támadta meg e praedicatumot, t. i., hogy múltra és jövőre nem illik rá, mert ezek nem léteznek, jelenre meg szintén nem, mert ez pusztá határvonal. (15 fej.) A csomót azzal igyekszik megoldani, hogy habozva bár, de kimondja: „az időhöz gondolt terjedtség praedicatuma nem magát az időt, hanem az emberi lelket illeti meg.” *Mihi visum est, nihil esse aliud tempus, quam distensionem: sed cuius rei, nescio; et mirum, si non ipsius animi.* 26. fej.) Ezt az állítását lejjebb olyképp magyarázza ki, hogy voltaképp nem maga a lélek a terjedelmes, (értsd: hosszú), hanem a léleknek egyes időnemző processusai. Ilyesmit olvasok ki legalább a következő szavaiból; *Non . . . longum tempus futurum, quod non est, sed lon-*

gum futurum, longa expectatio futuri est. Neque longum praeteritum tempus, quod non est; sed longum praeteritum, longa memoria praeteriti est. (28 fej.) Szent Ágoston valószínűleg azért mondja az *emberi lelket* az en dített praedicatum igazi hordozójának, mert a psychikus oldal számbavételével idáig elért sikeres megoldásai arra a hiedelemre vitték, hogy csak a lelket kell minden bonyodalomnál segítségül híni, és eloszlik minden nehézség. Mi az ő feleletét („az időt a megalkotására vezető lelki tevékenységeknek hosszúsága teszi szemünkben hosszúvá”) annyival kevésbé tekinthetjük kielégítőnek, mivel ő ezzel pusztán a máris idői azaz „tartós” értelemben vett „hosszú” szónak határozza meg egy alkalmasabb alanyát, de teljességgel nem. mondja meg, miképen jut maga ez a „hosszú” szó idői (tartós-) értelemez. Sőt Szent Ágostont nyilván készületlenül találná az a közel eső ellenvetés: „A »hosszú* jelző mindenképen magára az időre kerül vissza, mert hát mi más értelemben *hosszúak* az említett lelki tevékenységek, mint abban, hogy *hosszú ideig* tartanak?” A helyes megoldás az, hogy a »tartós« jelző az időre a *jelennek* révén jut reá, (mely eredetileg épenséggel nem pusztá határ), és másodsor, hogy a tartósat hosszúnak azért nevezzük, mert számos egyforma mozzanat sorakozását bármely téren is így szokás nevezni. (V. ö. fent I. r. 102. lap.)

Az időmérésre vonatkozó elmékedései szorosan hozzáilleszkednek az idő terjedtségéről szólóknak alaphangjához. Szerzőnk sem a múltat, sem a jövőt és jelent nem találja mérhetőnek, ugyanazon okból, melyért e phasisok terjedtségét tagadta. (16. és 21. fej.) A *múló-félben lévő* jelent sem lehet az időmérés alkalmas tárgyának tekinteni, minthogy valamely benyomás hosszát csak akkor mondhatom meg, mikor már beköszöntött a vége, előbb nem; ekkor azonban az a baj, hogy múlttá, azaz nem-létezővé vált s így megint nem mérhetem meg.” E faggatózó elmejátéknak avval a kijelentéssel veti végét, hogy az ember nem magát a múlt benyomást, hanem ennek *emlékét* méri. (*non . . . ipsas sjdlabas, quae tarn non sunt, sed aliquid in memoria mea metior, quod infixum manet.* 27. fej.) Tehát ismét valamely lelki mozzanatban keresi a kérdés megoldását és az *emlékben* nyilván azért állapodik meg, mert ezt nem lehet sem pillanatnyi természetűnek, sem nem-létezőnek tekinteni. Hogyan folyik le az emlék közvetítésével az időmérés, Szent Ágoston tüzetesebben nem vizsgálja; a dolog jellemzésére mindössze is azt hozván fel: amikor valamely hangra következő szünetet az elmúlt hanggal egyenlő hosszúnak mondunk, megállapodásra az által jutottunk, hogy az illető hangot a szünet alatt tovább énekeljük. (U. o.) Azt a sok nehéz kérdést, mely a fejből való időmérésnek ilyen példájához is hozzáfűződik, nem vette észre. Az egész tárgyra vonatkozó fejtegetésein pedig meglátszik, hogy különben helyes irányban indult gondolatait ismét az az egy szerencsétlen nézet tereli téves ösvényre, mely szerint a jelen pusztá határ volna.

Ennyi, amit Szent Ágoston az időről írt. leglelkesebb tisztelője sem mondhatja, hogy tárgyalása kimerítő (miképen lesz az em-

lített három lelki állapotból idősor?) és hibátlan, de ellensége is el fogja ismerni, hogy az a néhány fejezet valódi, sőt bámulatos haladást mutat az előző philosophusok e tárgyú munkálataihoz képest. Szent Ágoston valóságos feltalálónak, reformátornak tűnik fel az idő-elméletek terén, mert ő volt az, ki a modern idő-philosophia leggyümölcsözőbb gondolatát, azt amit egy Aristoteles csak sejtelmszerű, burkolt formában mondott ki, t. i. hogy az időt az emberi lélekből kell származtatni, — meg próbálta valósítani, hozzáfogott a munkához és megmutatta az utat, melyen az utódoknak haladniok kell.

Ez egy tettéért még ama bevezető fejezetét is megbocsáthatjuk neki, melyben ugyanaz a Szent Ágoston, aki összes további magyarázataival bebizonyította, hogy az időt az *emberi elme* teremtette meg, mégis azt erősítgeti, hogy az idő szintén csak az *úrstennek* egy teremtménye. (L. fent.) Ez állítást sehol sem próbálja kibékíteni a maga reformatori alapgondolatával, valószínűleg mert érzi, hogy oly eredményre jutna, mely ellenkezésbe hozná a katolikus orthodoxia dogmájával, mely szerint *mindeneket* az isten teremtett. És mivel nem merte, de valószínűleg nem is tudta volna végig gondolni az anti-katolikus eszmét, inkább avval nyugtatta *meg* magát, hogy elvágva minden további feszegetés fonalát, odavetette igazhitősége látható czégeréül mindjárt az élére egész munkájának: „hiszem és vallom, hogy az időt is az isten kegyelméből kaptuk.” — Soha se gúnyoljuk jó szentünket ezért a villámhárító-fejezetért, melylyel talán az „isten haragját” iparkodott magáról elterelni azért, hogy egyik „teremtményét” az emberi elme számára merészkedett elhódítani; valaminthogy ne gúnyoljuk azért sem, hogy valahányszor a gondolatok szövedéke összegabalyodik fejében, megszakítja magyarázatait és istenéhez imádkozik világosságért. Inkább ismerjük el és méltányoljuk, hogy egy a Plotin-féle eszméknek és ezekre rímelő katholicismusnak légkörében fölnekedett ember képes volt annyi lelki higgadságot megtartani, amennyi az imént bemutatott, minden csodaszerűtől mentes elméletnek a megírásához szükséges volt.

Ritter H. „Geschichte der Philosophie” (Hainburg 1841.) című nagy munkájának a középkori filosofiával foglalkozó V-VIII. köteteiből arra a meggyőződésre jutottam, hogy az imént letárgyalt „Ó-kor” legkésőbbi szereplőjétől, Simpliciuustól, Hobbesig terjedt, több mint ezer éves időközön munkára teljességének minden csorbítása nélkül átugorhatom Ugyani* Marcus (gnostic), Tertullianus, az arab motakallimúuok, toábbá Avicenna és Albertus Magnus, vagyis az a pár író, kik a theologia felülkerekedésének e szomorú korszakában tárgyunkkal (némileg) foglalkoztak, tisztán Platót (illetőleg Plotint) és Aristotelest visszhangoztatják, — annyi újat sem mondván, amennyi őket ak.’ír csak mint tanítványokat is érdekessé tehetné.

II. ÚJ-KOR.

Hobbes.

1655.

Forrás: Ugyanattól: Elementorum philosophiae Sectio prima: de corpore. (Opera philosophica, quae latine scripsit, omnia. Amstelodami 1668. Lásd: Pars II cap. VII. 3.)

Hobbesben már a theologia évszázados nyomásától megszabadult és ismét elfogulatlanul kutató philosophiai gondolkozást üdvözöljük.

Hobbes az idő dolgában határozott subjectivista volt, és hogy *miért* kell a kútforrását az emberi elmében keresnünk, azt is világosan megmondotta. „Azért, mert aki. elismeri, hogy az idő nem test és nem qualitativ tulajdonság: annak számára nem marad egyéb hátra, mint hogy elménk szülöttjének fogadja el. (. . . <iiiim conjiteantur annum esse tempus, et tarnen annum alicuius corporis accidens aut affectum aut modum esse non putent, necesse est, ut confiteantur esse eum non in ipsis rebus, sed in animi cogitatione reperiendum.) A jövő még nincs, és a múlt már nincs; legalább másutt nem találhatik, mint az emberi emlékezetben, (quum de maiorum suorum temporibus loquuntur, an existimant extinctis maioribus suis, tempóra eorum alibi esse posse, quam in memoria recordantium?) Hasonlóképp az év, hónap és nap sem léteznek, mert ha igen, *hol* vannak hát? (X. ö. Szent Ágostonnál fent 56. lap.) Nem egyebek ezek, mint bizonyos összegek nevei, melyek egy lelkünkben megejtett számláló processusból (ilyennek definiálja Hobbes a gondolkozást) állottak elő. *Íubi igitur est dies, mensis vei annus, nisi sint haec nomina computationum in animo factorum?!*’

Azt a sokrétű kérdést, hogy *mi módon* születik meg az idő az emberi elmében, igen röviden üti el a maga különben is nagyon rövid fejtegetésében, mondván: „a mozgó test saját mozgásának képét hagyja hátra a szemlélő lelkében, és ez az idő. (Corpus motum motus sui phantasma in animo relinquit ... id quod . . . apello tempus. Aki tudja, mennyi mindenféle kérdés fűződik e ponthoz, az legföllebb előleges magyarázatképp, a további kutatások számára irányjelzésül fogja ez állítást elfogadni, de semmi esetre sem végleges feleletnek., — A Hobbes-féle definitio kidolgozatlan, vázlatos volta kitűnik még a következő megjegyzéséből: „ez a motus phantasma nem egyéb, mint egy olyan testnek képe, mely szakadatlan egymásutánban megy keresztül a térnek majd ezen, majd azon a pontján.” (. . . relinquit . ideám corporis, nunc per hoc, nunc per aliud spatium continua successione transeuntis) Nem azt hibáztatjuk ebben, hogy Hobbes az idő-kép keletkezésének leírásában az alapul szolgáló világtényre (a successiora) hivatkozott; erre kénytelen volt. De aki az idő *megszillemlésének* leírását ígéri, és az objectiv világtények felsorolásában sem nem kerüli az idői értelmű

szókat, (*nunc-nunc, successió*) sem e fogalmak keletkezését meg nem magyarázza, mint Hobbes, az kiteszi magát annak a szemre-hányásnak, hogy időből csinál időt, vaskarikával definiál vaskarikát.

Ugyanezen elbírálás alá esik szerzőnk végleges idő-definiója, mely így szól: *tempus est phantasma motus, quatenus in motu imaginamur prius et posterius, sive successionem.* — Nem veszi észre, hogy a *prius* és *posterius* nem tiszta, hanem már subjectiv elemmel kevert világtények. Megjegyezzük még e Hobbes-féle meghatározással, valamint számos előtte és utána következőkkel szemben, — egyetértve Wundt-tal, Log. I. 435. 1. (lent megf. ez.) — hogy az idő képzetét a térben haladó mozgáshoz kötni, ebből származottnak állítani annyival kevésbé szabad, mivel egyáltalán nincs bebizonyítva, sőt nem is valószínű, hogy az adat-váltakozásnak az az esete, mikor az illető adatok *helyietek*, (vagyis a mozgás), alkalmasabb eszköz volna az időfogalmak belénk ültetésére, mint egyéb váltakozó külvilági események, teszem azt, napi benyomásaink. (Szerzőnk pláne azt írja: *alto modo* [értsd: *quam ex motu*] *tempus nullum apparet.*) Locke-nak sokkal helyesebb nézetét 1. lent ill. cz. Baumann (I. 277. 1.) egészen helyesen mondja e definitiora, hogy az *noch sehr unfertig.* „Akinak fejében létrejött az említett phantasma, az ez által csak egymásután következő képzetekre, afféle *ipsychologiai* időre tett szert; olyasmire, ami a valódi, teljes időfogalomtól még messze áll.” (V. ö. lent ill. cz. *daraus, das\ ein Bild von der Succession einer continuirlichen Bewegung im Geiste bleibt, ergibt sich nicht mehr als eine Succession von Vorstellungen, d. h. eine blos psychologische Zeit.*)

Hobbes a maga definióját egyértelműnek tartja az Aristotelesével. (*non multum a definitione discedens Aristotelis ...* és lejjebb: *convenu cum definitione Aristotelica*) Ő tehát szintén subjectivista gondolatot érez a stagirita híres mondatában, (reá utaltunk fent a 17. lapon) és ezt nyíltan ki is fejezi a következő szavakkal; *est enim ea numeratio actus animi*

Egészben véve helyes úton jár az időképzet dolgában, de Szent Ágoston sokkalta mélyebben és tüzetesebben kutatót, kifürkészvén nevezetesen az egyes időphasisek megalakulásának pszichikai feltételeit is. (fent 56. 1.) Hobbes tehát ezredéves elődjéhez képest semmi esetre sem haladás.

Descartes.

1644.

Források: Kirchmann: René Descartes' philosophische Werke. III. Die Prinzipien der Philosophie 2. Aufl. Heidelberg 1887. (I. rész: 55-7. és 62. pont.) — Knoch: Renati Descartes epistolae omnes. Frankfurt a. M. 16922. (Lásd: Pars II. ep: 4, 6.)

A modern philosophálásnak e kimagasló alakja, sőt közfelfogás szerint, megalapítója, szintén csak mellékesen foglalkozik az

időképzetel, mint Hobbés; de a Descartes név elég ok arra, hogy ama néhány gondolatot, melyet tárgyunkra vonatkozólag művei között elszórtan találni, bemutassuk.

Főművében következő, határozottan subjectivistikus megjegyzéssel találkozunk: „az idő, valamint még a *rend* és *sám* fogalmakat az teszi érthetlenné, hogy a közfelfogás valami substantiának a fogalmát keveri beléjük (más szóval: létezőknek tekinti.) Ami a tartósságot illeti, világos dolog, hogy nem egyéb, mint az a *praedicatum*, melynek segítségével a tárgyak folytatólagos létezését gondolni szoktuk.” (. . . *die Dauer eines Dinges nur als den Zustand nehmen, unter dem wir die Sache, sofern sie \u sein fortführt, vorstellen*. I. 55. p.) Ha Descartes meggondolja, hogy valamely létezést *folyatólagosnak* felismerni csak az által lehet, hogy *hozzágondolunk* olyan határt, amelyen túl eső részét az *előzőhöz* hasonlóknak találjuk, úgy aligha használta volna e helyütt, ahol a tisztán objectív tényálladékokat kellett constatalni, a „folyatólagos” kifejezést, mely tényleg tele van subjectív, azaz máris időies mellékgondolatokkal. Az említett határ-hozzá gondolás mi szerintünk leg-egyszerűbben valamely közben megszűnő benyomásnak a kérdéssel való összehasonlítása útján történik. (L. fent I. r. 103-5. lap.) Ez az összehasonlításról szóló nézet ugyan Descartesnál is szerepel, de csak olyan fogalmazással, hogy a dolgok tartósságának megmérése végett hasonlítjuk össze magát e tartósságukat bizonyos égi mozgásokéval, „és ezt hívjuk időnek.” (*Urn . . . die Dauer aller Dinge zu messen, vergleichen wir sie mit der Dauer jener grossen und gleichmässigen Bewegung, von welcher die Jahre und Tage kommen, und nennen diese Dauer die Zeit*. I. 57. p.) Ez szemmel láthatólag semmivel sem több, mint az időmérés ismeretes tényének egyszerű regisztrálása. Hiányzik belőle az a gondolat, hogy épen az ily összehasonlítás *által* jutunk a tartósság fogalmához.

Descartes helyteleníti ama nyilván Plotin révén forgalomba került véleményt, hogy az idő, (az, ami a mozgással függ össze,) más dolog volna, mint a tartóság, (a nyugvás hossza.) Azt mondja erre nézve: *wir bemerken fürwahr in der Bewegung keine andere Dauer, als in den nicht bewegten Dingen*. (I. 57. p.) Kik az időt minden áron a mozgáshoz lánczolják, meghallhatják tőle, hogy néha valamely gyorsabban haladó, azaz több mozgású testről is kimondjuk, hogy ugyanannyi ideig mozgott, mint az a lassabban haladó, tehát rövidebb utat végző másik. (Ú. o.) Ugyanez igazságot, t. i. hogy nincs kétféle idő, szerzőnk más helyütt (Ep. II. 6.) egy körülbelül oly értelmű állítással támogatja, mely szerint mind a két fajta időnek voltaképen egy a gyökere: az emberi elme. Szó szerint ezt olvassuk: *prius . . . et posterius durationis eu iuseunque mihi innotescit per prius et posterius durationis successivae, quam in cogitatione mēa, cui res aliae coexistunt, deprehendo*. Szeretném hinni, hogy Descartes e mondatát nem értette szorul szóra, vagyis úgy, hogy a külvilág egymásutánját csak az után és az által ismerjük meg, minekutána gondolatainknak egymásutános vonulását már

felismertük. Ez azt jelentené, hogy az ember előbb ismeri meg önmagát, mint a külső világot. Descartes-ot ember-ismerete valószínűleg visszatartotta ilyen beszédől, ha még olyan jól hozzáillett is az ő „cogito ergo sum”-féle, az én-ből a világra következtető alapelvehez. (Másképp megjegyzendő, hogy a kérdéses állítást egy Descartesnál nem kisebb bölcselethez, t. i. Locke-nak munkájában szórul-szóra megtaláljuk. L. lent 71. lap.)

Figyelemre méltó, hogy „nincs reális különbség *substantia* és *tartósság* között, hanem csupán az emberi gondolkodás von e két dolog közé választó falat. Mert hát a *substantia* megszűnik létezni, mihelyt egyszer megszűnik a tartóssága. „ (*So hörnt, B. jede Substan), wenn sie zu dauern außiört, auch zu sein auf, und sie wird deshalb nur in dem Denken von ihrer Dauer unterschieden.* I. 62. p.) Descartes itt csak pedzi, de nem éri el a subjectivista alapgondolatot, mely szerint a lét és tartósság fogalmai úgy viszonylanak egymáshoz, hogy az utóbbi az egymásután fogalma segítségével appericiált létnék ép ezt az idői tulajdonságát jelenti, az előbbi pedig ilyen idői mellékgondolatokat eredetileg nem tartalmaz.

Ama „Kantra emlékeztető” Sextus-féle nézetet, mely szerint külső változások nélkül is lehetne időképzetet alkotni, (1. fent 38. lap), Descartes ily formában fejezi ki: „ha nem volnának a világon testek, még sem mondhatnók, hogy elménk egyszerre pillant át mindeneket úgy, miként az *isteni elme* (sic!), mert hisz gondolataink vonulásából szintén megismerhetjük az időt.” (*quamquam nulla corpora existèrent, dici tarnen non posset duratio mentis humanae tota simul, quemadmodum duratio dei; quia manifeste cognoscitur successio in cogitationibus nostris, qualis in cogitationibus divinis nulla potest admitti.* Ep. II. 4.)

Ennyi, amit Descartesnál az időre vonatkozólag találtam. E kevésből is kinézhetni, hogy ő inkább a subjectivista, mint az objectivista felfogáshoz hajlott. Egészben véve pedig hozzácsatlakozunk a *Baumann* ítéletéhez, mely így szól: *Im Ganzen gilt von seiner Lehre über die Zeit, dass sich in ihr die Elemente %au einer richtigen Bestimmung des Begriffes zwar auffinden lassen, aber seine eigene Bestimmung ist flüchtig und gar kur ausgefallen.* (I. 105. 1.)

Spinoza.

Ethikája megjelent 1677-ben. Írta 1662-65. között.

*Források: U. attól: »Ethica . «Ed: H. Ginsberg. Leipzig 1875.
— U. a: „Opera, quae supersunt omnia. Ed: Gottlob Paulus. Jena 1802. (L. ebből: Epistola XXIX. az 529. lapjától.)*

Spinozának bensőséges, mély lelkét sokkal intenzívebben foglalkoztatta az az ő nála, mint zsidó férfiúnál kétszeresen méltó

tánylandó nagy gondolat, megdönteni a zsidó nemzeti világnézetet, mely szerint van a világon kívül egy semmiből teremtő isten, — mondom, sokkal állandóbban foglalkoztatta ez, semhogy tárgyunkba, az időképzetbe, valami mélyen belemerülhetett volna.

Fent említett főművében, melyben figyelme legkivált a létre, világunk változatlan alapjára irányul, a dolog természete szerint inkább tartóssággal, mintsem időfolyással foglalkozik. Erre vonatkozó nézetei következők:

I. „A tartósság nem egyéb, mint maga a mennyiség alakjában gondolt lét, (... *duratio, hoc est existentia, quatenus abstracte concipitur et tanquam quaedam quantitatis species.* Pars II. prop. 45.) a létnek korlátlan folytatása.” (*indefinita existendi continuatio, ... def. 5.*) V. ö. Descartesnál fent a 65. és 66. lapokon. „A létezőnek természetéből nem korlátolt, hanem korlátlan tartósság következik. (... *dico indefinitam, quia per ipsam rei existentis naturam determinari nequaquam potest.* U. o.) A tiszta lét nem hordhatja önmagában saját vesztének csiráit, hanem ellenkezőleg, mindenkor lét-folytatásra törekszik. Nem mondhatni tehát, hogy napjai a priori meg vannak számlálva. (*Unaquaeque res, quantum in se est, in suo esse per se verum esse conatur.* III. prop. 6. *rerum duratio ex earum essentia determinari nequit, quandoquidem rerum essentia malum certum et determinatum existendi tempus involvit.* IV. praef. *Neque ulla res aliquid in se habet, a quo possit destrui, sive quod eius existentiam tollat.* III. prop. 6. *Conatus, quo unaquaeque res in suo esse perseverare conatur, nullum tempus finitum, sed infinitum involvit.* III. prop. 8.) A tiszta lét mint ilyen, ment minden időkategoriától; egyedül az örökkévalóság fér hozzá. (*Per aeternitatem intelligo ipsam existentiam, quatenus ex sola rei aeternae definitione necessario sequi concipitur. — Talis enim existentia, ut aeterna Veritas, sicut rei essentia concipitur, proptereaque per durationem aut tempus explicari non potest.* I. def. 8.) Ha magát e tiszta létet nézzük, azaz lehántunk az adatról gondolatban mindent, ami változásnak van alávetve, azt az örökkévalóság alakjában fogtuk fel. Ilyenek az ismereteink alapjául szolgáló u. n. örök igazságok. (*De natura ... rationis est, res ut necessarias et non ut contingentes contemplari . . . Ergo ...: sub . . . aeternitatis specie contemplari . . . Adde, quod fundamenta rationis notiones sint, ... quae omnibus communia sunt, . . . quaeque propterea absque ulla temporis relatione, sed sub quadam aeternitatis specie debent concipi.* II. prop. 44. — Hasonlókép: V. prop. 29. alatt.) Ami az örökkévalóságot illeti: nem szabad sem a tartóssággal összetéveszteni, sem az idővel rokonságba hozni, (*nec aeternitas tempore definiri, nec ullam ad tempus relationem habere potest.* VIII. prop. 23.) A tartósság csak a substantia tulajdonságait (*modus*) illeti meg, az örökkévalóság ellenben magát a substantiát. „(Ep. 29.)

Baumann-nak igaza van, mikor megrója (I. 179. lap) Spinoza azért, hogy az eredeti, meg nem zavart létnek *határozatlan* ideig

és nem örök időig való megmaradását tanította, — holott a tétlenség elvéből az következik, hogy az eredeti állapot *önmagától*, vagyis ha nem éri semmiféle változtató hatás, *örökké* fenn fog maradni. Baumann szerint Spinoza azért kerülgeti itt az „örökkévaló” praedicatumot, mert érezte, hogy az egyes létezőkre ily módon kikerülő örökkévalóság nem jól illenék rendszerébe, mely kizárólag az egésznek, a világ- mint egységnek tulajdonít ilyen sajátsgot. Megjegyezzük még, hogy Spinoza túlságos élesen különíti el az örökkévalóság fogalmát a tartósságtól, mintha csak qualitative, természetüknél fogva különbözőknek akarná feltüntetni. Ez a nézet, mint tudjuk, Plotin-féle örökség, kinek ideje óta szokássá vált, az „aeternitas”-nak a világ rendszerében valami kiváltságos szerepet és eredetet tulajdonítani, sőt azt az *idő-ve* egyenesen ellentétbe helyezni, — más szóval, elszédülni, valahányszor ama szót kiejtik. Az angol Locke-nak volt fentartva, az emberi gondolkozást e tekintetben ismét a természetes higgadtság kerékvágásába visszaterelnie. (L. lent 76. lap.) — Spinozának „örök igazságai „-val v. ö. Aristoteles megfelelő helyét (fent 21-2. lap). Ugyan e tárgyról még Damascius és Simplicius fent 53-4. 1.

//. A *folyós* időről a fent idézett levél emlékszik meg. Spinoza itteni nyilatkozataiból egész világosan Descartes hangzik felénk. így, midőn azt mondja: „Az idő nem egyéb, mint képzelő tehetségünknek egy segédeszköze (*auxilium imaginationis*), mely a tartósság felfogására és meghatározására való.” (*tempus [oritur] ad durationem . . . determinandam, ut quoad fieri potest, eam facile imaginemur.*) Hasonlókép, amikor egy színvonalra helyezi a *mérték* és *szám* fogalmakkal, melyeket szintén ily segédeszközöknek tart. (*clare vider e est mensuram, tempus et numerum nihil esse praeter cogitandi, seu poilus imaginandi módos*) — Érdekes még, hogy az idő szerinte úgy keletkezik, „ha elkülönítjük a tartósságot ama módtól, amelyen a tartósság jelentkezik.” Gondolom, ezt jelentik a következő szavak: *si durationem a modo, quo a rebus aeternis Huit, separamus, oritur tempus...* „Az olyan merő fogalmi alkotásokat, mint szám, mérték és idő, nem szabad a valódi kvalitásokkal összezavarni. (*Neque ctiam ipsi substantiae modi, si cum eiusmodi entibus rationis, seu imaginationis auxiliis confundantur, unquam rede intelligi poterunt*) Az időt továbbá nem szabad tartóssággal azonosítani és azt képzelni, hogy ez utóbbi is részekre oszlik, mint amaz. (*Ubi quis durationem... cum tempore confundendo in partes dividere inceperit...*) Aki így tesz, az elakad, mihelyt meg kell magyaráznia, hogy miképen (*qua rat ioné*) múlik el valami egységes intervallum, pl. egy óra. Ugyanis azt fogja hinni, hogy az elmúlandó résznek mindenkor előbb a fele múlik el, és e feltevés merev szemmel-tartása majd oda juttatja, hogy el sem tudja gondolni, miképen *kezdődhetik el egyáltalán* az a múlás. Aki a nehézségen afféle ötlettel akar segíteni, hogy a tartósság felezhetlen pillanatokból áll, az csöbörből vederbe került. (... *multi, qui... durationem ex momentis componi ausi sunt asseverare...*, *sic in*

Scyllam inciderunt cupientes vitare Charybdim) Mert a pillanat egy semmi, és tartósságot pillanatokból szerkeszteni olyan dolog, mint azt képzelni, hogy pusztá zérusoknak összeadása számot fog adni. [*Idem... est durationem ex momentis componere, quam numerum ex sola nulliátum additione.*] Ilyen semmiből legfőlebb valami irreális fogalmi alkotás állhat, de nem a tartósság. „(A fenti Scylla-Charybdis idézetben *qui* után: *qui entia rationis a realibus distinguere assueti non sunt*)

Ide iktatok még néhány az időfolyamra vonatkozó megjegyzést az Ethikából, melyek szerzőjüknek finom psychologus-érzékéről tesznek tanúságot. „Idő-felfogásunk korlátolt, mert bizonyos hosszúságot meghaladó intervallumot már nem tudunk elképzelni. Ezért van az, hogy régen múlt eseményeket, még ha nagy időköz választja is el egymástól, jelenünktől körülbelül egyforma messzieseknek, vagyis együtteseknek képzelünk.” (... *temporis distantiam non nisi usque ad certum quendam limitem possumus distincte imaginari: hoc est . . . obiecta, quorum existendi tempus longiore a praesenti intervallo abesse imaginamur, quam quod distincte imaginari solemus, omnia aequae longe a praesenti distare imaginamur et ad unum quasi temporis momentum referimus.* IV. def. 6.) »A múlt és jövő benyomások képei gyöngébbek, mint azok, melyeket jelenlévő adatoktól nyerünk. (*Imago rei futurae vei praeteritae . . . caeteris paribus debilior est imagine rei praesentis.* IV. prop. 9.) Ezért a közelmúlt vagy jövő dolgok jobban hatnak reánk, mint régen multak vagy távol jövők: jelenszerűbbeknek érezzük, (*aliquid imaginamur, quod rei praesentiam minus secludit.* IV. prop. 10.)«

Spinozát az időre rámondott *auxilium imaginationis* és főleg „ens rationis” kifejezései a subjectivismus hívei közé avatják, kiktől másrészt a tartósságnak az idővel szemben való objectiválásában eltér. (Descartes álláspontja e tekintetben legalább habozó volt. V. ö. a fent 65. és 66. lapon mondottakat.) E tévedés a *tartósság* és *lét* fogalmainak ama hiányos megkülönböztetéséből eredt, melynek a descartes-ias „*continuatio existentiae*”-féle nézet is egyik szülöttje. — Az óra elmúlásáról szóló példázatból, melyben az eleata Zeno-nak ismerünk a gondolatára, azt nézzük ki, hogy Spinoza a folytonosságot nem tekinthette válhatatlanul hozzáforradtnak az időhöz. Amennyire helyeseljük e nézetet, oly kevéssé fogadhatjuk el szerzőnk ama másik állítását, hogy idő és tartósság között e tekintetben különbség volna. A tartósság nem egyéb, mint egy egységes jelenségre ráalkalmazott idősor; ez alkalmazás az iclőt nem teheti *eredetileg* folytonossá, ha különben *eredetileg* szaggatott volt. Spinozát, mikor a tartósságot, szemben az idővel, alapjában folytonosnak, részekből nem állónak tekintette, megint ama tartósság és lét közötti hiányos megkülönböztetés vitte tévedésbe. Csak a tiszta létben nincsenek phasisok, — nem is vesz észre ilyeneket, aki meredten rábámul valami tárgyra; de mihelyt egyszer tartósnak fogom fel, már igenis megkülönböztetem benne phasisokat, mert phasis nélkül nincs idő, tehát tartósság sem.

A szűkebb értelemben vett időre vonatkozó fejtegetései teljességgel elégtelenek. E képzet még épen nem jó létre pusztá „separamus”-ból (v. ö. 68. lap fent); másodsor meg nem elég, az időnek csupán egyik alkalmazását tartani szem előtt, azt t. i. hogy segítségével tartósságot lehet definiálni. Spinoza elfelejti, hogy az idő nem *egy* specialis functiora kigondolt műfogalom, hanem gondolkodásunknak minden téren szereplő állandó stigmája. Ha ezt meggondolja, talán a három időphasis *keletkezésére* is ráfordult volna figyelme. — Spinoza Descartes-hoz képest nem haladás.

Locke.

1689.

Forrás: U. attól: „Versuch über den menschlichen Verstand.” Ford: Kirchmann. — Berlin 1872. (L. XIV-XV. fejezet az I kötet II. könyvéből. 187-213. lap.)

Locke avval az igazi ügyszeretettel, behatóan és részletesen foglalkozik tárgyunkkal, mely a subjectivistát jellemzi, ellentétben az újkor objectivistáival, akik rendszerint csak mellékesen, néhány odavetett sorban szokták elintézni ezt a reájok nézve meglehetősen kényelmetlen problémát, mert egyrészt a modern századok levegőjének józanító fuvallata kisöpörte fejökből ama Plotin idejében még lehetséges agyrémeket, melyek szerint az idő valami lelki mozgás avagy folyam-féle reális tünemény volna, másrészt meg nem marad semmiféle kategoriájok, melybe e „sajátságos, *sui generis* dolgot” belésorozzák.

Locke idő-elméletének legfő érdeme az, hogy szerzője finom psychologus-érzékével kényesebb helyeken is feltalálta a helyes irányt és hogy, — ami nagy szó, — nem találni benne oly pontot, melynél a szerző kiesnék az idő *főlé* emelkedő kritikusként nehéz szerepéből és a köztudalom objectivistikus nyelvezetébe süppedne vissza. Csak az mutatkozik némely helyütt kívánatosnak, hogy a philosophus messzibbre ment légyen el azon az úton, melyet oly helyesen kiválasztott, más szóval, hogy némely kérdésbe mélyebben merüljön belé.

Az alábbi ismertetésnek nem lehet célja elismételni mindazt, amit Locke ama két fejezetnek összesen 45 pontjában elmond.

Elég, ha megjegyezzük, hogy az időprobléma majd minden fontosabb pontjára kiterjeszkedik, és ehhez képest csupán jellemzetesebb gondolatait mutatjuk be.

Mindjárt a fejtegetés élén, ott ahol bevallja, hogy kemény fába ütötte fejszékét, avval biztatja magát, hogy ez a titokzatos időképzet szinte csak azon a természetes és megfigyelhető úton,

— t. i. világ- és önszemlélés által, — kerülhetett belénk, melyen többi ismereteink érkeztek. (XIV. 2. §.) Ez korántsem ellapozni való phrasis, hanem egy mélységes gondolat, melynek háttérül a Locke nagy vezéreszméje szolgál, hogy nincsenek velünk született ismereteink, — mely tehát azt fejezi ki: az idő szintén nem az az égből Hullott csoda-dolog, milyennek papszerű egyének hirdetik.

Lejebb ama descartes-ias (v. ö. fent 66. 1.) állítással találkozunk, hogy az *egymásután* fogalmát a lelkünk előtt önkénytelenül elvonuló képzeteknek és gondolatoknak megfigyeléséből nyerjük. (3. §. és 4. §-ban röviden: ... *unser Begriff von Dauer und Folge ... kommt aus der Selbstwahrnehmung des Zuges der Gedanken*) Hasonló ehhez az a nyilatkozat, hogy az ember a külső tárgyak tartósságát saját tartós voltából ismeri meg. (*Wir nennen unser Dasein oder den Fortgang unseres Daseins oder eines andern Dinges nach dem Mase der Folge der Vorstellungen in unserer Seele die Dauer von uns oder von einem andern Dinge, was mit unserem Denken gleichzeitig da ist* 3. §.) Haladás Descartes-hoz képest annyi, hogy egy helyütt a „gondolatok vonulása” mellett a „lelkünkbe tóduló érzéki benyomások megfigyelését” is említi, mint az időképzet forrását. (... *hat man ... die Vorstellung der Folge und Dauer durch Wahrnehmung unseres Gedankenlaufs erlangt, der entweder durch ... in uns kommt, oder sonst durch äussere Gegenstände veranlasst wird, welche die Sinne erregen...* XIV. 27. §.)

Még ha megengednők is, hogy az ember az időképzetet a nehezebbik úton, t. i. *gondolatai* vonulásának, nem pedig a *benyomás-sor* megfigyeléséből tanulta meg: már csak azért sem elégedhetünk meg Locke eme magyarázatával, mivel csupán azt mondja meg. *miből*, és nem egyszerűen, *miképen* alakítjuk meg a szóban forgó képzetet. Hogy egyébként Locke-nak ez utóbbi pontban is megvolt a maga nézete, — az a téves t. i., mely szerint az idői praedicatumokat egyszerűen *leolvasuk* a gondolatmenetről, — kitűnik abból, hogy az egymásután képzetet többi között a kéj és fájdalom érzetével közös cím, t. i. az „egyszerű”, vagyis ama képzetek címe alá foglalja (VII. fejelet 127. lap), melyeket merőben »passiv észrevezés” (I. 25. §. 116—117 lap) és nem, miként az „összetetteket” (XII. 1. §. 167. lap) „activ gondolkozó működés” segítségével tanulunk meg. *)

Másrészt azonban tekintetbe veendő, hogy szerzőnk legföllebb az *egymásután*, de nem a tipikus, mindkét irányban végtelen (sat. sat.) *idő* képzetet tarthatta egyszerű leolvasással megszerezhetőnek. A XIV. 31. §-ból tisztán meglátni, hogy ez utóbbi képzet

* Locke szóban forgó magyarázatát Böhm Károly („Az ember és világa” I. Budapest. 1883. 107—109. lap) is helyteleníti, és a Locke-nak még kiindulás-pontját is támadó Kant-féle ellenvetéseken kívül (1. lent illető czikk.) különösen a Vierordt-féle kísérleteknek egyik eredményét viszi sikra a híres angol phibosophus ellen, t. i. hogy ugyanarról az adott képzetsorról különböző tartósságokat lehet leolvasni. — ezzel egészen helyesen bizonyítván, miszerint „a képek sora és az idősor nem fedik egymást*”

megalakulását több különéle apperceptiótól teszi függővé. De mivel az említett két dolgot nem elég élesen választotta el egymástól, nem csodáljuk, ha magára vonta a Leibniz-féle, félreértésből eredt kedvezőtlen bírálatot. (L. lent 80. 1;) *)

„A képzetsor két tagjának egymástól való *távolságát*— Locke szerint — tartósságnak hívjuk. „(*Den Abstand zwischen ... der Erscheinung zweier Vorstellungen in der Seele nennen wir Dauer.* 3. §.) E meghatározásra szerzőnket az csábíthatta, hogy a köztudalom *tartósnak* a változatlan, vagyis azt a benyomást nevezi, melynek szemlélete közben az elme mintegy szünetel, mivel újabb képzet, ama benyomás részéről legalább, nem jut belé. Mindazáltal mi ezt a meghatározást helytelennek tartjuk, mert inkább az intervallumra (pausára), mintsem a tartósságra illik; továbbá mert ténynek veszi a merő látszatot, t. i. hogy a tartós adat szemlélete közben lelkünket újabb képzetek nem érik, — és mert, ami legfőbb, elmelőzi azt a szembeszökő igazságot, hogy a szemlélt tartós benyomás igenis *benyomás*, amely *foglalkoztatja* a lelket, nem pedig olyasmi, ami szünetelni engedi. Csodálatos dolog, hogy szerzőnk, ki a *durare* szót a *durum* származékának ismerte fel, (XV. 4. §.) és a tartósságot a (fent 71. lapon közölt) „*wir nennen ... gleichzeitig da ist*’ idézetben szemelláthatólag „*változatlan lét*”-nek tekinti: hogyan tarthatta fenn mégis ezt a hiányos meghatározását. Helytelen továbbá, hogy Locke a „*távolság*” szót alkalmazza egy időképzetet *keletkeztető* fejtegetésben. Képzetek, mint tiszta lelki állapotok között *távolság* valósággal nincs és Locke-nak meg kellett volna magyaráznia, hogyan keletkezett és micsoda objectív lelki tényálladéokra támaszkodik ez a közkeletű metaphora. De hát a baj éppen az, hogy Locke nem tekintette metaphorának a kérdéses szót, hanem egy vi vasúnak, egyenlő rangúnak tartotta az időbeli „*távolságot*” a térbelivel. Kiténik ez a következő fogalmazásból: *Es gibt noch eine andere Art von Länge oder Abstand, deren Vorstellung man nicht durch die bleibenden Theile des Raumes, son-*

*) Kirch manu (Erläuterungen EU J_h Locke's V. ü. m. V. — Berlin, 1873 L. 108. szám a 85-87. lapon) ellenvetései túllőnek a czolon és Locke -on, kivül magát a sűbjektivismust is érik. Az a körülmény, hogy az időtől szabadulni nem lehet; mert minden lelki működésünkben eo ipso benne van, (Die Zeit ist¹ in jedem Wahrnehmen . . . ausnahmslos enthalten, . . . sie erscheint als EtwAfc, was Allßs durchdringt) és teljes külső nyugalom mellett szintén tovább folyik, (auch wenn Alles in ewiger Ruhe wäre, würde die Zeit ablaufen), — annyival kevésbbő bizonyítja, hogy ez elemet ne lehetne megszerkeszteni; (Die Zeit ist ebensowenig zu defiuiren »der abzuleiten, wie der Raun) illetőleg a képzetvonulás szüleményének tekinteni, (die Wahrnehmung des Zeitablaufs wird nicht erst durch die Reihe von Vorstellungen erzeugt, sie ist keine Wirkung dieser Reihe) mint Kirchmann állítja, mivel bátran odavethetjük: az idő csak akkor és csak olyan embernek tolakodik elutasíthatatlanul mindenébe, ki a képzetét már valahogy, — még pedig, nagyjából éppen a Loeke-említetté módon — megalkotta. Hogy az idő megvan ott is, ahol senki sem veszi észre, ez az állítás olyan ember szájából jő, akinek már van róla képzete. (V. ö. fent I. r. 208. ós kk. lap) Kirehmann-nak Locke-ra vonatkozó többi megjegyzései mind az itt bemutatott téves Kant-féle (1. lent i}l. ez.) alap gondolatból származnak, miért is elmellőzzük.

dem durch die fließenden und fortwährend vergehenden Theile der Folge erlangt. Sie hehzt Dauer. 1. §.

Elmellőzük azt a helyet, ahol szerzőnk az alvás és elmerülés tényeit iparkodik a maga (fent a 71. lapon bemutatott) főtételének bebizonyítására kihasználni. (4-5. §.) Hasonló megjegyzések már Aristotelesnél is akadnak (1. fent 15. lap.) De nem szabad elhallgatnunk az ezekből folyó fontos és egészen új fogalmazású gondolatát, mely szerint az időképzet forrását már azért sem szabad minden áron a mozgásban keresni, mert e tünemény szemlélete csupán az e közben mert *egymásutános képzetek által* válik alkalmas idő-forrássá, és megszűnik annak lenni, mihelyt, — mint pl. az igen lassú vagy igen sebes mozgás, — ily egymásutános képzeteket nem keleszt bennünk. „Nem a mozgást, hanem az egymásutános képzet-vonulást kell felhozni, mikor az időképzet forrása forog kérdésben.” (6-10. §.) Idején volt már, hogy valaki azt a merev köteléket, melylyel az eddigi philosophusok az időt a mozgáshoz kötötték, kissé megtágítsa, kimutatván egyszersmind, hogy a mozgással is csak a *lélek* közvetítésével függ össze az idő.

Locke belátta, hogy a *pillanatot* pszichologiai szempontból kell definiálni. Azt mondja: *Ein solcher Zeittheil, in dem man keine Folge bemerkt, wird ein Augenblick genannt: die Seele nimmt in solchen nur eine Vorstellung auf, und keine weiter, deshalb empfindet man keine Zeitfolge.* (10. §.) E defnitióval meg van adva a pillanatnak (idő-egységnek), melyet a határozatlan nyelvezetű köztudalom csak „legkisebb idő”-nek szokott nevezni, *természetes hossza*; és Locke-nak, aki észrevette, hogy melyik a legtermészetesebb szempont e hosszúság megállapítására, nem sokkal kisebb az érdeme, mint a természetes alapú tér- és súlymértékek feltalálójának. — Megjegyzendő, hogy az érdemes angol bölcselet e nézete (t. i. hogy van természetes idő-minimum) korántsem viszi ama kalandos állításra, melyre az oly könnyen csábít, t. i. hogy az idő atomokból volna összetéve. Szó szerint elismeri egy más helyütt: „nincs semmi ok, amiért a folytonos természetű időnek mégoly csekély részétől is megtagadjuk a további oszthatóságot, vagyis amiért higyük olyan egyszerű idő-elemben, melynek sokszorosításából keletkezett volna az egész sor.” (*Wenn man . . . %u einem so kleinen Theil . . . der Zeit gelangen könnte, dass er nicht mehr theilbar wäre, so würde er gleichiam die untheilbare Einheit oder Vorstellung sein, und durch Wiederholung würden dann die grossem Vorstellungen von . . . Dauer entstehen. Allein man kann keine solche untheilbare Vorstellung gewinnen.* XV. 9. §.) Locke tisztán belátta, hogy ez a két nézet: „nincs idő-atom” és „van pillanat” igen jól megfér egymással, mert egy végtelenig való tovább-osztásnak pusztá logikai lehetősége még nem zárja ki olyan objectiv okok létezését, melyek az embert tovább-osztás közben a végtelenségben még valamivel innen megállítsák. Ő csak annyit mondott: „az osztással legtermészetesebb azon időrésznél megállani, melynél kisebbet elménk felfogni nem képes.” (*Indess dürften die kleinsten*

Theile . . . die man sich, noch klar und deutlich vorstellen kann, am passendsten als die einfachen Vorstellungen dieser Art anzusehen sein . . . XV. 9. §.) Talán felesleges is említenem, hogy szerzőnkél, kinek ily szép békességben sikerült együtt tartania azt a két, első tekintetre ellentétes nézetet, még nyomát sem találjuk mind ama körmönfont okoskodásoknak, melyekbe félreértés, illetőleg a *pillanat-nak* in-pszichologikus felfogása következtében belebonnyolódott egy Aristoteles és Sextus.

Elmellőzvéen a 11-16. §§-nak nem szorosan az időképzetre vonatkozó tartalmát, az *időmérésről* mondottakra térünk. A bevezető sorok a miénktől különböző álláspontra vallanak. (*Wenn so die Vorstellung der Dauer erlangt worden, so sucht die Seele zunächst ein Masidafür zu gewinnen, wodurch sie über deren verschiedene Länge urtheilen, und die verschiedene Ordnung, in der die Dinge bestehen, erkennen kann.* XIV. 17. §.) Locke nyilván nem a tartós benyomást, hanem az egymásutános sort tartja a mérés eredeti tárgyának, *) az időmérés keletkezésével nem törődik és ezt tisztán bizonyos gyakorlati czélzatú, a „tartós”-fogalom megszerzése után előálló processusnak, nem pedig e fogalom-alkotás lényeges eszközének nézi.

Az időmérés részleteinek leírásához kevés a hozzátenni valónk. Egy Sextust és Szent Ágostont még kétségbe tudott ejteni az időmérés lehetősége iránt az a körülmény, hogy itt két határos részt nem lehet egymásra rátenni; Locke azt a tanulságot vonja ki ebből, hogy kizárólag teljes, a mérendővel együtt haladó processusok szerepelhetnek időmértékül. (*Es kann deshalb nur ein solches Mass für die Zeit gebraucht werden, was die ganze Länge ihrer Dauer durch wiederkehrende feste Perioden in gleiche Theile theilt.* 18. §.) Felismeri továbbá, hogy a napmozgással, sőt egyáltalán *bármilyen mo\ gással* való időmérések nem egyebek, mint számos lehetséges mérés mód közül való kiválasztásnak eredményei. »Bármilyen periodikus benyomássort, ha egyenletes és könnyen szemlélhető, lehetett volna időmértékül elfogadni.» (19—20. és 23. §§.) „A köztudalom az időt és pusztá *mértékét*, a napmozgást, össze szokta zavarni és e fogalomzavarból született az a nézet is, melyszerint idő és mozgás egymásnak *kölcsönösen* volnának a mértékei.” (19. §.) E nézet abban az értelemben, melyben Aristoteles vette, (1. fent 19. 1.) nem helytelen. Locke nyilván azért rosszalja, mert időnek és mozgásnak még bensőbb Összecsomósítására való törekvést lát benne. Ha (a 22. §-ban) azt mondja: „az idő már csak azért sem mértéke a mozgásnak, mert tökéletlenül jellemzi, lévén itt a mozgó test tömege és útja is figyelembe veendő,” úgy erre azt feleljük: „senki sem hitta az időt a mozgás *egyetlen* mértékének.” E helyét Leibniz is megtámadta.

*) A *Dauer* szó nála igen sokszor egymásutános sort (időt) jelent, (v. ö. Kirchmann: Erläut. 107. szám.) s itt annyival is öizonyosabban, mivel pusztán ez az, aminek a „Vorstellung”-ja idáig „erlangt worden.”

Igen érdekes, mert sok újat tartalmaz, az idő-egységről szóló pont (21. §.), melynek tartalmát talán szabad lesz az angol bölcselőnek kissé összefolyó előadás-módja helyett a következő alakban előterjesztenem: „Meg kell különböztetni az idő-ideált a közönséges, bizonyos kiválasztott mozgáshoz kötött időtől. (*Man muss ... sorgfältig wischen der Dauer an sich und ihren Masten, nach denen wir ihre Länge beurtheilen, unterscheiden.* 21. §.) Amarról elismerem, hogy intervallumai egyenlők, folyása teljesen egyenletes; de az utóbbira nézve azt állítom, hogy soha két adott intervallumának egyenlőségét bebizonyítani nem lehet, — nem azért, mert nem lehet őket egymásra rátenni, (*da nie zwei Zeitfolgen auf einander gelegt werden können, so bleibt es stets unmöglich, ihre Gleichheit sicher festzustellen.* Ib.) Kérdés mármost, mire alapítja az emberiség a maga ítéletét, mikor egy adott időfolyásnak két egymást követő intervallumát egyenlőknek mondja? Mire alapítja nevezetesen abban az esetben, mikor nem valamely máris megválasztott mozgásnak segítségével, hanem tisztán fejből becsli meg amaz intervallumokat, mint ahogy kényszerült őket megbecsülni akkor, mikor még nem választott volt ilyen minta-mozgást? És magának e minta-mozgásnak is a sok közül való kiválasztásában mi vezérelte az emberiséget? — Én azt felelem, hogy az intervallum hosszát az ember eredetileg az ez alatt végzett gondolkozó működéséből ítéli meg, és ehhez képest olyan mozgást választ ki időmértékül, mely előtte, ezen kritérium alapján, egyenletesnek látszik. (*Ich antworte, dass diese Gleichheit ... anfänglich vermuthet werden konnte, indem man sie nach dem Zug der Gedanken beurtheilte, der in einem solchen Abschnitt die Seele durchlaufen hatte.* Ib.) E pusztá látszatra alapított ítéletek persze gyakran tévesek, és újabb tapasztalatok meg is hazudtolták az emberiséget, amennyiben kitűnt, hogy a választott mozgás, a föld forgása, nem teljesen egyenletes, vagyis az erre alapított intervallumok nem egyenlők. Mindazáltal az emberiség új választás esetén sem tehetne egyebet, mint a látszat után indulni, mert *bebizonyítani*, hogy két intervallum egyenlő, illetőleg, hogy a mozgás egyenletes, nem lehet, (*man kann von zwei einander folgenden Zeitlängen, wie man sie auch messen mag, nie deren Gleichheit beweisen.* Ib.)«

Locke tehát tisztán belátta, hogy az időmérés megbízhatóság dolgában nem áll ott, ahol a térmérés. Nem azt jelenti ez, hogy ne volnának pontos időmérésekre és kevésbé pontosak megigazítására alkalmas eszközeink, — maga Locke is elismeri, hogy újabb mérések megigazították a régieket; — hanem jelenti azt, hogy az időmérés *legvégső alapjai* nem állanak oly szilárdan, minta térméréséi; hogy a visszafelé-bizonyítás itt nem mehet olyan mézszizre, mint amott, mert végtére hypothesisre bukkanunk, minthogy az egyenlőség végső kritériumát, az egymásra illeszkedést, itt nem alkalmazhatjuk. Locke-ot joggal érheti szemrehányás, hogy e vezérgondolatát nem domborította ki kellőképen és nem biztosította félreértések ellen. Különösen az a rossz helyen közbeszúrt meg-

jegyzés, mely az újabb „megigazító” időmérésekről szól, és melyet úgy is értelmezhetni, hogy e mérések bizonyosságot hoztak oda, ahol idáig és csakis idáig feltevés volt, még pedig téves, — ez a megjegyzés, mondom, könnyen olyan hiedelmeket kelt, mintha az időmérésnek amaz állítólagos fogyatékosága nem is volna organikus, a dolog természetéből folyó, hanem csak olyan, melyet az egyre tökéletesedő eszközök és módszerek meg fognak szüntetni. Locke a nem elég szabatos stílusával maga szolgált rá, hogy sokkal mélyebb vágású gondolatait ily módon félreismerjék, amint-hogy utóbb félre is ismerte bírálója, Leibniz. (1. lent 80. lap.) Érdekes még, hogy azt a mély philosophiai igazságot, mely szerint az idő-egyenlőségnek szükségképen még más kritériuma is van, mint amelyet számára az egyenletes mozgás szolgáltat: ez igazságot, mondom, Locke *nem* a legkönnyebben rávezető úton találta meg, azaz *nem* ama circulus-nak tekintetbe vételéből, mely az egyenlő idők és az egyenletes mozgás definitiójánál előáll. Az ő megoldása egyébként alig igen fog valakit kielégíteni, már csak határozatlan nyelvezete miatt sem. (L. a fenti „*Ich antworte*“ kezdetű idézetet, vagy akár ezt: *von dieser scheinbaren Gleichheit hat man kein anderes Mass als was der Zug unserer eigenen Gedanken in das Gedächtniss eingeprägt hat.* 21. §.) Ha Locke netalán a felszaporodott képzetek *számát* tartotta a keresett kritériumnak, vagyis azt hitte, hogy mi emberek mindenkor az egyenlő *számú* képzetekkel kitöltött intervallumokat tartjuk egyenlőknek: akkor már erre megfeleltünk (fenn I. r. 195-9. lap.) A Locke hypothesis-e tulajdonkép nem egyéb, mint a mi u. o. közlött első két hypothesisünk egyesítése.)

Egy Sextusnál (fent 38. lap), valamint Descartes-ban (fent 66. lap) kimutatott Kant-forma gondolatot Locke a következő alakban szerepeltet: „ha el tudom is képzelni, hogy valamikor nem volt mozgás: de nem tudom elképzelni, hogy ne lett volna idő.” (*auch wird wohl Jeder, der es versucht, sich leicht den Anfang der Bewegung vorstellen können, wenn nicht den Anfang aller Dauer.* 26. §.) E helynek a Kant „félre-képzeltetlen idejével” való rokonsága kiténik abból is, hogy úgy Locke mint Kant szembe teszik az idővel azt, ami benne van. (Lent „Kant” ez.)

Igen érdekes az örökkévalóságról szóló részlet. Csak az fogja igazán méltányolni Locke-nak e tárgynál is megtartott, higgadtan mérlegelő philosophus hangját, aki ismeri e kérdésnek Plotin-féle fejtegetéseit. Az angol szerző kimutatta, — bár ki nem mondta, — hogy az örökkévalóság képzete megszületik bennünk minden természetfölötti erőnek segítségével nélkül, (*Dieselben Mittel und Quellen, welche %u der Vorstellung der Zeit führen, gewähren auch die der Ewigkeit.* 27. §.) úgy t. i., hogy valamely tartósságot egyre meghosszabbodottak képzelünk, (*hat man ... di2 Vorstellung gewisser Zeitlängen erlangt, so kann man in Gedanken eine solche Länge der anderen \$uset\$en, so oft man will ... Ibid.*) „Az idő azért végtelen, mert a számsor az. „ (*Man hat von ihrer Unendlichkeit keinen ande-*

ren Begriff, als den von der Unendlichkeit der Zahl ... 30. §.)

Míndezeket a katolikus világnézettel meglehetősen ellentétes, de világosságuknál fogva meggyőző tanokat Locke a maga keresetlen, természetes nyelvezetén egyszerűen *elmondja*, de sehol sem támad. Sőt, ami érdekes, óvatosságában elmege egészen a furfangosságig, csakhogy az akkor még félelmes clericalis pártot magára ne haragítsa. En legalább másnak nem igen nevezhetem az olyan eljárást, mikor szerzőnk egy helyütt, ahol azt mondja: „a világot akár 50,000 éve létezőnek is elképzeltetni,” avval a fordulattal siklik ki inquisitorainak keze alól, melyet ez eretnek állításért már-már a nyaka körül érez, hogy oda veti: „*elképzeln*i lehet ilyesmit, de nem *elhinni*.” (... *da man sich gleich leicht vorstellen [ich sage nicht glauben] kann, die Welt sei 50,000 Jahre alt, wie 5639 ... 29. §. **)

A következő (XV.) fejezetet teljesen a tér- és időnek egy, mással való összehasonlítására szenteli. A köztudomású dolgokra avagy nem szorosan időre vonatkozó magyarázatásokat mellőzve, kiemeljük egy megjegyzését, melylyel a fentemlített *durare* szófejtetést kíséri. „Valószínű, — mondja szerzőnk, — hogy a jelenségek nevei rávezetik a gondolkozást a megfelelő fogalmaknak a keletkezése módjára. (*Leiten nun die Worte der Dinge überhaupt das Denken auf den Ursprung unserer Vorstellungen, wie ich dies annehmen möchte, so ... 4. §.*) A *durare-durum* összefüggésből nevezetesen kitűnik, hogy az emberi elme a tartósságot eredetileg keménységnek, külső hatások ellenében tanúsított ellenálló képességnek sat. fogta fel. „Ebből látjuk, hogy Locke már felismerte, milyen kincses bánya rejlik a nyelvtudományban a psychologus számára. Két évszázadnak kellett elmúlnia, míg ez a bánya a Steinthai-okban kellő művelőjére talált!

A közhasználatú égi mozgásokkal megmért időt úgy tünteti fel, mint pusztá részét egy *végtelen* tartósságnak, mely a létező világon is túlterjed, és melytől a mi időnk mintegy határkövekkel van elkülönítve. (... *von diesem grenzenlosen Ocean der Ewigkeit...*

*) E pontot B a π m a n n egy nagyon kétes értékű megjegyzéssel kíséri. Azt mondja ugyanis: „die Ewigkeit, astronomisch gedacht, muss allerdings so gefasst werden, aber die Ewigkeit der menschlichen Seele und v llends die Ewigkeit Gottes lässt sich nur vergleichungsweise so bestimmen, und muss aus dem Begriff der Dauer als der Fortsetzung der Existenz entwickelt werden und wird so nach der verschiedenen Art zu exisaren je ihr eigenthümliches Gepräge erhalten, (t. 399. lap.) Baumann tehát ama bizonyos transscendens dolgoknak, mint isten, lélek, sat. különb fajta örökkévalóságot kivan fentartani, mint amilyen az érzékeink alá eső világé. Egyáltalán nem csodáljuk, ha valaki, aki az egyház-*atya*« philosophiai irányt követi a tekintetben, hogy lélek, isten s hasonféle dolgokat foglal a létezők rendszerébe, nem csodáljuk, mondom, ha ilyen valaki e középkorias világnézetből átveszi azt a szokást is, hogy az említett „mennyei” dolgokat csupa superlativus ragu, illetőleg olyan praedicatumokkal ruhazza fel, melyekről azt vallja: a földön „olyan nincs.” Mindamellet joggal elvárhatjuk egy XIX. századbeli psychologustól, hogy észrevegye, miszerint örökkévalónak képzelni csakis idői mellékgoudolatokkal lehet és hogy e képzelésnek lefolyása módját teljességgel nem módosíthatja az a t á r g y, melyet felőlel.

wie durch Grenetchen abgetrennt und unterschieden ... 5. §. És: In diesem Sinne beginnt und endet die Zeit mit den Enden dieser sichtbaren Welt... 6. §.) — Bár ez az állítás matematikailag véve sem helytelen,*) mert minden hosszúságot valóban úgy lehet tekinteni, mint részét egy végtelen hosszúságnak: azért mégis rá fogja mondani a finomabb érzékű olvasó, hogy Locke-nál itt bizonyos világ-végességről szóló hittan-órák reminiscenciák működtek közre. Egyebütt is akadunk e fejezetben egy még nem teljesen leküzdött katholicistikus hajlandóság nyomaira, (pl: «tér és idő a maguk egész kiterjedésében csak az istent illetik meg, azaz voltaképpen isteni dolgok. Ezért olyan bajos őket megérteni.” [8. §.] Hasonlókép 1. az isten egyszerre átlátó gondolkozásának és egyébbb tökéletességeinek egy meglehetősen részletes leírását a 12. §.-ban.)

Az idő vonalszerűségét, valamint az egyidejűség tünetényét felemlíti, de mélyebb fejtegetés tárgyává nem teszi. (11. §.) Az egészet pedig a következő, kissé titokzatos hangú megjegyzés rekeszti be: „Az embert gondolkodóba ejtheti az a körülmény, hogy a tér- és idő-képzetnél olyas valami van meg, ami semmi másféle képzet-párnál sem fordul elő: t. i. hogy egymást *kölcsönösen* körülfogják (*befassen und umfassen*), amennyiben a térnek minden része benne van az időnek minden részében, (A) és viszont az időnek minden része a térnek minden részében.” (B) (12. §.) — Azt feleljük rá: e körülfogásban nincs semmi csodálatos dolog. Ugyanis A állítás csak a tér *örökkévalóságát* fejezi ki, B pedig az *egyidejűség* tényét, vagyis, hogy mindegyik időpillanatban nem egy, hanem sok adat vesz részt. E két reell tényálladékat *lehet*, ha épen úgy akarjuk, „a tér és idő kölcsönös átfogódzása”-nak leolvasni, de ennek valami nagy tudományos értéke nincs; inkább csak ötlet. Azért pedig, hogy más téren is mutathassunk fel ilyenforma tünetményt, mindenesetre kár volna a fejünket törni, mint Locke ajánlja.

S itt végeztünk az angol bölcselelvel. Idő-elméletéről elmondhatjuk, hogy bár nem teljes, mégis nagyon hasznavehető *keretével* szolgálhat a további kutatásoknak.

Leibniz.

A Locke-kritikát megírta 1704-ben; megjelent 1765-ben („Nouveaux essais...”) Levélváltás Clarke-kal 1715-ben.

Források: U. a: „Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand.* Ford: Scaarschmidt. Berlin 1873. (L. II. könyv XIV-XV. fejj. 131-132. lap.) — „Leibnitii Opera Omnia.” Ed: Dutens. Genevae 1668. (L. ebből: Tomus IV. pars 1: a 16. lapján, levél Thomasiushoç. Tom. II. pars 1: a Clarke-kal váltott öt levelet és egyébbb idézett helyeket.)

Leibniznek sokoldalú szelleme egészen más irányban, nagyobb,

*) Kifogásainkat 1. e nézet Kant-féle másánál lent ill. ez

Vágy legalább is megkapóbb kérdések körül szárnyal, sem hogy a mi szerény tárgyunk, az időképzet, valami erősen lekötötte volna figyelmét. Inkább a vita sodra viszi reá, mintsem az önkénytelen érdeklődés.

Bemutatjuk először az ellenfeleit, kikkel tárgyunkról vitakozik. A *Clarke* és *Locke* philosophiai álláspontjáról elmondhatni, hogy egymással homlokegyenest ellenkeznek. Locket az ő pszichológiai irányú, az állításnak mindenkor ismerettani oldalát vizsgáló gondolkozása mindenféle dogmatismusnak, úgy vallási, mint egyébnek, elvi, — ha mindjárt nem is mindenütt hirdető, — ellenségévé tette. Clarke-ot ellenben dogmatismusa oda vitte, ahova az kellő következetesség mellett vinni szokott, t. i. a katolikus világnézet karjaiba, sőt a papi csuhába. Locke a maga finom psychologus érzékével felismeri az időnek pusztá fogalom-természetét, Clarke ellenben e tünemény objektivistikus, a köztudalom dogmájával egyező felfogásából nem akar engedni.

És Leibniz, a nagy német metaphysikus, szembe állott mind a kettővel. Már ez a tény is előzetes világot vet idő-philosophiai meggyőződésére, mert azt mutatja, hogy Leibniz nem volt sem annyira dogmatista, mint Clarke, sem pedig oly radicalis gondolkozású, mint amilyen Locke. Leibniznek az álláspontja e két philosophuse *közpött* leledzik, amiről nyilatkozatainak részletes vizsgálata azonnal meg fog győzni. Kezdjük a Locke-kritikán.

/ Leibniznek nem tetszik a Locke pillanat-definiója. Azt tartja róla, hogy csak a köztudalom álláspontján áll, nem igazi tudományos definitio. „A pillanatot az idő határának és nem részének kell tekinteni, valaminthogy a pillanat maga sem mutat részeket, ép oly kevésbé, mint a teret határoló pont.”* (XIV. 10. §.)* (V. ö. fent 13. és 19 l.) Locke tagadhatlanul a köztudalmat tükröztette vissza, mikor a pillanatot a maga részéről is tartósságnak, azaz egy kis, még pedig eloszthatatlan kicsiny időrésznek tüntette fel. Mi a köztudalommal való megegyezést nem tekinthetjük valamely definitio tudományos értékére kártékonynak, s a jelen esetben annál kevésbé, mivel az említett pillanat-felfogásnak az ő hagyomány áll mögötte, amennyiben t. i. a „pillanat” szó eredetileg is csak »kis idődarab«-ot jelenthetett, akkorát, amekkora egy szempillantáshoz (*Augenblick*) avagy kis mozdulathoz (*momentum*) kell. Másrészt nem lehet tagadni, hogy az emberi elme a *határ* fogalmát az időre is alkalmazza — még pedig jogosan, — és hogy a *pillanat*, mint „kis idő”-t jelentő fogalom közel jár amaz *abstract* „már nem idő”-hez, azaz időhatár-fogalomhoz. Ha azonban Leibniz az *idő-határ* elnevezésére ezt a szót foglalja le, nemcsak e főnév köztudalmi értelmét változtatja meg szükségtelenül, hanem egyszerűs mind beleviszi az idő-határ fogalmát abba a veszélybe, hogy e neve miatt nem kiterjedéstelen abstractionnak, hanem terjedt

*) Leibniz munkájának §-számai megegyeznek a Looke-óival, miért is Locke-ról szóló cikkünknek megfelelő helyeire lapszámmal utalnom felesleges.

időrésznek fogja valaki képzelni. Ép ezért azt ajánljuk, hogy aki az időnek pusztá abstract határát akarja értetni, mondjon egyszerűen „határ”-t avagy ha tetszik, „idő-határ”-t, ne pedig „pillanat”-ot.

Leibniz Locke-nak ama tételét is megtámadta, mely szerint az idő képzete a képzeteink vonulásának megfigyeléséből keletkezett. „Ez a megfigyelés — mondja — legfőleg *felgerjeszti* bennünk az idő gondolatát, eszünkbe . hozza (*erweckt*), de nem *idézi elő* (*bringt sie ... nicht hervor.*) Nem idézheti elő azért, mert képzeteink szabálytalan módon, egyenetlen sebességgel vonulnak el lelkünk előtt, míg ellenben az idő, ez az egyenletes, vonalszerű continuum, szabályszerűen folyik. *Ezért* nem lehet egyszerű visszfénye a képzetvonulásnak. A pontos idői rend megvolna, még ha semmiféle egyenletes jelenség sem léteznék is a világon.« (*wenn es auch nichts Gleichmäßiges in der Natur gäbe, so würde die Zeit dann doch bestimmt sein...* 15. §.) Tagadhatatlan tény, hogy Locke nem felelt meg arra a közeleső és itt Leibnizet foglalkoztató kérdésre: miképpen alakul át az eredetileg szükségkép egyenetlenül folyó idő egyenletesen folyóvá? miképpen és miért módosítjuk ki az időnek azt a szabálytalan, rudimentális képét, a melynél különbet a pusztá képzet-leolvasásból bizonyára nem nyerhetünk, egyenletes folyóvá, amilyenek az időt ma ismerjük? De hát Locke hibája még nem jelenti azt, hogy ellenfelének volna igaza; mert ha mai teljes idő-képzetünket a Locke-jélezte processus nem adja is ki, mégsem következik, hogy ne lehetne valami processusnak szüleménye, és hogy független, kész rendnek kellene elfogadnunk, amilyenek Leibniz állítja.

Az időmérés hypothetikus voltáról szóló pontot egyszerűen félreértette. Válaszában ugyanis azt erősítgeti, hogy a föld-forgás gyorsaságában netán előálló változásokat igenis *lehet* ellenőrizni, még pedig valamely meghatározott hosszúságú ingának segítségével, melynek ma egy földfordulatra eső lengés-számát csak biztosított helyre, pl. valami pyamisra kellene felírni, hogy jövő nemzedékek az akkori ingalengéseket e számmal összehasonlítván, a föld-forgás változását beláthassák. „Ugyanezt észrevehetnék úgy is, ha amaz arányban, mely ma e forgás sebessége és más égi testeké (pl. a Juppiter-holdaké) között fennáll, valami eltérést tapasztalnának. Igaz ugyan, ha *nem* tapasztalnak, ez azt is jelentheti, hogy nem csupán a földforgás, hanem a többi égi testek gyorsasága is megváltozott. De hát ezt bajos feltenni mert nem valószínű, hogy az egyik égi test mozgásának módosulatai másokra, pláne sokakéra áttérjednek.« (21. §.) Leibniz ez érdekes megjegyzései abban az esetben volnának egyszersmind találóak, ha a Locke állítása („minden intervallumokat-egyenlősítő ítéletben van egy kiküszöbölhetetlen *hypothesis*”) azt jelentené: minden efféle ítéletben marad egy constatalhatatlan *hiba*.

„Egyenletes sebességű testeknek birtoka teljesen kárpótolja az időmérő elmét ama bajért, hogy letelt intervallumokat nem lehet lemérés végett megőrizni”. Leibniznek e mondásából kiténik,

hogy félreismerte a Locke-féle igazságot, mely szerint épen a közvetlen rávitelnek lehetetlen volta teszi az időmérést hypothetikussá. Ne hivatkozzék senki a közvetett úton megejtett geometriai mérésekre, melyeket ennek daczára sem tartunk hypothetikusoknak. Mert a pusztá következtetésen, háromszögteni számításon alapuló hosszmeréseknél szintén megvan a közvetlen rávitel, ott t. i. mikor a számításhoz szükséges adatokat, (valamely szögnek, avagy a basis-vonalnak nagyságát) szerezzük be.

Locke-nak Kant-féle gondolatára, mely szerint a teret és időt a világból félre-képzelné nem lehet, Leibniz azt válaszolja: „ez azért van, mert a tér és az idő olyanok, mint az örök igazságok, melyek nemcsak a meglévőre, hanem a lehetségesre is vonatkoznak.” (*Die Zeit und der Raum haben die Natur ewiger Wahrheiten, welche sich ebensowohl auf das Mögliche, wie auf das Wirkliche beziehen.* 26. §.) — Leibniz itt nem helyesen különböztet. Az elvi igazságnak említett sajátága tisztán azt jelenti: „a kérdéses igazság *mint ilyen* fennáll (a mondat igaznak marad), akár egy bizonyos adatra mondjuk rá, akár pedig általánosságban.” Pl: nem csak úgy igaz, hogy *ennek* a jelenségnek van oka, hanem úgy is, hogy a jelenségnek, azaz *bármilyennek* van oka. Az elvi igazságok ily értelmű sérthetlenségével az idő birodalmából legföllebb azt a *szintén elvi igazságot* lehet rokonnak nevezni, mely szerint *minden esemény időben történik*, — amennyiben t. i. nem csupán úgy igaz, hogy *ez az* esemény, hanem úgy is, hogy *bármilyen* történik időben. De teljességgel nem szabad a hasonlatba *magát az idő-folyást* felvenni, vagyis azt a Locke-érintette tényt, hogy idő az adott világ nélkül is volna. E ténynek bizony egészen más az oka, mint annak, hogy elvi igazságaink *abstracte* is helyesek maradnak, — és ez az ok, mint említettük, az, hogy már egyszer megalkotott időképzetétől elménk bármí gondolatánál sem tud többé szabadulni.

Leibniz nincs megelegedve az angol bölcselethez az örökkévalóságról adott magyarázatával. — Hogy e vitában igazságos döntést hozhassunk, minden egyes szót latba kell vetnünk. Locke a 31. §-ban, melyben jóval szabatosabban fogalmazza meg az itt szóban forgó nézetét, mint a Leibniztől idézett 27. §-ban, ezeket mondja: *man gelangt durch das Vermögen, Vorstellungen von Zeitlängen . . . so oft man will, in Gedanken u wiederholen und an einander u legen, ohne hierbei u einem Ende zu kommen, . . . ur Vorstellung der Ewigkeit.* (Magyarul: »az örökkévalóság képletére az által jutunk el, hogy képesek vagyunk az idősort egyre meghosszabbítani.«) Leibniz azt feleli: *Aber um den Begriff der Ewigkeit daraus \u ziehen, muss man ferner bedenken, dass derselbe Grund immer bleibt, um weiter ψ gehen.* (27. §. Magyarul: „de az örökkévalóság *fogalmáig* csak úgy jutunk el, ha alkalmunk is akad ez időhosszabbító képességünket működtetnünk, más szóval, ha látunk valami tényleg örökkévaló dolgot.”) — *Felelet*: Locke téved, mikor a pusztá időhosszabbító *képességet* mondja elégségesnek az örökkévalóság képzetének megszülemlésére; Leibniz meg

szintén, mikor e képességet működésre ingerlő *okról* úgy nyilatkozik, mintha az csupán az örökkévalóság *fogalmának* és nem egyszersmind *képletének* is a keletkezéséhez volna szükséges. Hogy egyébként a nagy metaphysikust az angol bölcsele e magyarázatának leginkább az egyszerű, minden természetfelettit kerülő hangja bosszantotta, és hogy voltaképen ez szolgál támadásának rejtett célpontjául, kitűnik először is ama közbevetett megjegyzéséből: „a pusztá érzékek nem bírják az örökkévalóság fogalmát megalkotni,” (mintha bizony Locke azt mondta volna, hogy a kérdéses fogalomban avagy képzetben nincs más elem, csak érzéki benyomás!) és kitűnik másodsor ama törekvéséből, melylyel ezt a megsértett örökkévalóságot valami méltóságnak az adományozásával kárpótolni igyekezik, mondván: „az absolutum (= örökkévaló) azért a valóságban mindenkor első helyen marad, mert a korlátlan megelőzi a korlátoltat. Csak az *ember* fejében jut második helyre, minthogy ez mindenkor a relativumról emelkedik az absolutumig. „*)

A következő (XV.) fejezetben Leibniz Locke-nak jóformán csak ama helyeit taglalja, melyekben ez utóbbi az istennek és angyaloknak térhez és időhöz való viszonyát feszegeti. Mi e pontokat egyszerűen elmellőzzük. Az olyan tárgyú vita, melyben két tudós férfiú egymást komoly képpel meg akarja győzni, hogy mit csinál az isten és mit az angyalok? időben vannak-e vagy nem? sat. sat. — az ilyen vita, mondom, legföllebb látványosságnak ér valamit, de beleavatkozni nem érdemes.

Egyetlen értékes gondolata e fejezetnek a következő: „A teljesen üres időt az emberi elme nem bírná megmérni, sőt mint időt észre sem tudná venni.” (11. §. Hasonlót találunk a Clarke ellen írt V. levél 27. pontjában: *Les parties du temps ... prises en elles-mêmes, sont des choses idéales; ainsi elles se ressemblent parfaitement, comme deux unités abstraites.*) Sajnos, hogy Leibniz e belátásából nem vonta le a tanulságot. Ha a teljesen üres időt nem lehet észrevenni, akkor igen közel esik az a következtetés, hogy csak változások észlelete *folytán* van időfogalmunk; hogy abban, amit időnek nevezünk, nincs is más észrevenni való realitás, mint maguk ezek a változások, és végre, hogy az u. n. *idő* nem egyéb, mint pusztá gondolat, fogalom, olyasmi, amit az emberi *elme* ad hozzá ama látott változásokhoz.

//. Áttérünk a *Clarke-kál* folytatott vitára. Clarke-nak időnézeteit, melyeknek egyetlen érdemök az, hogy Leibnizet e kérdésben világosabb vallomás-tételre indították, elég lesz közbevetőleg megemlítenünk.

*) Leibniznek ez állítását felkapta, sőt túl is licitált rajta az ifj. Fichte, azzal támadván meg ama Locke-féle „örökkévaló” tantételt, hogy az absolutum még a subjectiv tudatban is első; alapul szolgál, mert csak általa bírjuk a relativumot felfogni! (Begrenzung . . . setzt voraus die absolute N i c h t-g r e η ζ e, die Unendlichkeit. Und so ist diese vielmehr als das Primitive des Bewusst-bein's anzusehen, mittelst dessen erst das Einzelne und die Besonderheit vorgestellt werden können.) „Beiträge . . .” 63-4. lap. — A végcelen-imádás, mely «ζ állítást sugallta, nyilván jól illett a Fiohte spiritismusához.

E vitáról megjegyzendő, hogy nem az idő problémáján indult meg, hanem egy az akkori philosophusok eszejárását jellemző theologiai kérdésen. Felvetődik nevezetesen az a kérdés: mit kell felelni, ha valaki azt kérdezi: miért teremtette az isten a világot éppen abban a pillanatban, amelyben teremtette, és nem előbb sem utóbb? Clarke e kérdésre — az anyaszentegyházzal együtt — elégséges feleletnek tartja ráutalni az isten *akaratára*, kinek egyszerűen „tetszett” a számos lehetséges pillanat közül éppen azt az egyet választania ki munkája kivételére. Leibnizet ez nem elégíti ki, „mert akkor a kérdező bátran azt felelhetné: e -szerint az isten *oktalanul* cselekedett! Ugyanis a világ megteremtése előtt, amikor tehát az időnek még nem volt semmiféle tartalma, az egyik pillanat csak olyan volt, mint a másik s így az istennek nem lehetett semmi *oka* inkább az egyiket, mintsem a másikat választania. Minthogy tehát a Clarke-féle felelet egyenesen az isten bölcsességének tagadására vezet, ki pedig éppen bölcsességénél fogva mindenkor indító okokból és arra határozza el magát, amit a számos lehetőség közül *legjobb*nak ismer fel: tehát következik, hogy másutt kell keresni a megoldást. Rá kell utalni nevezetesen arra, hogy idő, ami nem egyéb, mint az egymásután következő adatok rendje (*le temps est un ordre de successions*) és merőben relativ dolog, (*quelque chose de purement relatif*) teremtett világunkon kívül nincs is, (*les instants hors des choses ne sont rien*) hanem csak evvel együtt kezdődik meg; miért is, ha a világot megelőző semmiségnek *bármelyik pontjára* teszi is a kérdező a teremtés megkezdését, ez az állítólagos korábbi időpont mindenkor a ténylegesre fogva visszaesni azért, mert e kettőt, — egy *semmi* (az üres, tehát nem létező idő) esvén közéjük — egymástól megkülönböztetni nem lehetne.” (*Vun des deux états, comme celui de l'anticipation imaginée* [értsd: *que Dieu ait créé tout un an plutôt*] *ne différait en rien et ne s'aurait être discerné de Vautre qui est maintenant*. Troisième écrit de M. Leibniz 4. es 6. pont.) Ilyen módon bonyolódik bele e vitába az idő problémája, és Leibniz volt, aki beléfonta.

Clarke ezt nem hagyja annyiban. Elmellőzzük válaszának amaz egyházas zamatú helyeit, ahol ellenfelének finom determinisztikus gondolataival szemben az isteni abszolút akaratnak dogmáját iparkodik az isteni bölcsesség hitcikkelyével kiegyeztetni, és csupán a fenti idő-definiókra vonatkozó kifogásait vesszük szemügyre. Ilyen először is ez: „Ha az idő csak a teremtményeknek volna valamiforma rendje (*un ordre de succession dans les créatures*), akkor az következne, hogy, ha isten néhány millió esztendővel előbb teremtette volna a világot, az mégsem volna előbb teremtve.” (Troisième réplique de M. Clarke. 4. pont.) „Ha előbb teremtette volna...!” De hát Leibniz éppen azt mondja: a világ teremtése előtt nem volt *előbb* és nem voltak évek: *les instants hors des choses ne sont rien!* Meg is jegyzi a IV. levelében, hogy Clarke-nak e feltevése maga képtelenség (*une fiction impossible*), mert a mikor világ még nem volt, „tér és idő legfőüebb az isten eszében lehettek

meg.” (*Mais s'il n'y avait point de créatures, l'espace et le temps ne seraient que dans les idées de Dieu.* 15. es 41. pont.) Jobb ennél Clarke-nak az a másik ellenvetése, hogy az idő azért nem lehet afféle rend, mert a rend nem mennyiség; már pedig az idő az. Ezt az ötletét bővebben kifejti a IV. levelében, ahol azt mondja: „az egymásután következő adatoknak *rendje* és ez egymásutának *ideje* már csak azért sem lehetnek azonos dolgok, mert az a rend (értsd: adatsor) megmaradhat változatlanak, hamindjárt az egymásután-következés *ideje* (a váltakozás sebessége) meg-megváltozik is.” (*L'ordre des choses, qui se succèdent l'une à l'autre dans le temps, n'est pas le temps même; car elles peuvent se succéder l'une à l'autre plus vite ou plus lentement dans le même ordre de succession, mais non dans le même temps.* 41. pont.)

Leibniz erre a következőket válaszolja: „Az egymásután következő adatok *rendje* korántsem marad változatlanak abban az esetben, ha az egymásután-következésnek az *ideje* változik. Az A, B, C, D sor-elemeknek ez a *rendje* egy gyorsabb váltakozás esetében ilyenné fog alakulni: A-B-D, avagy talán: A-C-D; lassabb váltakozás mellett pedig ilyenné: A, a, B, b, C, c, D. \ szóval vagy kiesnek vagy közbe ékelődnek egyes eleinek a régi *rendbe*, (*si le temps est plus grand, il y aura plus d'états successifs pareils interposés; et s'il est plus petit, ilyen aura moins*) még pedig azért, mert az időfolyáshoz sem sűrűsödés, sem ritkulás nem fér hozzá, (*puisque'il n'y a point de vide ni de condensation ou de pénétration, pour ainsi dire, dans les temps...*) Az sem áll, hogy a rend ne volna mennyiség, illetőleg, hogy ne volna meg a saját nagysága, (*l'ordre a aussi sa quantité*) csak úgy, mint az időnek. Mert hát a *rendnek* egy kiegészítő része az *intervallum*, (*il y a distance ou intervalle*) ez pedig távolság, tehát nagyság. Különben is, a relativ dolgoknak csak úgy megvan a maguk nagysága, mint az absolutaknak. Megvan pl. a mennyiségtani *viszonynak* is; mértéke a logaritmus. Ha tehát a tér és idő nem is egyebek, mint mérő viszonyok, mégis meglehet nekik a maguk nagysága.” (*Ainsi quoique le temps et l'espace consistent en rapports, ils ne laissent pas d'avoir leur quantité* V-me ércit 105. es 54. pont.)

Erre Clarke az V. levelében, mely Leibniznek” közbejött halála miatt válasz nélkül maradt, azt feleli: „Minden egymásutános sorban két dolgot kell megkülönböztetni, t. i. az adatok *rendjét* és az adatoknak egymástól való *távolságát*, vagyis az idői elemet. Csali ez utóbbit tekinthetni mennyiségnek és nem az előbbit, (*ce qui précède et ce qui suit constitue la situation ou l'ordre; mais la distance, l'intervalle, ou la quantité du temps ou de l'espace, dans lequel une chose suit une autre, est une chose tout à fait distincte de la situation ou de l'ordre, et elle ne constitue aucune quantité de situation ou d'ordre.*) Ami különösen az időt illeti, azt először is nem szabad a mennyiségtani *viszonyokkal* összehasonlítani, mert a természete inkább az absolut mennyiségekével egyezik, (*le temps et l'espace ne sont point du tout de la nature des proportions, mais de*

la nature des quantités absolues) minthogy az ő körén belül lehet viszonyokat felállítani, egymáshoz viszonyítván a különféle idődarabokat; másodsor pedig meg kell jegyezni, hogy a viszony maga nem nagyság (mennyiség), hanem csak *nagyságoknak viszonya*, mert különben az az absurdum jőne ki, hogy a viszony tulajdonképp nagyságoknak (t. i. saját tagjainak) a nagysága, és ez esetben egységeknek pusztá hozzáadásával meg is lehetne növeszteni, ami pedig nem áll.” (*Les proportions ne sont pas des quantités, mais des proportions de quantités ...* 54. p.)

Minekelőtte a további vitapontokat vizsgálánk, foglaljunk álláspontot eme *rend* fogalom körüli vitával és különösen ama meghatározással szemben, mely szerint az idő nem egyéb, mint az egymás után következő jelenségek *rendje*. Leibniznek ez a definíciója körülbelül van olyan jó és van olyan rossz, mint az eddigi (Aristoteles-, Hobbes-, Locke-féle) idő-definíciók mind. *Olyan jó*: mert, miként ezek, alapul vesz bizonyos objektív tényálladékokat (az egymásutánt) és az időt erre vonatkozó értelmi fogalomnak („rend”) tünteti fel. *Olyan rossz*: mert, miként amazok, az alapul szolgáló tényálladéknak nem adja tisztán kvalitatív, hanem máris idői fogalmak segítségével készült leírását, (nevezvén azt , egymásután „-nak), — és másodsor, mert *egyáltalán definíció*, holott az időnek egész természetét egyetlen mondatba beszorítani teljes lehetetlenség. Ha Leibniznek e definícióját Aristoteleséhez, (fent 1(). lap) úgy még több joggal hasonlíthatjuk Clarke-nak magatartását az Aristoteles kritikusaéhoz, Stratoéhoz. Strato azt mondta: „Az idő nem szám, mert vannak olyan tulajdonságai, melyek a számon nincsenek meg.” (1. fent 24. lap.) Clarke pedig egészen hasonló ritmusban azt feleli Leibniznek: „Az idő nem rend, mert vannak olyan tulajdonságai (mennyiségi természete), melyek a renden nincsenek meg.” Mind a két bíráló abban téveszti el a dolgot, hogy az általok megtámadott definíciók nem úgy szólnak: idő és szám, illetőleg idő és rend *azonos dolgok*, — hanem Aristoteles azt mondta: az idő a *mozgásnak* száma, (vagyis, kissé Hegel-izű nyelven szólva: „a szám, ha mozgással *vegyül*, ölti azt az alakot, melyet időnek nevezünk”); Leibniz pedig azt állította: az idő az *egymás után következőknek* rendje, (vagyis: „a *rend* fogalom csak az egymásutános jelenségekkel való összeköttetésében adja ki azt az alakot, melyet időnek hívunk”). *)

*) Ez a Leibniz-fele definíció lebeghetett a szeme előtt L o t z e-nak, amiddőn a „szokásos helytelen meghatározások” közé felvett egy olyat is, mely szerint az idő valami sor volna. Erre aztán rámondja: Különös fajta sor az olyan, melyet minden m s sortól eltérőleg csupán e g y irányban lehet végig futni, mert hát az idősortnál mindenkor a jövő megy át a jelenbe és ez a múltba, nem pedig megfordítva. (Metaph. 139 pont.) Leibniz e kifogásai szemben valószínűleg a maga, Lotzetól elhallgatott „egymásután” szavába kapaszkodnék, mondván: az idősor ama specialis tulajdonságának oka éppen abban rejlik, hogy az valami specialis sor, t. i. az e g y in á s után ok sora — Ez egyébként olyan válasz volna, mint ha valaki ezt a meghatározást: „a denevér madár,” megmenthetőnek tartaná abban az esetben, ha elismeri róla, hogy „specialis fajta” madár, olyan, „amely szoptatja fiait.”

Itt alkalmoszerű felemlítése eshetik Leibniz egyéb idő-definícióinak, minthogy az imént említett némileg kiegészítik. Ilyen az, melyet maga is rokonnak vall az Aristotelesével: *Tempus nihil aliud est, quam magnitúdo motus*, (Thomasiushoz írt I. levél, 12. pont), bár hozzá teszi, hogy az Aristotelesé pusztá szómagyarázat, nem igazi definitio. (*ita termini tantum explicati sunt, expositumque, quo sensu Us utamur, nihil probatum.*) Mintha bizony az ő *magnitúdo*-ja, melyet Aristoteles „numerus”-ának csúsztat a helyébe, sokat lendítene a dolgon! (V. ö. Strato és Zeno eljárását fent 25. és 27. lap.) — Inkább csak az előbbi gondolatot ismétlik: *le temps... ne présente à Vesprit qu'un ordre dans les changements*, (egy levél a Tomus II 79. lapján) és: *tempus non est, nisi ordo rerum, non aliquid absolutum* (U. o. 316. lap); ellenben újabb szempontokat tartalmaz a következő nyilatkozat: „az idő tisztán fogalmi természetű, (*chose idéale*) pusztá lehetőségeket ölel fel, (*ex-prime les possibilités*) úgy, miként a számok, és nem is egyéb, mint a változó, bár egymással összefüggő lehetőségeknek rendje, (*ordre des possibilités inconstantes, mais qui ont pourtant de la connexion*) olyan rend, mely nem csupán arra illik rá, ami tényleg adva van, hanem, — hasonlóan a számokhoz — arra is, amivel az adottat helyettesíteni lehetne.” (*quadre non seulement à ce qui est actuellement, mais encore à ce, qui pourrait être mis à la place, comme les nombres sont indifférents à tout ce qui peut être res numerat a.* U. o. 91. lap.) Egyébként új itt mindössze a mennyiségtani nyelvezet, mert biz’ azok a »változó lehetőségek« nem egyebek, mint »tetszés szerinti egymásutános adatok.«

Leibniz idő-felfogásának idáig kinyert képét érdekesen kiegészítik ama *negatív* meghatározások, melyeket az időről adott; értem támadásait, melyeket a Clarke definícióira intéz. Ha a nagynevű német philosophus nem tudta is kielégítő módon megmondani, *mi* az idő: annál tisztábban látta, hogy micsoda *nem*.

Clarke a IV. levelében a térre vonatkozólag tett egy nyilatkozatot, melyről bátran feltehetjük, hogy az időre is értette, mint-hogy úgy ezen, mint a következő levelében egy egészen hasonló szellemű állítást az időre tényleg kiterjeszt. A kérdéses nyilatkozat ez: „A tér (értsd hozzá: *és idő*) nem egyéb, mint istennek egy attribútuma. Mivel pedig az isten szükségképen létezik (*un kre nécessaire*), tehát a teret (értsd: *és időt*) még inkább megilleti a létezés praedicatuma, mint bármely természeti tárgyat, (*doit... exister plus nécessairement, que les substances mêmes*) melyek nem szükségkép léteznek. A *tér és idő* (sic!) nem az isten akaratának, hanem létezésének szükségszerű következményei, (*l'espace et ta durée... ne dépendent pas de la volonté de Dieu, mais de son existence.* Es föllebb: *ce sont des suites immédiates et nécessaires de son existence*), melyek nélkül isten nem lenne sem örökkévaló, (*éternel*) sem pedis mindenütt jelenlévő. Tér és idő ép ezért nin-

csenek az istenen kívül.” (*l'espace et la durée ne sont pas hors de Dieu*. IV. lev. 10. és 15. pont)*)

Leibniz a Clarke-féle felfogás ellenében, mintha az idő és isten örökkévalósága azonos dolgok volnának, a köztudatomra hivatkozik, nevezetesen arra, hogy senki sem hítja az időben lévő jelenségeket isten örökkévalóságában levőknek. „Az idő — folytatja — már csak azért sem lehet istennek egyik tulajdonsága, (*propriété*), mert a tulajdonság a maga alanyában szokott lenni, nem pedig az alany a maga tulajdonságában. Már pedig istenről elismerjük, hogy *benne* van az időben, hozzátévé: „*minden időben*”. Ami azt az állítást illeti, hogy az idő még inkább létezik, mint egyéb tárgyak, meg kell gondolni, hogy *műlik* s hogy *à parler exactement* voltaképp sohasem létezik. (*Comment pourrait exister une chose, dont jamais aucune partie n'existe!* V.o. fent 10. és 33. kk. lap.) Az időnek legföllebb egyes pillanatjai léteznek — a mindannyiszori jelen, — ez pedig neki nem is része. Aki ezt meggondolja, be fogja látni, hogy az idő merőben gondolat (*une chose idéale*), de nem *legréálisabb* létező. Aki továbbá időnk realitását az isten örökkévalósága szempontjából mondja szükségesnek: bizonyos függő viszonyba hozza istent az idővel, mert szerinte *rászorulna* az időre. Márpedig istennek örökkévalósága sokkal magasztosabb dolog (*quelque chose de plus eminent*), mint a teremtmények tartóssága. Ő megmaradna örökkévalónak akkor is, ha nem volnának teremtmények, (*Je soutiens, que sans les créatures ... l'éternité de Dieu ne laisserait pas de subsister*) de viszont a tér és idő ez esetben áldozatul esnének, mert szorosan a teremtményekhez kötvék.” (*S'il ri y avait point de créatures, il η y aurait ni temps, ni lieux*. V. levél: 44—50. és ÍOG. pont.)

Clarke ebbe nem nyugodott belé. Az orthodox férfiú sehogysen tudott szakítani a köztudalom naiv hitével, mely szerint a létezők sokaságának az idő is egyik tagja. Odáig ugyan eljutott, hogy az idő *substance* nem lehet, (1. lejebb), de hogy *quelque chose de purement idéale* volna, mint Leibniz állítá, sehogy sem fért a fejébe. Miért ne lehetne, — gondolja magában — legalább *propriété de Dieu*? E szóhoz, mely a *substance-nàl* ugyan kevésbé compact létezőt, de hát végtére is létezőt jelent, neki ragaszkodnia kellett és nem szabadott túrnie egy oly kifejezés megbolygatását, melyben ő az isten realitásának segítségével iparkodott az időét megmenteni.

*) Ezek voltaképen *Newton* fele tanok, melyekhez Clarke-ot nyilván az vonzotta, hogy a leghűségesebben megegyeznek a kátholikus theológiával. *Newton* ugyanis egy helyütt ilyet mondott: „Tsten nem maga a tér és idő, hanem csak térben (minden *ü* 11) és időben (minden *k o r*) van. Tér és idő az *á 11 a 1* léteznek, hogy az isten örökkévaló és mindenütt jelen van.” (Említi *B a u m a η η*. I. 509. lap.) — A hírneves matematikusnak tárgyunkhoz való egyéb hozzászólásait ebbe az egy mondatba lehet összefoglalni: „Létezik egy absolute egyenletesen folyó és a közéletitől különböző idő, (*tempus absolutum, verum et mathematicum*), melyet a rendelkezésre álló, nem szorosan egyenletes mozgásokkal csak megközelítőleg lehet mérni.” (Bő idézetek *Liebmann-nàl* „Zur Analysis d. Wirkl.” 87. laptól.) Ennyi mindenetre elég az idő fogalmára támaszkodó mechanikai tótelekhez bevezetésül, de édes kevés arra, hogy szerzőjének az idővel foglalkozó philosophusok között rovatot nyissunk.

Kimondja tehát: „A közélet nyelvhasználatát, mely szerint az isten minden *időben* létezik, nem szabad irányadónak venni, mert ez nem pontos kifejezés. Csak annyit szabad belőle elsajátítanunk, hogy *isten örökkévaló*, de nem egyszersmind azt a gondolatot, hogy az idő valami, istenen *kívül létező*, őt körülfogaló dolog volna, (*un être distinct de lui, dans lequel il existe.*) Az idő nem egyéb mint isten létezésének egy szükséges következménye.” (*une suite nécessaire de son existence.* V. lev. 36, 37, 38.) Ez mint látni, inkább csak ismételt állítás, de nem újabb bizonyítás. Definióját egyszersmind azzal igyekeznek beajánlani, hogy a többieket (ő négyfélért tart lehetségesnek) sorba czáfolja. *) „Első ez: Az idő merő semmiség. (*un pur néant.*) Ez lehetetlen, mert van nagysága, vannak tulajdonságai « Közbeszólunk: Hátha e praedicatumok félreértésből kerültek az időre és voltaképp az alapjául szolgáló reell tényeket illetik meg?! »Második: Az idő pusztá fogalom (*une simple idée.*) Szintén lehetetlen, mert az idő végtelen, az emberi fogalom meg mindenkor csak végesre vonatkozik. „(*il n'est pas possible de former une idée du temps, qui aille au delà du fini.*) Közbeszólás: Tény, hogy az ember gondolhat végtelent; maga ez a gondolt végtelen lehet pusztá fogalom abban az esetben, ha e gondolt formájában felmutatni nem lehet. „Harmadszor: Az idő valami viszony, mely az adott jelenségek között fennáll, (*une simple relation d'une chose à une autre.*) Rósz, mert az idő mennyiség, a viszony meg nem az.« (Effelől az idő még mindig lehetne viszony, mert imént mondtuk, hogy *maga* az idő csak bizonyos félreértésből jutott a mennyiség praedicatumához.) »Negyedszer: Az idő valami substantia. Szintén helytelen, mert ez esetben a végtelen idő végtelen *lény* volna, nem pedig egyszerűen *végtelenség*.” (*La durée n'est pas une substance, par ce qu'une durée infinie est l'éternité et non un être éternel, mais une substance infinie est un être éternel et non pas l'éternité*) Itt az állítás helyes, de bizonyítása kissé különös. Leibniz sokkal talpra esettebbet mond. O ugyanis az időnek ezt az elanyagiasítását egy helyütt úgy mutatja be, mint egyik esetét ama közönséges emberi gyengeségnek, melynél fogva hajlandók vagyunk az abstractákat, vagyis olyan összefoglaló kifejezéseket, melyeket elménk bizonyos viszonyok és vonatkozások rövid megjelölésére alkotott, — concret létező dolgok nevei gyanánt fogadni, (idézet Baumann-nál II. 287. lap.) „Végső eredmény mindebből: meg kell engedni, hogy az idő nem egyéb, mint a végtelen lénynek egyik tulajdonsága.« (*// s'ensuit donc nécessairement de ce que l'on vient de dire, que l'espace est une propriété de la même manière que la durée. Vimmensité est une propriété de l'être immense, comme l'éternité est une propriété de l'être éternel.* V. levél, ddd-jegyzet)

Leibniz, mint említettük, közbejött halála miatt nem válaszolhatott e levélre; de gondolom, mindenki már az előző levelekkel is

*) Clarke-nak ez a pontja az eredetiben nem időre, hanem térre van fogalmazva. En azért írtam át időre, mert a következtetést belőle maga Clarke vonja le mind a két képzetre vonatkozólag. L. az utolsó idézetet.

eléggé megczáfoltnak fogja érezni azt, ami Clarke ez utolsó izene-tében foglaltatik.

III Hátra van, hogy bemutassuk Leibniz-nek időre vonatkozó egyéb jellemzetes gondolatait, melyeket műveinek más helyein, itt-ott elszórva találni.

Ilyen az, amit a tartósság és idő kölcsönös viszonyáról mond. Leibniz szerint a tartósság maguknak a dolgoknak objectiv attribútuma, míg ellenben az idő mintegy kívülük esik és arra való, hogy amazt megmérje, „idő és tartósság oly formán viszonylatiak egymáshoz, mint tér és kiterjedés.« (Idézi Baumann II. 91. lap.) — E két időfajnak éles szembeállításában ráismerünk Spinozára. (L. fent 68-9. lap.) Hogy még oly philosophusok is objectiv saját-ságnak nézik a tartósságot, akik belátják az idő irreell voltát, on-nét van, mivel az emberi elme a tartósságot könnyen összezavarja magával a léttel, továbbá a szilárdsággal, szóval oly dolgokkal, melyek csak objectiv *okai* a tartósságnak.

Leibniz egy helyütt értelmi fogalmakra akarja visszavinni az időt. Azt mondja nevezetesen: »Az egyidejűség megvan, ha van-nak olyan adataink, melyek között nincs semmiféle ellentét; (ellen-tét már az is, mikor az egyik *most* van, a másik pedig *nem most*.) Hasonlókép megvan az egymásután, ha az adatok egyike a másik-nak az *oka*. Az okot t i. mindenkor megelőzőnek, az okozatos részt pedig következőnek tekintjük.» (Idézet Baumann-nál a II 93. lapon.)

Értsed: az egymásután *alapjában* nem egyéb, mint causali-tás és az egyidejűség *alapjában* nem más, mint megegyezés. Ez állításnak az a scholasticus gondolat szolgál háttérül, mely szerint körülöttünk voltaképen csak értelmi fogalmak léteznek és mindaz, amit az érzékek nyújtanak, merő látszat és kuszált képzet, (ver-worrene Vorstellungen.) Tisztán érzékeink okozzák, hogy egyes *monas-ok* helyett anyagot látunk és szintén a mi tökéletlen érzéki természetünk az oka annak, hogy időt veszünk észre ott, ahol tu-lajdonképen nincs több, mint causalitás és megegyezés. Hogy egy ilyen nézet, mely az egész gazdag természetből csak bizonyos fo-galmi kereteket ismer el igazán létezőknek s mindazt, ami e kere-tekbe nem fér, az ember érzékies látásának rója fel hibájául, — hogy egy ilyen nézet, mondom, rász és helytelen, azt nem itt hallja először az olvasó. A viruló rét nem egyszerű geometriai sík és az idő is több, mint pusztá causalitás. Leibniznek ez utóbbi állítása nyilván azon a helytelen nézetén alapszik, hogy az ok mindenkor megelőzi a maga okozatát. Még ha ez alapnak hibás voltát nem vetnők is latba, vajjon nem hazudtolná-e meg a Leibniz-féle elmé-letet az a körülmény, hogy ez okoskodásnak visszafele-utját meg-tenni, azaz a causalitás fényéből az egymásutánét kihozni nem le-het. Avagy, ha megadatik *A* és *B*, két létező, és felteszszük, hogy *A*-nak a természete *B*-nek létezésére magyarázatul szolgál (— *B*-nek az oka⁷⁾): vajjon képes-e valaki és képes volt-e Leibniz tisztán eny-nyiből, minden legkisebb hivatkozás nélkül a tapasztalásra, kihozni ezt a következtetést: »tehát *A*-nak meg kell semmisülnie, hogy

B létezhessék.” Mit ér az a mesterségünk, hogy az időfolyásról le tudunk faragni mindent egész a gerinczéig, (causalitásig,) ha másrészt e gerinczből a lerombolt szervezetet újra felépíteni nem tudjuk! — Hasonlót mondhatni az egyidejűségről, melynek idői részét fejünkben nem, hanem igenis csak a tapasztalásból tudjuk hozzáadni az adott »megegyezés«-hez. Teljesen egyetértek Baumann-nal, ki Leibniznek szóban forgó sorait következő szavakkal bírálja: *Diese Ableitung aus Begriffen, dem des Gegensatzes und des Grundes, ist sehr schon, wenn man nämlich die Vorstellung von ... Zeit jedesmal an geeigneter Stelle willig hinuthut; aber eben weil dieses Hinuthun nothig ist, ist die gane Deduction hinfällig und nichtig.* (II. 94-5. lap.) Leibniznek e gondolatát tökéletesebb formájában 1. Loe-nál. (lent ill. ez.)

Ennyit Leibnizről. Végső Ítéletünk róla: határozott subjectivista volt abban az értelemben, hogy az időt az emberi lélek és nem a külvilág tulajdonának ismerte fel. Másrészt meg nem ment el a suojectivismusban odáig, hogy az időt egyszersmind lelki *fejleménynek*, azaz lassankint megalakult képzetnek fogadta volna el. Neki az idő mai kész szabatos formájában neánts-virág, azért mert velünk született eszmékben való hite őt minden genetikai módszerű pszichológiának természetes ellenségévé tették. Locke-t e|ért nem méltányolta.

Berkeley.

1710.

Forrás: U. a „Abhandlung über die Prinzipien der menschlichen Erkenntnisse Ford: Ueherweq. — Berlin 1860. (L. ebből a XCVII. és XCVIII. pontot.)

Berkeley volt az, ki a Locke psychologus gondolatát tovább gondolta, sőt egész a szélsőségekig vitte, körülbelül oda jutván ki, ahova utóbb a Kantot folytató id. Fichte jutott.

Az idővel Locke-hoz képest nagyon röviden végez. Említenünk is felesleges, hogy subjectiv elme-szüleménynek és nem külső realitásnak tartotta ezt a valóban légies tüneményt, mikor köz-tudomású dolog, hogy Berkeley odáig tudott elmenni a pszichológiai irányú gondolkozásban, hogy még a külső világ legfélreérthetlenebb fizikai objectumainak tolakodó realitását is visszautasította, csupán érzést és gondolatot látván bennök.

Kikel a metaphysikusok ellen, „kik körmönfont okoskodásaikkal elcsúrik-csavarják azt, mit a hétköznapi ész simán-könnyen meg-ért.” Ugy látszik a Newton-Descartes-Spinoza-féle fogalmazásokat tartja szem előtt, mikor így szól: „az idő érthetlenné válik, mihelyt pusztá lét-folytatásnak és abstract tartósságnak tekintjük, elmellőzvé, ami benne történik.” (*Wird aber Zeit mit Ausschluss aller jener einseinen Handlungen und Ideen, die Abwechslung in den Tag bringen, Mos als Fortsetzung der Existenz oder Dauer in*

abstracto genommen, dann wird es vielleicht auch einem Philosophen Mühe machen, den Sinn zu erfassen. XCVII.) Bevallja, hogy soha sem tudta elgondolni az olyan időt, amely független minden képzetvonulástól, abszolút egyenletesen folyik s minden lehetséges és létező dologra egyaránt kiterjed. Valahányszor ezt megkísértette, mindannyiszor a legotrombább képtelenségekbe bonyolódott. Ez elméletekből ugyanis, — mondja — az következik, hogy az ember a maga életének minden pillanatában meg-megsemmisül; másodszor meg az a semmivel sem kisebb képtelenség, hogy az ember hosszú időközön keresztül élél, anélkül, hogy egyetlen gondolat kerülne az agyába. (XCVIII.) „Ellenben elhárul minden absurdum, sőt kijő egy valóban értékes következmény, (t. i. hogy lelkünk *folyton-folyvást* gondolkozik) mihelyt elfogadjuk, hogy az idő nem létezik eszünkön kívül, azaz nem független a maga tartalmától, az elménkben jelentkező képzetek- és gondolatoktól.” (*Da also die Zeit nichts ist, wenn wir absehen von der Ideen folge in unserem Geist, so folgt, dasz die Dauer eines endlichen Geistes nach der Zahl der Ideen oder der Handlungen abgeschätzt werden musz, die einander in eben diesem Geiste oder Gemüthe folgen. Hieraus ist eine offenbare Consequent, dasz die Seele immer denkt.*, U. o.) Ez állításnak megerősítésére még hozzá teszi: „valóban nem könnyű dolog, elválasztani valamely szellemnek létezését a gondolkozásától,” — más szóval, létezőnek képzelni egy szellemet a nélkül, hogy egyszersmind gondolkozonak is ne képzelnök. (*und in der That wird ein Jeder, der in seinen Gedanken oder durch Astraction die Existenz eines Geistes von dessen Denken abzusondern unternimmt, den Versuch, wie ich glaube, nicht leicht finden.* U. o.)

Ha Berkeley nem elégedett volna meg a Locke-féle alaptétel (1. fent 71. 1.) egyszerű elfogadásával, hanem tovább menve, behatőbb vizsgálatra méltatja tárgyunkat, avagy csak kellő figyelemre Locke-nak egy alább idézett fejezetét: kétségtől észreveszi, hogy a Locke-féle alapelv teljességgel nem adja ki azt az »értékes következményt«, melyet ő belőle kiolvasott. Ugyanis már Locke mondotta, hogy az időképzetet, melyet tényleg gondolat-menetünkről olvastunk le, utóbb, *ha már egyszer leolvastuk*, ki tudjuk és ki szabad terjesztenünk lelkünknek oly állapotaira, melyekben ilyen gondolatsor nem került belénk. (Locke XIV. 5. §: *Wenn Jemand durch diese Wahrnehmung der Folge und Zahl seiner eigenen Gedanken den Begriff oder die Vorstellung der Dauer erlangt hat, so kann er diesen Begriff dann auch auf Dinge antuenden, die bestehet., während er nicht denkt.* És lejjebb: *so kann man... sich die Länge seines Schlafes vorstellen...* Erre ráutal a fordító Ueberweg is.) Következésképp: azon állításnak jogosságához, hogy lelkünk *mindig* létezik, teljességgel nem szükséges állandóan oly processusoknak benne lenniök, melyek e *mindig* fogalom megalkotására *alkalmasak* voltak; más szóval nem szükséges, hogy lelkünk folyton gondolkozzék. — E megjegyzéssel egyébként nem akarok állást foglalni abban a kérdésben, vajjon vannak-e ilyen, képzetektől üres álla-

potaink, vagy nincsenek; csak arra vetem a hangsúlyt, hogy ily üres lelki állapotoknak *nem-létem-ét* nem lehet egyszerű következményképen kihozni abból a Locke-féle tételből, melyszerint idő-képzetünk a gondolat-menetünkön alapszik. A Berkeley állításából annyi az igaz, hogy, ha *csupa* ilyen üres lelki állapotunk volna, időképzetet, s evvel együtt egy „mindig” létező léleknek is a fogalmát megalkotni nem tudnók.

Berkeley-nek tárgyunk körüi nincs más érdeme, mint az, hogy Locke-hoz csatlakozott.

H u m e .

1740.

Forrás: U. a.: „Über die menschliche Natur. „ I. Band: „Über den menschlichen Verstand.” Ford: Jakob. — Halle 1790. (L. II. Theil 67-144. lap.)

Hume a Locke-tól megkezdett épületet tovább építette, avatott kézzel kitölt vén egyes hézagokat, melyeket nagy elődje hagyott. Nem mintha Hume-nál az időnek egy teljes, kimerítő elméletét találánók. Az ő fenti művében szintén csak episodikus szerep jut tárgyunknak, melyet, miként a philosophiai írók túlnyomó többsége, közös cím alá foglal a tér-képzettel, sőt ehhez képest kissé mostohán is bánik vele. De Hume egy olyan oldalát fejtegeti a tér- és idő-problémának, melyre nézve Locke-nál hiába keresünk felvilágosítást, t. i. e problémának az atom-elmélettel való összefüggését. Hume határozott híve az atomistikus világnézetnek s ezt mindenféle támadás ellen nagy elme-éllel megvédi, oly buzgón és tüzetesen, hogy szinte megfélekedezik fejezetének cziméről, mely a tér és idő, nem pedig az atomismus elméletét ígéri. Hogy szerzőnknek e határozott atomista pártállása befolyással volt az ő idő-felfogására, azt természetesnek fogja találni mindenki, aki meggondolja, hogy az idő is alkalmas kiinduló pontjául szolgálhat a folytonosság és szaggatottság kérdése körüli okoskodásoknak. Ep ezért nem csodáljuk, ha valaki, aki az utóbb említett kérdés iránt más téren tisztába jutott, amott szerzett nézeteit átviszi az időre. Így tett Hume. Ot a *tér* vizsgálata vitte az atomismusra és ezért kardoskodott az időnél a pillanat-elmélet mellett. De minekelőtte e pontot bővebben ismertetőnk, mutassuk be a nagyhirű angol skeptikusnak az időre vonatkozó

1. Általánosabb tanait. Hume, hüen Locke-hoz (fent 71. 1.) az időképzetet elvonásnak, még pedig mindenféle rangú és rendű képzeteink elvonulásából kinyert fogalomnak nyilatkoztatja. (Ein ... Beispiel von abstracten Begriffen gewährt uns der Begriff der Zeit, der von der Succession unserer Vorstellungen aller Art abgeleitet ist, von Begriffen sowohl, als von Impressionen und zwar von letzteren sie mögen durch Sinne oder durch Reflexion entstanden sein 82. 1.)

Felhozza, hogy az időképzet az emberi phantasiában egy határozott körvonalú, individuális fogalomnak ölti az alakját, daczára annak, hogy a tér fogalmához képest inkább szétfolyó természetűnek mondhatni, vagyis, hogy sokkal nagyobb a köre a térénél, lévén minden képzetünk időben, de nem mindegyike térben. (*Dieser Begriff umfasst noch eine weit grossere Mannichfaltigkeit, als der Begriff des Raumes, aber er ist dennoch auch in der Phantasie durch einen besonderen individuellen Begriff von einer bestimmten Quantität und Qualität vorgestellt.* U. o.) Továbbá, Locke-t idézve, megjegyzi, hogy a képzetvonulás csak bizonyos korlátok közötti sebességek mellett marad alkalmasnak az időképzet felkeltésére, amennyiben sem a nagyon lassú, sem a nagyon sebes váltakozású benyomásokon egymásután nem veszünk észre. (83. lap.) „Ep ezért a teljesen változatlan adatok szemléletéből soha sem tanulnánk időképzetet, már azért sem, mivel az ilyenek csupán együttlétező benyomásokat szolgáltatnak, (*blos\ coexistirende Impressionen hervorbringen kann*) holott az idő egymásutánias részekből áll.” (*es muss also dieser Begriff nothwendig von einer Succession veränderlicher Objecte abgezogen sein, und die Zeit kann bei ihrer ersten Erscheinung niemals von einer solchen Succession getrennt werden.* 84. lap.)

Hume ezek kapcsán egy valóban szép és mély okoskodással áll elő Tisztán érzi, hogy az objectivismust, mely az időt valami külön létező, önálló kvalitásnak hirdeti, még nem czáfolja meg az a tény, hogy e jelenséget mindenkor successiv adatokból *tanuljuk meg*. Erre ugyanis az ellenfél azt mondhatja: A successiv adatok az időnek a *felmutatására*, még pedig azért szükségesek, mert közējök van elvegyülve, minthogy az idő — ép úgy mint más kvalitás, — soha tisztán és kíséret nélkül nem szokott szemünk elé kerülni. De valamint abból, hogy a rugalmasságot csak rugalmas testeken, azaz bizonyos színnel, súlylyal, hőfokkal kapcsolatban lehet bemutatni és megtanultatni, még nem következik, hogy a rugalmasság ne volna önálló létezésű, független természeti tulajdonság: úgy abból a körülményből, hogy az időt csupán successiv adatok alakjában lehet szemléltetnünk, szintén nem következik, hogy az ne volna e véletlen kísérőitől független, önálló individualitásul adat. (Nem Hume szavait, hanem a Hume gondolatát idéztem, mely benne rejlik e nyilatkozatokban: *Nachdem wir also gefunden haben, dasz die Zeit, bei ihrer ersten Erscheinung in der Seele, allemal mit einer Folge veränderlicher Objecte verknüpft ist, und das\ sie unter keiner anderen Bedingung ein Gegenstand unserer Erkenntniss werden könne: so müssen wir nun untersuchen, ob sie wenigstens vorgestellt werden kann, ohne, das wir eben eine Succession der Objecte wahrnehmen, und ob aus ihr gan allein ein deutlicher Begriff in der Imagination gebildet werden könne.* — *Um zu erfahren, ob Gegenstände, die in der Impression verbunden sind, im Begriffe getrennt werden können, dürfen wir nur untersuchen, ob sie von einander verschieden sind, denn wenn dieses ist, so können sie auch besonders gedacht werden.*

84-5. lap.) Hume a támadásra ezt veti oda: „Ha még *gondolatban sem* tudom elválasztani a kutatott jelenséget a maga kíséretétől, — mint ahogy nem is tudom az időt a successiv adatoktól, — akkor ez körülbelül annak a jele, hogy a kérdéses jelenség, — tehát az idő is — nem külön individuum ama kísérthez, a successiv adatokhoz képest. (Az előbbi idézet folytatása: *Sind sie hingegen nicht verschieden, so lassen sie sich auch nicht unterscheiden, und lassen sie sich nicht unterscheiden, so können sie auch nicht abgesondert werden. Dies ist nun aber gerade der Fall mit der Zeit, wenn man sie mit unseren successiven Vorstellungen vergleicht.*) Külön kvalitások külön érzeteket gerjesztenek, ellenben az időt nem fogjuk fel ilyen mások közé elvegyült érzet alakjában. (*Der Begriff der Zeit stammt nicht von einem einzelnen Eindrucke ab, der nur mit anderen vermischt wäre, und von ihnen gänzlich unterschieden werden könnte.* 85. lap.) Ha öt hangot hallok a flótán és felismerem, hogy egymásután voltak, akkor ez az „egymásután”, (az idői elem) nem egy hatodik benyomás, melyet valamilyen, a fülemmel együtt működő, de külön érzékkel fognék fel.” (Az idői elemnek az érzet anyagától való ily tiszta elválasztását megtaláljuk Kantnál [lent ill. ez.] honnét az újabb pszichológiába ment át.)

Látjuk, Hume odáig fűzi okoskodásait, hogy már csak egy lépés választja el a mi álláspontunktól. Legalább senki sem vár mást az eddigiek után, mint hogy a szerző az idői elemet, „mely az adott kvalitások között nem fordul elő,” valamely lelki tehetség adalékának hirdesse, (főleg eme kifejezése után: *der Begriff der Zeit . . . entspringt ganz allein von der Art und Weise, in welcher die Eindrücke der Seele erscheinen* u. o. — V. ö. Kant-nál lent. Mindazáltal Hume, közvetlenül a cél előtt, lekanyarodik a megkezdett ösvényről és egyenesen a Leibniz-féle nyelvezetbe gablyodik belé, mondván: „Az idő nem egyéb, mint az adott benyomások *össesége*, vagyis az a *rend*, melyet benyomásaink feltüntetnek.” (*Die Zeit kann nichts anderes sein, als die Verschiedenheit in den Begriffen oder Impressionen selbst, oder die Objecte, sofern sie in einer gewissen Ordnung gestellt sind, d. i. insofern sie auf einander folgen.* 8G. lap.) Szerzőnket e megoldásra az a hiedelme terelte, hogy „az idő nem lehet reflexio-adta fogalmi alkotás, minthogy az efféléknek mindenkor valami lelki állapot szolgál alapjául, holott a pusztá egymásután-következés újabb lelki változást nem idéz elő.” (*Die Zeit ist . . . keine . . . Impression, welche die Seele durch Reflexion aus eigener Kraft fände. Diese fünf Töne, welche auf eine so besondere Art in der Seele erscheinen, erregen keine Gemüthsbewegung, bringen keine Veränderung irgend einer Art in der Seele hervor, deren Beobachtung %u einem neuen Begriffe Gelegenheit geben sollte Denn dieses ist nothwendig, wenn ein neuer Begriff durch Reflexion hervorgebracht werden soll.* 85-6. lap.)

A „rend” szóval készült idő-definíciók ugyan nem jelentenek mindenkor objectivismust, de itt Hume-nál ez a szó szemmel láthatólag azt a tendenciát rejti magába: átruházni az időt az objectiv

világra. Erre szerzőnket egy hiányos megfigyelésből eredt nézete vitte reá, mely szerint „egymást követő adatoknak észlelete lelki állapotot nem kelt.” Hume-nak tehát az *emlékezés* nem lelki állapot, illetőleg nem veszi észre, hogy lelkünk az ötödik hangnak ráhatásakor, amikor tehát még négy nem-adott másinak bír a tudomásával, más állapotban van, mint mikor az elsőt hallja, vagyis mikor még ilyen emlék nem volt benne. En azt a körülményt, hogy Hume az emlékezésnek, — ezen Szent Ágoston óta sem méltatott punctum saliens-nek — latba vetését elmulasztotta: annak tulajdonítom, legalább annak *is*, hogy Hume (és számtalan utódja) nem a legegyszerűbb idő-alakulaton, t. i. a mult-itéleten kezdte meg bonczolgatásait, hanem egy összetettebb jelen-ségen, az egymásutános sornak szerkezetén. Ha szerzőnk meg-gondolta volna, (amit Herbart is elmulasztott, 1. lent ill. cz.) hogy valamely sort egymásutánosnak csak akkor nevezhetek, ha oly helyzetben voltam, hogy A, B, C tagjait *múltak-nak* mondhat-tam ugyan akkor, mikor M-t vagy N-t jelennek híttam, — s ha ebből belátja, hogy nem az efféle sor, hanem a mult-itélet a leg-első, legegyszerűbb idő-productum, és ezen kezdi a vizsgálódásait: akkor valószínűleg nem kerülte volna el figyelmét az emlékező tehetség jelentősége, minthogy az itt, a mult-itéletnél, sokkal könnyebben szembeötlik, mint az egymásutános sornak az apperceptió-jánál. — Egyébként el kell ismerni, hogy Hume az ön-támasztotta nehézségből igen leleményes módon vágta ki magát. Ha már az idői elemet minden áron az objectivumban kell keresni, és ha bizonyos, hogy az adott benyomásoknak egyike sem idő: akkor talán jó lesz az összeségükkel, ez összeség alakjával előállani, mert hát ez mégis más dolog, mint maguk az alkotó elemek, és másrészt eléggé objectiv természetű.

Szerzőnk érzi, hogy deiniícióját a tartós benyomásra való te-kintettel meg lehet támadni. A századokig változatlan kőoszlop időben van, — mondhatja valaki, — pedig nincs rajta semmi, ami szemlélatomást egymásután következnek, nincs tehát efféle adatoknak rendje sem. Hume védekezése igen érdekes. Előre bocsájtja, hogy minden fogalmat kizárólag oly objectumokra szabad alkalmazni, amilyenekből keletkeztek; az idő fogalmát tehát semmi esetre sem változatlan benyomásokra. (*Begriffe stellen jedesmal die Objecte oder Eindrücke vor, von welchen sie entstanden sind, und können ohne eine Erdichtung niemals etwas anderes vorstellen, oder darauf angewandt werden.* Es feljebb: *wenn der Zeitbegriff nicht von einem unveränderlichen Objecte erzeugt sein kann, so kann er auch keiner Eigenschaft oder Beschaffenheit nach auf dasselbe angewandt werden.* 87. lap.) Ebből az következik, hogy ez utóbbiak *tulajdonkép* nin-csenek időben, (*von keinem unveränderlichen Dinge kann gesagt werden, das\ es Zeit oder Bauer habe.* U. o.) és csak mi emberek tartjuk *egy* sajátos gondolati processus következtében időben levőknek. Az oszlopra nézésünk kezdő és végpillanatát nem kellene két különböző, egymástól távollevő pillanatnak képzelnünk, nem

azért, mert közöttük nem ér bennünket amaz oszlop részéről változás, azaz nincs semmi, ami e pillanatokat egymástól széjjel feszítené, s az idő nevét viselhetné. Hogy mégis kettőnek, azaz egymástól távolesőnek s a közójök foglalt oszlopot időben lévőnek állítjuk, azért van, mert sohasem szünetelő gondolkozásunk egyes elvonuló képzeteket szolgáltat, melyekkel ama pillanatok közti üreséget kitöltjük, mi által azok ép annyira távolesőknek látszanak egymástól, mintha közöttük magán az oszlopon esett volna változás. „ (*Die erste und zweite Erscheinung des Objects, welche mit der Folge unserer Vorstellungen verglichen sind, scheinen eben so entfernt von einander u sein, als ob sich das Object wirklich verändert hätte.* 139-40. lap.)

E nyilatkozatnak, — mely egyébként csak szabatosabb kifejezése egy már Locke-nál jelentkező gondolatnak, (idéztem fent a 71. lapon) — mi a vezéreszméjével legteljesebben egyetértünk, (1. Herbart-nál, lent ill. ez. honnan az újabb psychológiába is átment,) valamint ama benne rejlő nézettel is, melyet Hume egy más helyütt szabatosabban így fejezett ki: „üres idő nincs, mivel fel sem lehet fogni.” (*die ... Zeit muss mit ... etwas Existirendem erfüllt sein, dessen Folge ... sie ivahrmehmen möglich macht. f90. lap és 91.) Es ist unmöglich ... eine Zeit ohne ... Wechsel ... anzunehmen.*) Kifogásunk csupán az ellen lehet, hogy Hume túlságos mereven állította egymással szembe az „időben lévő” eseménysort és az „időn kívüli” változatlan tárgyat. Az ő nyelvezetéből majd hogy azt nem olvassuk ki: magát az állandó benyomást ne híjátok időben lévőnek, mert csakis a vele együttesen haladó gondolkozást nevezhetitek annak! Hume-nak, elismerem, jó oka lehetett arra, hogy ily mereven ragaszkodjék az állandó benyomásnak időn kívüliségéhez, minthogy ő neki a maga idő-definiíóját kellett védenie, melyet csak úgy vélt fentarthatni, ha arról, ami nem sor, minden időiséget lebizonyít. Mindazáltal szükséges lett volna, hogy Hume — legalább más helyütt, — kimutassa a rokonságot is, amely tartósság és egymásutános sor között fennáll. Erre nézve annak a belátása kívántatott volna, hogy az egyes, pontszerű benyomások, melyek az idősort megalkotják, pl. egymásután kiejtett számok, tulajdonkép csak a taktus-vonalaknak, a közöttük lévő benyomások *határainak* viszik a szerepét; hogy tehát ép eme határolt *dolgok* a legfontosabbak, hamindjárt tény is, hogy időszámláláskor csupán a határvonalakat ejtjük ki. Az idősor abban rokon a tartóssággal, hogy elemei nem pontok, hanem kényelmesen felfogható és a „hosszúság” praedicatum felvételére mindig alkalmas benyomások. Az időmérést is csak úgy lehet megérteni, nevezetesen nagy tartósságok elaprózásának, azaz a térmérésekkel rokonnak belátni, ha a mérő sort ilyen szerkezetűnek fogadjuk el Ellenben a Hume álláspontjából, ki a mérő gondolatsorban tisztán a taktus-vonalakat látja, sem az időmérésnek ilyen magyarázata nem kerül ki, sem azt nem lehet ellátni, hogy mi által és miképen vonatkozik e sor magára az említett oszlopra; mi jogon mondjuk mégis az *oszlopról*, hogy

időben van és nem csupán a szemlélete közben keletkezett gondolatainkról. *Baumann-nal*, ki az idősort Hume-mal szemben közvetlenül ráalkalmazhatónak véli a tartós benyomásra, mivel ez utóbbi és a szerinte *tartós* m-ből keletkezett idősor között rokonságot lát, (II. 559-60) e helyütt nem vitatkozunk, mert lent (az ill. cz.-ben) megezáfoltt alaptévedésével együtt ez a nézete is megdől.

II. Áttérünk a Hume *atomistikus elvére*. Ez így szól: „Valamint az anyag atomokból, úgy áll az idő oszthatatlan pillanatokból.” Erősebb érveket, melyekkel szerzőnk egy általános, térre és időre egyaránt kiterjeszkedő atomista világnézetnek kél a védelmére, elmellőzvéen, minthogy tisztán térbeli viszonyokból merítvék, — csupán oly pontokra leszünk tekintettel, melyeket közvetlenül a pillanat-elméletnek támogatására hoz fel. Ilyet én összesen ötöt találtam s ezek a következők: 1. Egy véges hosszúságú idődarabban nem lehet végtelen számú rész; már pedig épen ennyi jön ki, mihelyt visszautasítjuk az oszthatatlan idő-minimumok elvét. 2. Minden, ami létezik, rokon szerzetű a *számmal*. A szám *egységei által* létezik, melyek viszont csak akkor igazi egységek, ha oszthatatlanok, mert különben mesterséges összefoglalások, complexusok. Ebből következik, hogy az idő is, amennyiben létezik, oszthatatlan pillanatokból áll/) (*Daher ist es geunss, dasz die Zeit, sofern sie wirfyich ist, aus uniheilbaren Augenblicken zusammengesetzt sein muss.* 72-6. lap.) 3. Aki az egymásután következő időrészeket pillanatoknak és ezeket ismét végtelenül oszthatóknak tekinti, kénytelen lesz az elosztás után keletkező kis időrészekre rámondani, hogy egyidejűek, (mert ha egymásután léteznének, magukat is pillanatoknak kellene hínia.) Időrészek egyidejű létezése azonban beleütközik e képzet legsarkalatosabb tulajdonságába. (U. o.) 4. Hogy mik az egyenlő idők, logikailag szabatosan csak úgy lehet definiálni, ha idő-atomokat fogadunk el, mondván: „egyenlők azok, melyek egyenlő számú pillanatokból állanak.”*) (102-8. lap.) 5. Hogy az *idő maga* véges számú részekből áll, azért is valószínű, mert *fogalmát* mindenesetre véges számúakból tettük össze. (*Die Vorstellungsfähigkeit ist nicht unendlich; folglich kann kein Begriff „... der Datier aus einer unendlichen Anzahl von Theilen oder kleineren Begriffen bestehen, sondern er muss aus einer endlichen Anzahl, und zwar einfacher, untheilbarer Theile zusammengesetzt sein: Es ist also möglich, dasz ... Zeit diesem Begriffe gemasz exisüre.* 91. lap.)

Megjegyezzük *ad 1.*: Az a körülmény, hogy végtelen számú rész nem *létezhetik benne* a véges darabban, annyival kevésbbé szolgálhat érvül a, végtelen elosztás lehetősége ellen, mivel ehhez,

*) Ez a két tétel Hume-nál a térre van ráfogalmaxva, de a 75. lapján ki mondja, hogy az időre is rá kívánja értetni. Ezért bátorkodtam átírni.

***) Szintén csupán térre és vonalra vonatkozólag mondja Hume, de mivel e helyütt rá példálódzik az időre (107. lap) és másrészt mivel ő (ki fennebb egy térbeli-távolságról szóló tételét az időre kiterjesztette), ez utóbbit szintén vonaloak foghatta fel: mindezért talán szabad volt a kérdéses mondatot vonalról időre átírom.

valamint bármily osztásnak a kivihetőségéhez egyáltalán nem kívántatik, hogy a részek mint praeformait individuális egységek képszen legyenek a felosztandó egészben; elégséges lévén, ha csak az elosztás *által* és *után* válnak ily individuumokká. Három részre nem csupán azt a tárgyat lehet felosztani, amely három darabból van összeróva, hanem azt is, amely teljesen compact egységet képez. Mondhatjuk, tehát, hogy egy végtelen elosztásnak lehetősége mellett nem csupán abban az esetben lehet kardoskodni, ha ez elosztás az adott végtelen számú összekapcsolt individuumok egyszerű felszabadításának mutatkpznék: hanem lehet avval a tétellel is, mely szerint az elosztás megint csak individuumokat, tehát magához a széjjel szelt egészhez hasonló adatokat teremt. Ez az érv persze csupán a logikai lehetőségét támogatja a szóban forgó processusnak, mert hogy mindama körülmények, melyek az első metszést lehetővé tették, a bárhányadiknál sem fognak megváltozni: a priori nem mondhatjuk ki. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a felrészelésnek, mint physikai processusnak, a kivihetőségéhez nem elég az adatnak pusztá individuum-jellege. *Ad 2.* A szám egységei mesterséges, elménk-eszközölte összefoglalásoknak az esetben mutatkoznának, ha *tényleg el volnának* osztva; de nem, ha csak *eloszthatólinok* fogadjuk el őket. Ez a hasonlat tehát a kívánt irányban nem bizonyít semmit. *Ad H.* Valamely időrészt pillanatnak és mégis *eloszlottnak* tekinteni, tagadhatatlan ellenmondás; de nem ellenmondás, *eloszthatónak* állítani. A fejlődő technika (chronoskop) el is oszt oly időrészeket, melyeket mindaddig legkisebbeknek tartott az emberiség. *Ad 4.* A felhozott definitio csak akkor igazi nyereség, ha helyes az alapjául szolgáló hypothesis, t. i. az időatomismus. Nem az általa kinyerhető „szabatos” definitiókkal kell ajánlani a hypothesis, hanem megfordítva, a hypothesis helyessége szolgáljon ajánló leveléül a belőle folyt definitióknak.

Az egészre megjegyezzük, hogy Hume-nak „atomokból álló” ideje annyiban különbözik a mi „eredetileg discret” időnktől, hogy Hume az idő-elemeket már eredetileg is lehető legkisebbeknek hirdeti, mi pedig kényelmes szélességű, de végtelenül *megkisebbíthető* tartosságoknak fogadjuk el. A „discret” jelzőben tehát megegyezünk az angol szerzővel, (v. ö. Herbart-nál lent) kiről záradékul elmondhatjuk, hogy szintén nem idő-elméletének köszöni azt a kiváló helyet, melyet a liberális philosophiai köztudalomban örök időkre elfoglal.

E u l e r.

1748.

Forrás: U. a. 1 „Réflexions sur l'espace et le temps. „ (A berlini akadémia » Histoire de l'Académie royale des sciences et belles lettres« 1748-ki évfolyamának 324. lapján?)

Czéhszemléltű szűkkeblőség volna, ha olyan érdekes és elvi magaslaton maradt támadást, milyen a tér- és időnek subjectiv

természetéről szóló nézetet e nagyírú matematikus részéről érte, elmellőznék azért, mert szerzője nem volt egyszersmind szakszerű, plane „főbb” philosophus. Euler polémiája tulajdonkép a Leibniz idő-definitiojának szól, — kit ő ugyan névleg nem nevezett meg, — de nekünk daczára annak, hogy nem vallunk semmiféle közösséget ama „rend”-elmélettel, jó okunk van az odavetett keztyút felvennünk, minthogy Euler Leibnizben épen a subjectivistát támadja, vagyis az egész subjectivismust mint ilyet. És felveszszük az ügy érdekében daczára annak, hogy Euler az olyan magunk fajta világnézettel, mely épen a mozgás tényében is bizonyos subjectiv elemeket lát, minden transactiót visszautasít, „azért, mert az ilyen philosophia chimaerikusnak tartja az egész világot.” (333. lap.) A nagy matematikus classificatioi félreértésen alapszanak. Van többféle subjectiv productum; ilyen a gondolat, a fogalom, a hallucinatio, az álomkép, a phantasia, chimaera sat. Nem következik, hogy aki valamit subjectiv eredetűnek állít, azt épen a chimaerakkal akarja egyértékűnek kiadni. De térjünk a tárgyra!

Ama bevezető kijelentés után, hogy a metaphysika a maga tételeit mindenkor oly módon tartozik megfogalmazni illetőleg átalakítani, hogy a természettudomány tapasztalás-igazolta törvényeivel összeütközésbe ne jussanak, — azt állítja Euler, hogy az időt subjectiv elme-productumnak hirdető nézet szintén egyike ama metaphysikai állításoknak, melyek nem férnek meg a physikával. „Ez a nézet ugyanis beleütközik abba a ténybe, hogy a testek úgy nyugvás, mint mozgás közben a tétlenség elvét, vagyis oly törvényt követnek, melyben az idő mint lényeges, elkerülhetetlen elem bennszerepel. (*Il est... certain, que s'il n'était pas possible de concevoir les deux principes... de la mécanique [t. i. de l'inertie] sans y mêler les idées de Vespace et du temps, ce serait une marque sure, que ces idées n'étaient pas purement imaginaires, comme les métaphysiciens le prétendent.* 326. lap.) Mondhatni, hogy a testek, amikor ezt a törvényt követik, hozzáigazodnak, alkalmazkodnak úgy a térhez, mint az időhöz. Nem lehet elképzelni, hogy physikai testekre szabályozó hatással lehessen olyas valami, ami csupán az emberi képzeletben létezik, (*il n'y a aucun doute, que les corps, en se réglant sur ces principes [t. i. de l'inertie], ne se règlent point sur des choses, qui ne subsistent que dans notre imagination.* Es lejobb: *il serait absurde de soutenir, que des pures imaginations pouvaient servir de fondement à des principes réels de la mécanique.* 324-6. lap.) Ha egyszer tény, hogy a testek az idő szabályozó hatását elszenvedik, vagyis, ha az idő ráhat a testekre: akkor bizonyos dolog, hogy az valami physikai létező és nem pusztá fogalom. (*Il est . . . certain, que ce sont des choses bien réelles, auxquelles se rapportent les lois, que les corps suivent dans la conservation de leur état.* 324. lap.) Az idő igenis létezik, megvan az emberi elmén kívül, (*on . . . devrait plutôt conclure, . . . que le temps, tel que les mathématiciens se le figurent, était une chose réelle, qui subsiste même hors de notre imagination.* 326. lap)

valósággal folyik és mértékéül szolgál a jelenségek tartósságának. (*coule réellement en servant de mesure à la durée des choses.* 331. lap.) Csupán a *fogalma* elme-szülemény, az, amit egymásutános változások szemléletéből nyertünk. A metaphysikusok, mikor tagadták létezését, (*en détruisant la réalité du temps* 331. lap) össze-zavarták a dolog fogalmát (ismeretét, *Vidée*) magával a dologgal.” A tétlenség elve, melyre Euler e helyütt hivatkozik, legáltalánosabb fogalmazásában így szól: „Bármilyen sebesség és irány*) csak újabb ráhatások folytán változhatik meg.” Galilei-nek e híres törvényében több rejlik, mint az a pusztá logikai elv, melyszerint minden változásnak van oka. Benne rejlik nevezetesen az az” igazság, hogy a mozgás és nyugvás ama legegyszerűbb jelenségei a természetnek, melyek nem hordhatják önmagukban saját változásuk okát, úgy miként hordják az összetettebbek. A földbe elvetett magról elvárjuk, hogy ki fog kelni, és nem annak keressük az okát, ha kikél, hanem ha nem kél ki. Hasonlókép a megindult testről is feltenné az ember, és fel is tette a Galilei előtti -physika, hogy valahol és valamikor csak meg fog állani — magától. És e nagy olasz embernek éles eszére volt szükség, hogy az emberiség belássa, miszerint a mozgás és nyugvás jelenségei *elemi természetelők miatt teljesen alkalmatlanok arra*, hogy így önmagukban, „saját belső szerkezetökben” rejtsek a módosulásuk csiráit. Ma exact physikai értelemben vesszük a költőies »pigra massa« elnevezést, abban t. i. hogy az anyagnak említett egyszerű állapotai csak külső ráhatás folytán változnak meg. *Das Beharrungsprincip* — mondja Dühring**) — *ist... eine Naturthatsache, die in ihrer Einfachheit durch Zergliederung der Verfahrensarten der Natur in den zusammengesetzten Hergängen nachgewiesen und herausgehoben sein will, aber nicht als eine blosser Denknöthwendigkeit angesehen werden darf* Ez eme nagy törvénynek igazi szelleme, melyet az Euler-féle felfogás bírálójának folyton szem előtt kell tartania. — Eulernek, mikor azt mondta, hogy a mozgó testek az időhöz alkalmazkodnak, (*se règlent sur le temps*) nyilván nem a fenti abstract formája lebegett a szeme előtt a szóba hozott elvnek, — mert az, időt nem is említvén, ilyféle állításokra nem szolgáltalt alkalmat, — hanem szeme előtt lebegettett egy másik formája, ⁴ mely az elsőnek* egyszerű logikai következménye és így szól: „Az egyszer meglódított test, ha semmi újabb erő sem hat reá, a nyert irányt és sebességet örökké változatlanul megtartja, azaz egyenletes mozgással, egyenes vonalon végtelen utat tesz meg.” Az említett elvnek ez a formája annyiban támogatja az Euler állítását, amennyiben most csakugyan úgy látszik, hogy a mozgó test, mely végtelen pályáján *egyenlő* utdarabokat mindenkor *egyenlő* idők alatt tesz meg, bizonyos tekintetben zsinórmértékül fogadja el magára nézve az időt, e tényező hatalmának meghódol, mintegy iparkodik,

*) Közte van nyilván a zérus-sebesség és -irány, azai a nyugalom is.

**) „Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik.” Leipzig 1877. (II. kiadás.) 32. lap.

úgy intézi mozgását, hogy az idő folyásával mindvégig párhuzamosnak maradjon. A test, úgy látszik, csak azért *marad* ilyen párhuzamosnak az időhöz, mert az idő *tartja meg* ez állapotban.

Ki fogjuk mutatni, hogy a tények illetén leolvasása helytelen. Képzelnék el mindenek előtt, — mert bemutatni úgy sem lehet ezt a tisztán fictiv eseményt, — hogy valamely golyó az egyszer nyert lökés következtében az egyenes vonalú végtelen pályán mozog tova egyenletes sebességgel. Vajon mi történt itt a golyó részéről? Semmi egyéb, mint hogy engedett a nyert lökésnek, még pedig úgy a lökés nagyságának, mint irányának az által, hogy nyugalomból mozgásba, és pedig egy bizonyos sebességű és irányú mozgásba ment át; de ezen felül nem cselekedett és nem cselekszik semmit. Es az által, *hogy* a maga részéről nem cselekszik, azaz teljes passivnak marad, valamint *hogy* — a feltevés szerint — másunnan sem hat rá újabb erő, *jó ki*, mint pusztá *logikai következmény* az egyenes vonalú, végtelen, egyenletes mozgás. Vastag hiba lenne feltennünk, hogy a testnek bizonyos erőt kell kifejtenie akár a végből, hogy pályáján, akár a végből, hogy sebességében megmaradhasson. Ez — a tétlenségi elv ellenére — azt jelentené, hogy a testben van bizonyos *nisus* a maga egyhangú mozgásának megváltoztatására, vagy pedig — a feltevés ellenére — azt, hogy vannak zavaró ráhatások, melyek ellen védekeznie kell. Már az a tény, hogy a test az egyszer nyert sebességet minden ellentállás és erőlködés nélkül, eo ipso, hűen és engedékenyen megtartja, mutatja, hogy ő az időnek minden beleavatkozása, nógató vagy visszatartó ráhatása nélkül egy teljesen egyenletes, azaz oly mozgást íog létesíteni, melynek egyenlő útdarabjaira mindenkor egyenlő idők fognak esni. Nem is szólva arról, hogy ez állítólagos idő-beavatkozások szintén beleütköznek a kiinduló feltevésbe, mely szerint a test az első lökés után *magara hagyatva* végzi pályáját, — és mellözve azt a nem csekély körülményt, hogy el sem lehet képzelni, *miképen* hathasson egy pusztá *idő* a testre: csak azt vetjük oda Eulernek, hogy a mozgó testnek az idő-mulással való párhuzamosságán annyival kevésbbé kell csodálkozni, mivel ez az „idő” nem egyéb, mint maga az egyenletes mozgás, — ha nem is az adott, hanem egy abstracte, út és test nélkül, de „bizonyos” sebességűnek gondolt egyenletes mozgás, azaz olyan *fogalom*, melyet ilyen mozgásoknak szemléletéből merítettünk! Ha látom, hogy az én golyóm mozgása az említett értelemben „párhuzamosnak marad” egy másik mozgással — *és az idő ez a másik*, — miért kellene feltennem, hogy ezt eme másiknak szabályozó ereje okozta? Nem azt állítjuk mi, hogy e két mozgás t. i. az idő és a testé között pusztá *véletlen* megegyezés forog fenn. *Ha* (és csakis *ha*) a test haladását az idővel összehasonlítjuk, a dolog természete és elménk szerkezete következtében nem *lehet* mást látnunk, mint megegyezést, vagyis azt a körülményt, melynek mennyiségtani kifejezése ez: $\frac{dv}{dt} = 0$. Mi arra vetjük a hangsúlyt, hogy e megegyezés úgy is előáll, ha nem a test „igazodik” mozgásában a mi

időnköz, hanem ha mi emberek »igazodtunk« időnknek megalkotásakor afféle egyenletes mozgásokhoz. Az idő-fogalom segítségével appercipiált egyenletes mozgás nem *adhat* mást, mint az említett egyenletet, de hogy a mozgó test ez utóbbit avagy a benne szereplő tényezőket a priori nem „tarthatta szem előtt,” kitűnik abból, hogy határvonalak, (melyek pedig az idő fogalmától elmaradhatatlanok, tehát amaz egyenletnek felállítására is szükségesekek), a test végtelen pályáján eredetileg nincsenek. Csak akkor áll elő egy első, második, harmadik sat. pályaszakasz meghatározásának szüksége, *ha* a kérdéses mozgást az idővel összehasonlítjuk; de a mozgó testre nézve valamint maga ez az összehasonlítás, úgy az is teljesen közömbös dolog, hogy mekkorának választ egy kivülről álló elme egy-egy ilyen szakaszt. Euler a végtelen pályát, úgy látszik, már a priori bizonyos, az idő-szakaszoknak megfelelő részekre képzelte felosztottnak, holott az a pálya eredetileg egy egységes tény, mely tisztán emberi appercipiáltatása folytán ölti a szakaszosság látszatát. — Mint érdekes jelenséget meg kell itt említenem, hogy a nem-mathematikus *Schopenhauer*, ki a tétlenség törvényét mégis Eulernél helyesebben fogta fel, e törvényt, »minthogy kitűnik belőle az időnek a mozgás módosítására teljesen képtelen volta« (*das\$ die blosse Zeit keine physische Wirkung hervorzubringen vermag*) épen az idő *ideális, fogalomszerű* természetének hozza fel egyik bizonyítékául. (V. köt. 47-8. lap.)

Eulernek amaz éles elméjű kritikai észrevételére, mely szerint az idő *fogalmának* pusztán ideális létezéséből nem szabad *magának* *az időnek* is egy hasonló természetére következtetni, (1. a megf. idézet végszavait) megjegyezzük a következőket: Összes fogalmaink ilyen ideális természetűek, azaz csupán fejünkben léteznek; ezért illetően természetükből hasonló nevű objectumoknak nem-létezésére ép oly kevésbé szabad következtetni, mint a létezésére. Míg azonban *concret* fogalmainknál velők hasonló nevű objectumokat mindig ki lehet mutatni, addig *elvontaknál* ilyeneket várni nem szabad. Az asztal fogalmának van létező correlatuma, t. i. az „asztal” nevű bútor; de a nagylelkűség fogalmának ily nevű physikai correlatuma nem akad. Hasonlóképp nem akad az időhöz sem, melyet Euler nyilván *concret* fogalomnak vett. Mi elvontnak hirdetjük. (Hogy az alapjául szolgáló objectiv tényálladék még nem *idő*, 1. fent I. r. 208, 218 kk. 1)

Szerzőnknek egy másik támadása így szól: „Ha az idő nem volna több, mint ama változások száma, melyeket a tényleg folyton változó testeken észreveszünk, akkor két oly időrész, melyek alatt egyforma számú változás esett, mindenkor egyenlő volna. De hát e feltevéssel azokat az egyenlő időket, melyek az egyenletes mozgás tünetévével töltvők ki, definiálni nem lehet, [*cette égalité ne saurait être expliquée par l'ordre des successions ...* 332 1.) Mert micsoda testnek miféle változásait vegyük két ily egyenlő időrész megállapításánál irányadóul? (*de quels changements ou de quel corps faut-il juger de Végalité de ces deux temps-là?* u. 0.) Avagy

tán higyük el, hogy a világ összes tárgyai mind egyforma sebességgel változnak, (*que tous les corps soient assujettis à des changements également fréquents, ...* u. o.) úgy hogy mindegy, bármelyiket választjuk amaz egyenlő időknek lemérésére? Nem arról van itt szó, hogy két idő mikor *látszik* egyenlőnek, amit a subjectivista álláspont kétségtelenül eléggé meg tud magyarázni, hanem arról, hogy ez a két idő *valóban* mikor egyenlő! (*Il ne s'agit pas ici de notre estime de l'égalité des temps, qui dépend sans doute de l'état de notre âme; il s'agit de l'égalité des temps, pendant lesquels un corps, qui se meut d'un mouvement uniforme, parcourt des espaces égaux.* U. o.) Ezt a subjectivista nem tudja kielégítőleg meghatározni és ezért, vagyis mivel *egyenlő idők*re a mozgás elméletében feltétlenül szükség van, (*comme cette égalité ... entre essentiellement dans le principe du mouvement ...* u. o.) vissza kell térni a 'reális' időt elfogadó objectivismushoz."

Feltéve, hogy Eulernek e helyütt az az irányeszméje, hogy a *subjectivista nem tud idő-egyenlőséget definiálni*, (ami az idézett fejtegetésből nem domborodik ki elég világosan) kérdjük, vajjon tud-e az objectivista? Megszűnik-e ez utóbbi álláspont mellett az a dilemma, hogy egyenlő időket és egyenletes mozgást *egymással* kényszerülünk definiálni? Avagy az objectivista meg tudja-e fogni és egymásra rakni a két kérdéses időrészt, mely esetben persze *congruentiával* definiálhatná az egyenlőségeket. Azt tartom, hiába „tekintjük” az időt reális létezőnek, mihelyt egyszer nem *bánhatunk* vele úgy, miként a reális létezővel! — Benne lappang az idézett részben az a Clarke-féle ellenvetés is (1. fent 84. lap,) mely szerint maguk az egymásutános változások még nem adják ki az időt, azért, mert azonos számú változások különböző hosszúságú időknek és viszont azonos hosszúságú idők különböző- számú változásoknak felelhetnek meg. Leibniznek erre való válaszát (1 . u. o.) Euler, ha ismerte volna, bizonyosan avval a ténynyel próbálta volna visszavetni: ha egy test ugyanazt az utat egymásután két különböző hosszúságú idő alatt teszi meg, a változások, vagyis az egymásután elfoglalt *helyzeteknek* száma mégis mindkét esetben ugyanaz. Erre viszont a Leibniz álláspontjából olyan felelet kínálkozik, hogy nem a tényleg meglévő, hanem csak az *észrevett* változások jönnek tekintetbe az időhosszaságok megítélésénél. A felhozott példában azért ítéljük hosszabbnak a lassabb mozgás idejét, mert ennél több helyzetét bírjuk megfigyelni a mozgó testnek, mint a gyorsabb mozgásnál.

E vitában szerintem az a végleges döntés, hogy olyan elme, amely felismeri, hogy *a* számú helyzet emitt ugyanannyi idő alatt vonult el, mint amott *A* számú, vagy akár, hogy ugyanannyi helyzet egy esetben több, más esetben kevesebb idő alatt haladt el: az ilyen elme, mondom, nem a megadott helyzetek számából ítéli meg az idők hosszúságát, hanem rendelkezik egy normatív sebességű idősornak képzetével. Csakhogy e képzetet hosszas fejlődés útján szerezte meg, és a kiinduló pont mindenesetre egy olyan elme-állapot volt, amikor időképzete még nem volt független az

adott benyomások számától, hanem szorosan hozzájuk kötve, vagyis amikor a például választott feladatot helyesen megoldani még nem tudta volna. Eulerrel szemben tehát megjegyezhetjük, hogy a Clarke-féle körülményt mindenkor csak *fejlett*, független időképzetű elme veheti észre, és hogy időképzetünk mai függetlenségének ténye teljességgel nem üti le a subjectivista álláspont hívét, hanem mindössze is azt a kötelességet rója reá, hogy e függetlenség megalkulásának útját kutassa. Ezt az Euler korabeli subjectivismus elmulasztotta, ép úgy mint egyéb szükséges körülsánczolását is a maga álláspontjának, miért is e nagy természettudósnak támadását nem csak érthetőnek, de szükségesnek és hasznosnak mondhatjuk.

Condillac.

1754

Forrás: »Traité des sensations.« Paris 1803 Az » Oeuvres complètes de Condillac« 4-ik kötetében. (L. I. partie, chapp. 1, 2, 4, 6, 8-10. Il partie, chapp: 5, 8. III. part. chap. 7.)

Locke e szellemes hívéről, kit problémánknak az a része foglalkoztatott, hogy miképen keletkezett az idő segítségével való gondolkozás, e psychologikus gondolatiránya miatt *felteszszük*, hogy az időt nem tekintette objectiv létezőnek, (mert erre vonatkozólag határozottan nem nyilatkozik.) Condillac az idézett munkában az emberi elme fejlődése-módját akarta megírni. Neki a mai érett gondolkozásunk nem egyéb, mint egy resultans, melynek componensei nem egyebek, mint az érzékek, illetőleg az ezek révén nyert tapasztalatok. E behatások ő szerinte *elménknek sajátágos természete következtében*, (vagyis a nélkül, hogy szükség volna ama „felettök álló,” Locke-említette „reflexió”-ra) alakulnak át, mintegy önmaguktól, új fejleményekké, t. i. az érett elmét jellemző elvont gondolatokká. Egyetlen ismeretforrásból, t. i. az érzékelés tényéből magyarázni ki az egész, még a legmagasabb abstractiókig is emelkedő emberi gondolkozást: ez volt a nagy feladat, melyet Condillac maga elé tűzött. — Hogy látni lehessen, milyen és mekkora részzel járult minden egyes componens, minden érzék, az együttes eredményhez, szerzőnk szükségesnek érzi ez utóbbiakat egymástól *el-szigetelni*. Ez a feladat-választás magyarázza meg az ő sajátágos, mai psychologusokétól eltérő módszerét, kik tudvalevőleg a gyermekkori elme állapotából, tehát egy oly állapotból indulnak ki, mely Condillac-ra nézve, — érzékeinknek már ott is együttes működése miatt — hasznavehetetlen lett volna. Ő egy érzékenynek képzelt kőszobrot választ kiinduló pontjául, melyet maga juttat egymásután a különféle érzékek birtokába. A mesterkéltnél feladat mesterkéltnél módszert kívánt.

A szagló érzéken kezd és nevezetes, hogy már ezen a fokon szerepeltet időies fogalmakat, ily módon implicite kimondván,

hogy az infusoria-féle, vagyis ama lényeket, melyek az ő „csupán szaglással felruházott” szobrának a valóságban körülbelül megfelelnek, idő-képzetre szintén képeseknek tartja. Mi e feltevessel azt a ténytetjüket szembe, hogy az időies gondolkozás épen látó érzeki benyomásokra támaszkodó metaphorákon épült fel, milyenek pl. az „egymásután,” a „múlt,” „jövő,” „jelen” fogalmak sat., melyeket egy nem látó Organismus bizonyára alig tudna megalkotni. Azt sem tudhatjuk, vajjon egy csupán szagokra fogékony lényben a természet rendje szerint megfér-e az emlékezésnek az az ereje, mely a távollévónak az adattól való elég éles megkülönböztetésére s így a mult-sor megalakítására épen Condillac szerint is szükséges; nem-e elválthatlan ez az erő ama többérvékű, tökéletesebb szervezetektől, melyeken az az eddigelé kizárólag megfigyeltük? Legalább is kétséges jogú eljárásnak marad, mikor valaki elménk jelenlegi erejét egészben és változatlanul megtartja és e mellett minden érzéket, egy különben is mellékes szerepűn kívül eltöröl. Mi ép ezért Condillac-nak szagokból előálló időképzetetét mindaddig pusztá elmejátéknak fogjuk tartani és nem a tényleges fejlődést felvilágosító reell magyarázatnak, míg csak valaki az infusoria-féleken is nem fog időképzetet kimutatni. Egyelőre azonban felejtjük el, hogy *miből* és csak azt nézzük, hogy *miképen* keletkezett a francia bölcselelő időképzetet.

Mindenekelőtt örömmel vesszük észre, hogy Condillac azon mai napig kevés számú írók közé tartozik, akik Szent Ágoston óta észrevették az emlékező tehetségnek az időképzetnél alapvető fontosságát, ő belátta, hogy hiába éri lelkünket bármennyi benyomás, (nála persze: *szag*) mert lelkünk e hatásoknak egymáshoz való viszonyát felfogni s ezzel együtt időképzetre vergődni csak úgy fog, ha nem csupán a mindannyiszori jelenekbe merül be, hanem a multakat is hozzájuk tudja gondolni. (*S'il ne lui [értsd: à la statue] restait aucun souvenir de ses modifications, à chaque fois elle croirait sentir pour la première: des années entières viendraient se perdre dans chaque moment présent. Bornant donc toujours son attention à une seule manière d'être, jamais elle n'en compterait deux ensemble, jamais elle ne jugerait de leurs rapports ...* I. chap. 2. § 5.) Hasonlót mond lejjebb: „Az ember jelennek, múltnak avagy jövőnek tekint mindent, ami felfogó tehetségét foglalkoztatja s tekinti, vagyis időileg gondolkozik daczára annak, hogy nem lát mindannyiszor folyó egymásután. Ennek oka a képzeteink egymásutánjában keresendő, melyeket az emlékedet idéz fel bennünk.” (*Vidée de la durée d'abord produite par la succession des impressions ... se conserve ou se reproduit par la success on des sensations, que la memoire rappelle.* I chap. 4. § 15.) Ez időzetből kinézzük azt is, hogy a francia szerző Locke-nál tisztábban ismerte fel, hogy az időképzet keletkezésére a benyomásor alkalmasabb, mint a gondolatsor. (V. ö. fent 71 lap.) — Condillac szobra a múlt benyomást *nem mindenkör* arról ismeri meg, hogy gyengébb a jelennél, mert a szerző igen helyesen észrevette

hogy van a jelen hatásnál élénkebb emlék is. (. . . *la statue ne distingue ordinairement le souvenir d'une sensation d'avec une sensation actuelle, que comme sentir faiblement ce qu'elle a été, et sentir vivement ce qu'elle est . . . Car toutes les fois, que la mémoire lui retracera ces manières d'être avec beaucoup de forces, et que l'organe au contraire ne recevra que de légères impressions: alors le sentiment d'une sensation actuelle sera bien moins vif, que le souvenir d'une sensation qui n'est plus.* I. chap. 2. § 8-9.) Hogy melyik a múltnak minden esetben beváló ismertető jele, azt ugyan nem mondja meg; de mi magát azt a belátást, hogy kell ilyen subjectiv ismertető jelnek lennie, melynek segítségével lelkünk a képzeteit multakra és jelenekre osztotta, már nagy haladásnak üdvözölhetjük. A jövő képzetét Condillac, — ismét hasonlóan Szent Ágostonhoz, — a várakozás érzetéből keletkezteti, illetőleg abból, hogy A benyomás megjelenésekor a B-ére el vagyunk készülve abban az esetben, ha egy A, B . . . sor már többször került elénk. (*Pour avoir une idée de l'avenir, il faut que la statue ait eu à plusieurs reprises la même suite de sensations, et qu'elle se soit fait une habitude de juger, qu'après une modification une autre doit suivre.* I. chap. 4. § 12.) Szerzőnk tehát hallgatagon elismeri, hogy a jövő-képzet megalakítására csak a múlténak megfogalmazása után nyílhatott alkalmunk. (V. ö. fent I. r. 68. lap.)

Az időképzet tovább-i fejlődésének módozatait Condillac kevésbé kielégítően fejtegeti, mint amily ügyesen találta el a fejlődés kiinduló pontjait. Nagyon röviden végez nevezetesen a multsor megalakulásával és egyszerűen átugorja az e ponthoz fűződő számos nehéz kérdést. (L. fent I. r. 122 és kk. lap.) Én legalább sehogy sem tarthatom alaposnak a következő beszédet: «Ha a szobornak, mikor egy jelen benyomás hat reá, valamely ettől különböző érzetnek emléke jut az eszébe: be fogja látni, hogy most másképp létezik, mint akkor, mikor az emléket még a megfelelő érzet helyettesítette. (*En passant... par deux manières d'être, la statue sent, qu'elle n'est plus ce qu'elle a été.*) Ezen saját állapotai körül észlelt változásnak következtében szobrunk a maga első tétezése-módját más időpontra fogja vonatkoztatni, mint amilyenre vonatkoztatja a másodikat, (*la connaissance de ce changement lui fait rapporter la première [t. i. manière d'être] à un moment différent de celui, où elle éprouve la seconde*) és ez az időre-vonatkoztatás teszi képessé arra, hogy elválassza mostani létét attól, melynek csak az emlékével rendelkezik „ (*et c'est là, ce qui lui fait mettre de la différence entre exister d'une manière et se souvenir d'avoir existé d'une autre.* I. chap. 2. § 10.) Itt mindenk előtt az a kifogásunk, hogy a szobor (értsd: kezdő emberi elme) egyáltalán nem fogja azt a körülményt, ha egymásután két különböző benyomás érte, úgy felfogni, mint „saját létezésének két különböző módját.” Ilyennek csak akkor érezhetné, ha már megindultak volna benne az én-képzet megalakulására vezető gondolati processusok. (az u. n. önmagára reflectálás) melyeket pedig Condillac is, (I. chap,

6. § 2.) úgy látszik, későbbi keletűeknek tartott. A fejlődő elmét egy fellépett új mozzanat bizonyára mindenek előtt a külvilág folyására fogja figyelmessé tenni, és talán közvetlenül egy ítélet-alak megteremtésére ingerelni, melylyel megértethesse, hogy az A-nak tulajdonított (s most *b-vel* helyettesített) *a* praedicatumot ő csak az emlékezetéből és nem a tényleges valóságból meríti. De egyáltalán nem fogja, ezen a fokon legalább, arra indítani, hogy saját létezéséek különféle lehetséges módjairól philosopháljon és magát „egy új praedicatumtól (a A-t-érzéstől) afficiált subjectum”-nak tekintse. — Szerzőnknek az a másik eljárása, hogy szobrával a régibb benyomást közvetlenül egy *más pillanatra* vonatkoztatja, már a módszeres haladás követelményébe ütközik, mert még nem hallottuk., sőt sehol nem is halljuk, miképen szerzi meg a szobor a pillanat fogalmát. Condillac-nak e nyilatkozatát abban az esetben lehetne megtérni, ha ő csupán az idősorban való *tájékozódás* kérdését tűzte volna ki maga elé, vagyis azt, hogy miképen tanulja meg az ember maga-magát és az eseményeket egy *kívül késben meglévő* idősorba beleilleszteni. De ha (amit van jogunk feltenni) szerzőnk eredetileg így kérdezett: „miért, mi módokon alakítja át elménk a maga emlékeinek tarka chaosát egy sehol sem létező idő-sorrá?” akkor a szóban forgó nyilatkozatból, melyben a pillanatot kész létezőnek tünteti fel, csak azt olvashatjuk ki, hogy szerzője kiesett időszerkesztő szerepéből és beletévedt az ösztöiszerű objectivista gondolkozás-módba.

Az időnek eredetileg discret voltát Condillac nem hirdette; csupán közelébe került ez igazságnak avval a belátásával, hogy az idősor eredetileg olyan hosszú, mint ahány érzetből alakult. (*Si l'on suppose, que la mémoire peut rappeler à la statue distinctement jusqu'à quatre, cinq, six manières d'être, elle distinguera en conséquence quatre, cinq, six instants dans sa durée.* I. chap. 4. § 11.)

A tartósság képzetéről azonban igen helyes — Hume-forma (fent 95. 1.) — fogalmi voltak. Belátja nevezetesen, hogy e képzet oly helyzetből keletkezik, mikor valamely állandó A hatással egyidejűleg sok másféle (*a, b, c, d*) hatás éri lelkünket. (Ő, megjegyzendő, képzetnek veszi A-t, ha *a, b, c ... ércetek* és viszont.) „A kis hatások sora mértékéül szolgál (*mesure la durée*) a /4-nak. Az ily helyzetből megszerzett tartósság-képzetet a szobor általánosítja, belátja, hogy ráillik minden egyes érzetére és képzetére (*qu'il n'est aucune de ses modifications, qui ne puisse durer*) s ezzel nyert egy új szempontot, melyből a változásokat tekintheti.” (*La durée devient un rapport, sous lequel la statue considère les modifications toutes en général et elle s'en fait une notion abstraite.* I. chap. 4. § 16.) Még helyesebb a következő: „Pusztá *sokáig* ható érzetek vagy képzetek még ném szülemlik meg bennünk a kérdéses fogalmat, mert ehhez az kell, hogy phasisokat különböztessünk meg rajtok.” (*La statue n'aurait jamais connu qu'un instant, si le premier corps odoriférant eût agi sur elle d'une manière uniforme, pendant une*

heure, un jour ou davantage ... Si eile ne distingue pas des instants, comment apercevra-t-elle la durée? U. o. § 17.)

Condillac az örökkévalóságról is megemlékszik. »Örökkévalóságnak az oly egymásután érezzük, melynek sem kezdetéről nincs tudomásunk, sem a végét nem tudjuk ellátni; ilyet (*une durée indéfini tie*) képzelünk nevezetesen akkor, mikor egy megszokott A, B, C három tagú benyomás-sornak A tagja előtt és C tagja után bekövetkezhető, tényleg végtelen számú hatáson tűnődünk.» (í. chap. 4. § 13. és a 14. §-ból: *la statue n'y peut démêler ni commencement ni fin: elle n'y peut même soupçonner ni l'un ni l'autre. Cest donc à son égard une éternité absolue.*) Ehhez fűződik egy talpra esett megjegyzése, mely szerint az ember nem meríthette önmagából azt az ismeretét, hogy saját léte valamikor megkezdődött és meg fog szünni. „Ilyesmire tisztán a tapasztalás, még pedig hozzánk hasonló lényeknek megfigyelése taníthatott meg minket, minthogy képzeink birodalmában nem fedezünk fel semmi okot, ami e képzeink egymásutánjának mindkét irányban és bárméddig való folytatását, azaz gondolkozó tovább-élésünket meggátolhatná.» (*ce n'est point la réflexion sur la succession de nos idées, qui nous apprend que nous avons commencé et que nous finirons: cest l'attention que nous donnons aux êtres de notre espèce, que nous voyons naître et périr.* U. o.) Szerzőnknek az örökkévalóság természetéről szóló nézete szemlélatomást megegyezik a Locke-éval, ami még jobban kitűnik művének egy más helyéből, (II. chap. 8. § 26.) hol szó szerint megtalálni az angol írónak idevágó (1. fent 76. lap) főgondolatát: *Le souvenir — mondja Condillac, — d'une succession d'idées est un modèle d'après lequel la statue imagine une durée antérieure et une durée postérieure; ... ne trouvant point d'instant dans le passé ni dans l'avenir, au delà duquel elle ne puisse pas en imaginer d'autres, ...* A különbség Locke és Condillac között az, hogy a szabad angol gondolkozó fenjelzett tételéből ki merte vonni a következmény t, mely szerint „az örökkévalóság eszméje nem természetfeletti eredetű,« (1. u. o.) Condillac ellenben, Parmai Ferdinand herczegnek pap nevelője, egy Locke-éhoz teljesen hasonló nekiindulás után a következő kanyarulattal háritja el magáról az eretnokség vádját: „A leírt módon megszülemlő fogalom még nem az igazi örökkévalóságnak, hanem csak a határozatlan tartósságnak (*durée vague*) fogalma. (U. o. § 27.)

Szerzőnk a tekintetben is követi (v. ö. fent 73. 1.) Locke-ot, (idézi is,) hogy helyteleníti az idő képzetének a mozgásból való származtatását. (U. o. § 23.) Ugyan e helyütt megemlíti, (de meg nem magyarázza,) az időnek vonallal szokásos érzéketését. A napmozgással való mérésnek egyetlen okául e mozgás szembeszökő voltát említi, (III. chap. 7. § 3.) elmellőzvé az a másík, sokkal fontosabb indító okot, t. i. hogy az ember az említett mozgásban egy megbízható időmértékhez kötött alapkövetelményeit találta fel, illetőleg vélte feltalálhatni. Minthogy pedig szerzőnk e követelményeket magukat sem magyarázza meg, mondhatjuk, hogy ama

Locke-ra valló megjegyzése, (u. o. § 4.) melyszerint „elég a csupán feltételezett egyenletesség” (v. ö. fent 75. lap), minden megokolás nélkül áll és kéri az egész tárgyalásból. Az sem helyes állítás, hogy a napmozgással megszokott időmérés utóbb *elfeledteti* a tanuló elmével idő-képzetének valódi t. i. a képzet-vonulásból való eredetét (u. o. § 3. ... *que la durée lui soit connue par la succession de ses idées,*) mert a tény az, hogy ez eredetet soha sem tudta, (tudja legfőleg a kutató psychologus). A közélet embere mindössze is felhasználja bárhonnán keletkezett fogalmait, mert ezek kutforrásuk bélyegét nem viselik oly érezhetőleg magukon, hogy mélyebb kutatás nélkül ismerhetné. Továbbá: hogyan lehet arról az elmeről, mely a tartósság képzetéig már eljutott, (1. fent 107. 1.) állítani, hogy „összes, bármekkora benyomásait egyforma hosszúaknak (oszthatatlan pillanatnak, *un instant indivisible*) tartja mindaddig, míg a nap mozgásával össze nem hasonlítja”? (U. o. § 3.) A tartósság képzetét megalkotni és tartósságok közt különbséget észrevenni egy és ugyanaz, és a nap-mozgással való összehasonlítás csupán *meggázítani* fogja elméneknek eddigi, tökéletlenebb mértékekből (elvonuló *a,b,c,d* ... sorokból) megszerzett tartósság-képzeteit, de nem *megadni*.

Érdekes még, hogy Condillac-nál teljesen megtalálni azt a kiindulást, — sajnos, csakis a kiindulást, — melyet mi (fent I. r. 91. 1.) az *egyidejűség* képzetéhez választottunk. „Egy szaggal egyidejűleg ható hangot, — mondja szerzőnk, — a szobor nem fog másik érzetnek tekinteni, mert e kettő az ő szemében egy egységes benyomásba olvad össze. (*La statue ne saura pas encore distinguer en elle, deux manières d'être. Les sons et les odeurs se confondront comme s'ils n'étaient qu'une modification simple.* I. chap. 9. § 2.) Szétválasztani, azaz véletlenül együvé került két érzetnek felfogni akkor fogja, ha emlékszik, hogy megelőzőleg már egymásután hatottak reá.” (*elle reconnaîtra qu'elle est tout-à-la-fois ce qu'elle a été tour-à-tour.* U. o. § 3.) Még hozzátézi: „így tehát az emlékezetnek köszönjük azt is, hogy széjjel tudjuk bontani a complex benyomásokat.” (... *les impressions, ... transmises à-la-fois par des organes différents.* U. o.)

Záradékol ide iktatom néhány, az idő hosszóságának megbecslésére vonatkozó érdekes megjegyzését. „Hogy mennyi phasist különböztet meg valamely élő lény egy látott eseményen, és hogy ehhez képest mekkorának érzi, az a felfogása sebességétől függ. A lassú elmének sok phasis összefolyik egybe, s ezért rövidebbnek fogja találni ugyanazt az eseményt, mint a gyors elme, mely több phasist tud benne tisztán megkülönböztetni.” (*La notion de la durée est. . . toute relative . . . C'est donc une erreur de penser, que tous les êtres comptent le même nombre d'instants.* I chap. 4. § 18.) *)

*) Azt a gondolatot, hogy „a világgép sajátos színezete, annak változatosága az egyéni időmérték nagyságában rejlik,” még élénkebb kiszínezéssel ée részletesebben, mint itt Condillac-nál. megtaláljuk Böhm K.-nak a fent 71. lapon idézett munkájában (L. a 115-118. lapjait.) Megvan még Spencer-nél, Leibmann-nál eat. (1. ill. cz.)

Ezt a valóban finom, psychologus érzékű aperçue-jét megtoldja avval a katolikus zamatú következtetéssel: »el lehet gondolni, hogy vannak lények, kik egynek, azaz egyszerre látják át mindazt, amit ini egymásután veszünk észre.« Ertjük már; t. i. „van isten”, és van, még ha, (mint itt) lassú gondolkodásának és zagyva képzeletének jön is ki. Ha Condillac meggondolta volna, hogy az egyszerre-átlátás kizárólag akkor tökély, ha maguk az adatok is egyszerre vannak meg, (pl. partitúra-olvasás), különben pedig csak zagyva, részleteket mellőző képzelettel járhat együtt: úgy ettől a bóktól bizonyára megkímélte volna a maga istenét.

A fennebbivel rokon tárgyú a következő észrevétel (ill. chap. 7. § 6.): „Érdekes eseményekben szűkölködő, tehát unalmas napokat hosszúaknak, az ily napokból álló éveket ellenben rövideknek találjuk; rövideknek azért, mert ilyen évnek végével kevés eseményre pillanthatunk vissza.” Erre joggal kérhető: miért nem érezzük hát rövidnek a szintén kevés eseményű unalmas napot? — A dolgot nézetem szerint így kell megigazítani: Az ember az unalmas napot és évet egyaránt hosszúnak érzi, amíg benne van, de rövidnek *mind a kettőt*, mihelyt már visszapillant rajok. Ez utóbbit csakugyan abból az okból, melyet Condillac említ. (*sa mémoire n'en marquant pas la suite par une multitude d'événements*. U. o.) Ha mégis, — amit ellenvetésül fel lehetne hozni, — az unatkozó ember nem az *évek* hosszadalmasságán panaszkodik és viszont nem igen szokta rövidnek találni este lefekvéskor a maga unalmas napját: ez a két körülmény sorban a következőkben leli magyarázatát. Napközi benyomásainkat csak az illető napra, mint közelebb eső kisebb egységre s nem az évre, mint távolabb esőre vonatkoztatjuk. A nagy mérték-egységeket nagy dolgokra tartjuk fenn, és ruháinak vagy bútorainak nagyságát senki sem fejezi ki mérföldek törtrészeiben. Ezért mondja az unatkozó csupán a *napra*, hogy hajtani kellene, nem pedig az évre. Másrészt meg a beestéledés nem ingerel annyira a napon való végig-pillantásra, mint ingerel az egész évre való visszatekintésre az évforduló. Ez az oka, hogy csupán az éveket s nem egyszersmind a napokat szokta rövideknek találni, aki unatkozik.

Condillac lényeges tekintetben, gondolat-mélység dolgában, nem haladta túl Locke-ot, de az idő-elméletet néhány érdekes részlet erejéig szerencsés kézzel kiegészítette.

Kant.

1770.

Források. U. a: „*De mundi sensibilis alque intelligibilis forma et principiis.*“ Ed: Kirchmann. (*Die vier lateinischen Dissertationen Kanfs.*) Leipzig 1878. (L. ebből: *Sectio ill—IV.*) E munka az alábbi idézetekben L. É. (latin értekezések van jelölve. — U. a: „*Kritik der reinen Vernunft.*“ Ed: Kehrbach. Leipzig. (L. ebből: *A » Transscendentale Aesthetik* cz. részt.*) *) *Idézeteinkben Kr.-nek jelölve.* — U. a: » *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik...*« Ed: Kirchmann. Berlin 1869. (*Idézeteinkben: Prol.*)

Kant-tal a tér és idő körüli kutatások forduló pontra érnek. A nagy königsbergi bölcshöz mély elméje egészen új, eddig nem hallott kritikus gondolatokat vetett belé a kutató munkába, melyekkel halomra döntött sok régi feltevést, felszínesnek mutatott ki nem egy, eddig kifogástalannak képzelt állítást. Mi, ha nem fogjuk is mindenben aláírni Kant nézeteit és bár számos tekintetben solidarisáknak valljuk magunkat bizonyos Kant-tói megtámadott irányokkal: még sem zárkozunk, mert nem zárkozhatunk el ama tény elől, hogy e világtörténelmi szabású elmének fellépése végtelenül jótékonyan hatott a tárgyunk körüli kutatásokra, amennyiben előkészített egy mélyebb járású, több szempontot felölelő tárgyalás-módot: azt az irányt, melyben mai pszológiánk mozog.

Valamint minden nehezebben feltalálható definitiót a philosophusok azzal szoktak előkészíteni, hogy tárgyuknak először csak a körülírásába bocsátkoznak, más rokon tárgyakhoz való viszonyát, hasonlatosságát úgy mint különbségét határozzák meg: úgy Kantnál is számos inkább előkészítő, mintsem döntő célzatú mondást találunk az időről. Alábbi ismertetésemben én, — tekintet nélkül a szerzőtől választott sorrendre, — ezen, az időnek inkább tulajdonságaira, mintsem miséjére vonatkozó és inkább negatív, mint pozitív szellemű tételeit előre fogom bocsátani, meg akarván adni az olvasónak a szükséges háttérrel, hogy Kant sarkalatos tételeit annál élesebb domborulatban lássa.

/. Első, amit fel kell említenünk, mivel a Kant pártállása iránt tájékoztat és ezt a legvilágosabb subjectivismusnak mutatja be, a következő tétel: „Az idő nem önálló létező (*nicht etivas, was für sich selbst bestünde* Kr. 60. 1.) és nem objectív tulajdonsága a létező dolgoknak, (... *den Dingen als objective Bestimmung anhing*e u. o. *non est objectivum aliquid et reale, nee substantia, nee accidens, nee relatio* L. E. 101. 1.) olyasmi, ami megmaradna abban az esetben is, ha e dolgokat nem szemlélné emberi elme. (*wenn man*

*) Az Antinómiákról szóló fejezetet itt elmellőzhettük, mert Kant ebben csak a „Tr. Aesth.” végeredményeinek egy más problémánál, t. i. a világvégtelenségénél való alkalmazását akarta bemutatni.

von allen subjectiven Bedingungen der Anschauung ... abstrahirt u. o.) Nem önálló létező, mert nem lehet reell, amit reell tárgy alakjában felmutatni nem lehet (*die Zeit würde etwas sein, was ohne wirklichen Gegenstand dennoch wirklich wäre u. o. absque ulla ...re existente [commentum absurdissimum!]* U. o.) Es nem objectiv tulajdonság, mert sem helyzetét, sem alakját sat. nem fejezi ki a tüneményeknek, [ianem tisztán lelki állapotainkhoz való viszonyát*) (*statum concernit, imprimis repraesentativum* L. É. 107. 1. *die Zeit ... bestimmt ... das Verhältnis der Vorstellungen in unserm innern Zustande.* Kr. U. o.)” V. ö. Hume-nál fent 94. 1. „Ha az ember (Kr. 61. 1.) elmellőzi a módját, amiként saját lelke állapotait, meg a külső tárgyakat szemléli és a dolgokat úgy veszi, amint magunkban véve vannak (*Ding an sich*): akkor az idő semmi,” („Semmi” helyett a L. É. ezt a gyengébb kifejezést használja: »képzelt dolog”: *quamquam autem tempus in se et absolute positum sit ens imagindriuni ...* 102. 1.) „Semmi azért, mert tisztán az emberi szemléletnek egy sajátja**) s ezért magukra a pusztá létezőkre érvényes nem lehet.” (V. ö. még Kr. 66. 1: „ha a szemlélő alanyt avagy csak érzékeinek subjectiv természetét [*Beschaffenheit*] megszüntetnők [*aufheben*]: a dolgok időbeli viszonyai, sőt maga az idő is megszűnnék.” [*verschwinden* „Mindazáltal igenis érvényes (*ist ...von objectiver Gültigkeit*) e létezőkre, mint tüneményekre, (*tempus ... quatenus ad immutabilem legem sensibilium, quj tuium pertinet, est conceptus verissimus* L. E. 102. 1.) amennyiben t. i. tüneményeknek [*Erscheinung*] már az emberi elmével felfogott, subjectivitásunkkal körülfont létezőt nevezük. Ha tehát igaz is, hogy az önmagukra vonatkoztatott létezők nincsenek időben, nem kevésbé igaznak marad, hogy ismeretünk összes tárgyai, — minthogy *tünemények*, — abban vannak.” Kant az időnek ezt a tüneményekre érvényes voltát e képzet *empirikus realitásának* nevezi, azt a körülményt pedig, hogy elménken kívül = semmi, az idő *transscendentalis idealitásának* híja.

Ez az a része a Kant elméletének, melyről a legnagyobb hódolat hangján lehet Csak szólni. Voltak ugyan már előtte is, kik azt tartották, hogy az ember az oka az időnek, (pl. Aristoteles, Szent Ágoston, Locke) de Kant volt, ki ez ötletszerű gondolatot a legradicalisabb alapon álló mély megokolással rendszeres alakba öltöztette, mintegy kimélyítette s ezzel rásegítette a tudományban maiglan elismert polgárjogára.

Kant-nak e nézetét egy alaptalan támadás érte Herbert részéről. (Sämtl. Werke V. köt. 507. lap.) Herbait ugyanis azt a tételt, mely szerint az idősor a „Ding-an-sich”re nem terjed ki, így olvassa le: „A nem-érzéki dolgoknak felfogásában időképzetet alkalmazni tilos.” (Raum und Zeit wären nicht Formen der Auffassung unsinnlicher Gegenstände.) Ez az állítás Herbart szerint hely-

*) A másik és fő-bizonyítékát annak, hogy az idő nem objectiv tulajdonság, úgy a Kr-ban, mint a L. E-ben egy alább bemutatandó tétel szolgáltatja.

**) Kant így mondja: „felt őt ele, (lediglich eine subjective Bedingung unserer [menschlichen] Anschauung)” de én e szót, mely egy lejjebb kifejtendő tételen alapszik, mint itt még érthetlent, szántsándékkal másítottam meg.

telén, mert az időképzet az emberi gondolkozásnak válthatatlan velejárója, az összefoglalás stereotyp formája, mely tehát nem pihenhet csak azért, mert elmékedésünknek tárgya változott meg és fordult érzékiról érzenen túl esőre. (Die Form des Anschauens . . . ist Form des geordneten Zusammenfassens überhaupt, der Gegenstand sei, welcher er wolle.) „Az idő igenis ott lesz, ha érzékfeletti dolgokon (D i n g-a-n-s i c h-eken) hajtuk végre fogalmazó összefoglalásainkat és kizárólag abban az esetben nem lesz ott, ha nem foglaljuk össze, hanem egyenkint, önmagukra vonatkoztatva tekintjük e dolgokat.” — **F e l e l e t**: Kant egyáltalán nem mondja, amit Herbart ad szájába, hogy h a az érzékfeletti tárgyokról synthetikus ismereteket akarunk napfényre hozni, (Herbart műszavával: rajtok összefoglalásokat eszközölni) mégis kerülnünk kell a tér- és idő-képzetek rájuk-alkalmazását: hanem magának e Herbart-féle összefoglalásnak tagadja a lehetőségét, (nem is egyszer, hanem szinte az unalomig ismételve); tagadja, mondom, azt, hogy mi emberek képesek volnánk ama tárgyakat csak kellőképp meg is ragadni. Továbbá: A D i n g-a-n-s i c h-ek. Kant-féle fogalma ópeuséggel nem azonos a Herbart-féle é r z é k f e l e t t i e k fogalmával. Herbart ez utóbbiak alatt nyilván bizonyos határozottan körvonalozott tárgyakat ért, nem is egyet, hanem mindjárt többet, nevezetesen lelket, istent, világot sat. Kant-nál azonban a D i n g - a - n - s i c h , mint átvitt értelmű kifejezés, nem D i n g - e t és legkevésbé D i n g - e k e t jelent, hanem jelenti ugyanazt, mit a Herbart-féle r e a l e , a b s o l u t u m (önmagára vonatkoztatott lét.) Kant tehát csak más műszóval, de ép úgy kimondja, mint Herbart, hogy az önmagára vonatkoztatott lét nincs időben. — A fent idézett ellentétéshez hasonló az, (VI. köt. 117. lap.) hogy Kant a maga tanával („az idő elménk adaléka”) még nem ezáfolta meg Leibnizet, ki az időt szintén képzetnek tartotta — egyrészt, másrészt azonban objectivnek is, azaz bizonyos objectiv viszonyok tükrének, miként maga Herbart. Az itt megpendült gondolatot, t. i. hogy az idő lehet e g y s z e r r e subjectiv é s objectiv természetű, l. T r e n d e l e n b u r g - n á l lent ill. cz.

T r e n d e l e n b u r g („Log. Unt.” I. köt. 6 fejj.) szerint, ha tér és idő merőben emberi elme-szülemények volnának, a mennyiségtan nem tudná felkarolni a jelenségeknek azt a részét, melyet a külső világ, (tapasztalás) és nein maga az elme szolgált, s így az alkalmazott mennyiségtan, vagyis az, mely a jelenségeknek úgy tapasztalati mint elméleti oldalát tartozik számba venni, lehetetlenséggé válnék. „Sőt lehetlenné válnék, legalább soha czólját el nem érne, az egész emberi megismerő törekvés, mely természetszerűleg a világot és nem csupán önmagát iparkodik megismerni.” (Es ist der spannende Nerv in allem Erkennen, das wir das Ding erreichen wollen, wie es ist. wir wollen das Ding, nicht uns. Dieser Serv wird durch jene [értsd: Kantische] Annahme gelähmt, denn ihr gemäsz jagen wir nach dem Dinge, fangen aber uns selbst ein.) **F e l e l e t**: A mennyiségtan — úgy elvontat, mint alkalmazottat — az teszi kivihető tudományyá, hogy más a programja, mint amelyet Trendelenburg tulajdonít neki, megelégedvén egyszerűen a térben lehetséges, azaz oly dispositióknak kutatásával, a mikben már vau egy jó rész emberi adalék. A tapasztalati adatok alatt, melyekre a mennyiségtan tételei irányulnak s melyeket úgy ennél, mint minden más tudományál Kant is elismert szükségeseznek, nem az elmétől teljesen független D i n g - a - n - s i c h - e k e t kell érteni, mint amilyeneket ért és szükségeseznek tart Trendelenburg — hanem mindenkor oly valamiket, amik máris az emberi elméből kiáradó fénybe, — vagy, ha tetszik, árnyékba, — vannak beburkolva. Az olyan iparkodást, mely egy minden elmétől független világnak, a D i n g - a - n - s i c h - e k - t ö r a megismerésére, valóban és jogosan „megbénítja” a Kant-féle elmélet, mert az chimaerak után kapkodik. De nem „bénítja meg” sőt a leghathatósabbban előre mozdította a reell törekvést, azt, mely a tapasztalati világot tüzi ki czólponfjával. (Mellesleg megjegyzem, hogy a Trendelenburg világnézete magasabb színvonalon áll, mint az őt bíráló G r a p e n g i e s z e r - é , — kinek ellentétéseivel a mieink nagyjából megegyeznek, — mert [Jrapengieszer az emberi megismerő tehetségnek e Kant szerint korlátolt voltát kizsákmányolja hit, sejtelem és hasonféle ájtatos szemforgatások ajánlgatására, [„Kant's Lehre von Raum und Zeit; Kuno Fischer u. Trendelenburg” Jena 1870. I. 44-5 lap. amilyeneket kárpótlásul a korlátolt ismeretért egy Trendelenburg, legalább tudtommal,] soha sem volt hajlandó elfogadni)

Trendelenburg másik támadása ellen, melyszerint az idő subjectiv voltának

a szabad esés tüneménye is ellene szól, minthogy e tüneményben tér és idő bizonyos objectiv viszonyba lépnek egymással (164. 1), e támadás ellen Kantot az Enlernernek adott feleletünkkel (1. fent 100. kk. lap.) lehet megvédeni. Ami meg azt illeti, hogy az organikus élet vallana az idő objectiv voltára, mert minden fejlődés időszakok szerint történik, („sich an bestimmte Stadien des Ablaufs bindet,” u. o.) erre Kant így felelhetne: „nem időszakok, hanem különböző számú metamorphosisból álló sorok, tehát megannyi idő-t ártalmak, vannak a gyümölcsösé fejlődő magnak elébe szabva; ezekhez igazodik és nem tehet róla, hogy ama sorokat mi emberek időknél fogjuk fel és időbeli symmetriájokban gyönyörködünk.” — Hogy Kantnak meg kellett volna magyaráznia, mitől látszik az idő objectivnek, („wie durch mittelbare Übertragung die Form des inneren Sinnes jemals als unmittelbar in den Dingen erscheinen könne” u. o.) ez igaz. De hát Kant nem szerette a psychológiát. Olyan szemrehányas is jogosan éri, hogy nem mutatta ki az objectiv támpontokat, melyeket a dolgok időbe való belefoglalatásuk számára eleménknél kétségkívül nyújtottak. („Indem sich die Dinge in Baum und Zeit fassen lassen, muss dies ihrer eigenen Natur nach möglich sein.” 160. 1.) Kant annyi engedményt sem akart tenni az objectivismusnak, hogy elfogadott volna egy időnk alapjául szolgáló objectiv világot, (1. a mi „adatfelváltásunk”-at I. r. 203. és kk. 1. y amennyi a végre, hogy e képzet ne a levegőben lógjon, szükséges, de mindenestre elégséges is. Amit Trendelenburg követel, t. i. hogy ismertessék el maga az egész idő objectivumnak, erre a célra határozottan sok.

Az objectivismus ellen Kant legkivált a L. E-ben kel ki, megtámadván első sorban a Leibniz tanát, melyet így olvas le: „Az idő egy belső állapotainknak egymásutánjától elvont reális tulajdonság.* (*abstractum reale a successione statuum internorum* 101. 1.) Kant circulus-t lát e meghatározásban, hibájául rója fel, hogy az egyidejűség tüneményére nem terjeszkedik ki, végre pedig a józan észbe ütközönek mondja, az időt valami állapotváltozás vagy mozgás származékának nevezni, [*tempus ipsum, quoad ipsius naturam, per observata in motu aut qualibet mutationum internarum serie determinare ...* 102. 1.) holott megfordítva, a mozgás törvényeit csak időképzetből állapíthatni meg. (V. ö. fent 14. 1.) „Igaz ugyan, hogy az idő *liossdt* csupán szemlélhető folyamatokból lehet megbecsülni; de hát ezek tisztán arra valók, hogy *működésbe hoák* lelkünknek ama tevékenységeit, melyek létrehozzák az idő-képzetet, minthogy az nem született velünk.” (*conceptus temporis tantummodo lege menüs interna nititur, neque est intuitus quidam connatus, adeoque nonniii sensuum ope actus ille animi, sua sensa coordinantis, eliciatur.* 102. lap.)

Kant szerint tehát a Leibniz-féle elmélet legkivált azért rász, mert tény, hogy a mozgás függ az időtől és nem az idő a mozgástól. Mi ez ellenvetésbe nem egyezhetünk belé; az a körülmény, hogy a fejlett emberi elme időképzettel appercipiálja a mozgást és egyéb változásokat, e képzetből szabja meg törvényeiket, cseppet sem gátolja az olyan feltevést, hogy magát e normatív képzetet viszont a mozgások vagy egyéb változások szemléletéből tanulta meg. Kant-nak jelen helyére vonatkoztatom *Volkmann-nak* a mienkel teljesen egyértelmű ellenvetését (Lehrb. II. 29. 1.), melyszerint az a látszat „amelyikre Kant annyiszor hivatkozik,” mintha t. i. az üres idő volna az előfeltétele a tartalmasnak, (*der Schein, als wäre die leere Zeit das prius der vollen*) csak abból keletkezik, hogy fejlett időképzet mellett az üressel mérjük a betöltöttet, amazt visz-

szük rá (*entgegengebracht wird*) emerre. Gondolom egyébként, hogy Kant, aki meglehetősen eltorzított alakban közli Leibniz-nek idő-definióját, (v. ö. fent 83-7. lap) nem valami tüzetesen ismerte hírneves elődje műveit, avagy legalább nem ennek „*quelque chose de purement relative*” kifejezését, mely saját felfogásához való hasonlósága miatt valószínűleg elejét vette volna ama visszautasító magatartásnak, melyet a königsbergi philo-sophus Leibniz elméletével szemben tanúsított. — A legutóbb idézett *conceptus temporis* ... mondatban, melyben egy külső szemlélettől felkeltett gondolkozás (? — *actus*) eredményének tünteti fel az időt, szemléletmást közel jár a pszichológiai elméletek nyelvezetéhez. Sajnos, hogy szerzőnknek ennek daczára sem sorolhatjuk irányunk hívei közé. Tény, hogy nála efféle, különben is csak szórványos, pszichológiai színezetű mondások erősen ellensúlyozták oly állításokkal, melyek sehogyssem illenek egy pszichológiai kiindulású idő-elmélet keretébe. Tény továbbá — s ez még jobban latba esik, — hogy Kant későbbi nagy művében, melyet valódi nézete legilletékesebb tolmácsának kell tekintenünk, a Kr-ban t. i., efféle, psychol-ogus-állításoktól feltűnően tartózkodik.

Kant fent említett kifogásainak azt a részét, melyből kitűnik, hogy ő az egyide-jűség tüneményét is az idő-képlet egyik ágának kívánta tekinteni, megtámadta Schopenhauer. Schopenhauer szerint az egyidejűséget, valamint ennek révén („mert csak a tartós hatással egyidejű változásokból ismerhetjük fel”) a tartósságot is tisztán a tér képzetének az idővel való összeszövődése („Vereinigung”) hozza létre; ezeket tehát nem szabad a pusztá idő-képzet fejleményének hirdetni. „Ugyanis ott, ahol többnek és nem egynek ismerjük fel az egy és ugyanazon pil-lanat alá foglalt adatokat, (szóval egyidejűeknek.) e felismerésünk mindenkor a tér-képzete segítségével történik. Nevezetesen több tárgyat tisztán tér-képzete-ünk alapján ismerünk fel többnek; ahhoz pedig, hogy egy és ugyanazon tárgy-nak két tulajdonságát hihassuk egyidejűeknek, a tárgy-foga lom, tehát vég-tére is tórképzet szükséges.” (I. köt. 41. és 601. lap.) — Schopenhauer-nek úgy látszik elkerülte figyelmét, hogy két tisztán subjectív, azaz tárgyhoz nem kö-tött érzet, pl. egy hangnak és mellette fejfájásnak az érzete is ellehet egyidejű-leg. Meglehet egyébként, hogy a szerző, ki e helyes gondolatához: „ha csupán ér képzetünk volna, nem volna fogalmunk az egymásutánról” a szimmetrikus pen-dant-t kereste, mely persze csak így szólhatott: „ha meg csupán időképzetünk volna nem volna fogalmunk az egyidejűségről,” meglehet, mondom, hogy Schopenhauer szántszándékosan mellőzte az általunk említett körülményt, csakhogy az ő tervbe vett szimmetriáját ne bolygassa semmi. (V. ö. ill. köt. 42. 1.)

Az I köt.-ben találunk még valamit, amivel Schopenhauer, talán tudtán kívül, Kant ellen fordul. Azt mondja ugyanis: „Az egyidejűség szorosán véve nem egyébb, mint az egymásutánnak tagadása” (Streng genommen ist das Zugleich eine negative Bestimmung, die bloß enthält, dasz zwei Dinge, oder Zustände, nicht durch die Zeit verschieden sind . . . 601. lap); nem reflectál Kant-nak ellenkező állítására, mely így szól: „ha megtagadjuk az egymásutánt, (remota successione) ez maga megszűnik, (tollitur) de eo ipso meg nem születik (oritur) valami új időviszony, t. i. az egyidejűség.” (L. É. 102. 1. jegyz.) E vitában mindenesetre Kant-nál van az igazság. Ugyanis az időképzetnek említett ágai csak a fejlett eszű, mind a két ágat ismerő embernek a szemében állanak egymással ellen-mondó ellentétben. Egyedül az ilyen ember fogja eo ipso tudni, ha hallja, „két reális adat nincs egymásután” hogy azok egyszerre vannak és viszont. De az egyidejűséget még nem ismerő elmét ez időviszonyra senki sem fogja rátaníthatni olyan definiációval, hogy az „nem egymásután.”

Kant a Kr-ban következő axioma-szerű mondattal kezdi

fejtegetését. „Az idő nem tapasztalásból merített fogalom, (*kein empirischer Begriff, der irgend von einer Erfahrung abgezogen worden*, 58. l.) mert az együttesség és egymásután máris idői tulajdonságok, olyasmik, amiket észre sem lehetne venni, (*würde ... nicht in die Wahrnehmung kommen*, u. o.) ha az egész képzet alapul nem szolgálna.« (*nicht ... zum Grunde läge*) Hogy voltaképpen hova céloz Kant-nak e szűkszavú pontja és nevezetesen, hogy itt nem egyszerűen az említett két tulajdonságnak idő-vizony voltát, az időhöz tartozóságát akarta hangsúlyozni, — mint első tekintetre hinni lehetne, — világosabban meglátszik a L. É. megfelelő helyéből, hol ezt olvassuk? *...neque successio gignit conceptum temporis, sed ad illum provocat. Ideoque temporis notio, veluti per experientiam acquisita, pessime definitur per seriem actualium post se invicem existentium. Nam quid significet vocula post, non intelligo, nisi praevio iam temporis conceptu.* (99—100. lap.) A gondolatnak éle tehát amaz idő-keletkeztető kísérletek ellen fordul, melyek egymásután reánk ható benyomásokot választanak kiinduló pontul, és ellenök fordul azért, mivel Kant circulusnak látja az olyan eljárást, ha valaki egymásutánból, tehát egy máris idői viszonyból, akar időt származtatni.

A mi kiindulásunk megegyezik a (Kant-tói meg nem nevezett) Locke,- Hume,- Hobbes- és Condillac-féle kísérletekével és — tegyük hozzá, — meg is egyezhetik bátran, mert itt Kant részéről forog fenn tévedés. Valamint azt a paedagógiát, mely rugalmas testekről akarja megtanítani a rugalmasságot, nem lehet hibáztatni azzal, hogy a rugalmas testnek felfogásához már a rugalmasság ismerete szükséges: úgy nem lehet hibáztatni, a psychologust sem, ha egymásutános adatokból akarja az időképzetet elsajátíttatni. Nem magával a kezdő elmével fogatjuk mi fel ruganyosaknak, illetőleg egymásutánosaknak a nyújtott adatokat, hanem csak mi felnöttek nevezzük el tárgyalás közben e néven. (V. ö. fent I. r. 215. és kk. 1.)* A Kant-tói célbavett írók, igaz, ezt nem mondták ki világosan; ezért vehette ő a kedvezőtlenebbik értelemben beszédjüket, feltéven rólok. hogy magával a tanuló, azaz idő-képzettel nem rendelkező elmével akarják egymásutánosnak felfogatni a nyújtott benyomássort, amint ez kitűnik következő szavaiból: »csak úgy lehet elképzelni, [nur unter deren Voraussetzung kann man sich

*) Engedtessek meg, saját álláspontom támogatására itt a modern pszichológiai irány egy alapvető tekintélyének, Herb. S p e n c e r-nek szavait idéznem, ki azt az elvet, melyszerint idő-képzetünket csak lelki állapotaink egymásutánjának észleletéből szerezhattuk, „rég megszilárdult, hosszas fejtegetésére nem szoruló” tannak hirdeti, (Psych. 337. §.) és saját, ily szellemben megfogalmazott idő-definiójának védelméül a fent említett Kant-féle támadás ellenében hangsúlyozza, hogy az egymásutánt észre lehet venni anélkül is, hogy róla, „mint egymásutánról szabatos fogalmunk volna. E? a fogalom számos tapasztalatnak felgyülemzése után alakult meg és tökéletesedett bennünk.” (. . . entgegenge ich, dasz die Folge auch gar nicht im ersten Anfang schon als Folge erkannt wird, und dasz das volle Eewusstsein von derselben als von einer Folge und von der Zeit, als von ihrer Form erst durch Ansammlung solcher übereinstimmender Erfahrungen zur Entwicklung kommt. 338. §.)

vorstellen ... Kr. 58. lap), hogy valami ugyanabban az időben (egyszerre), avagy különböző időkben (egymásután) van, ha e képzet máris alapul szolgál.” Kant e kritikai ellenvetésének egyéb-iránt megvolt az a haszna, hogy a pszichológiai alap gondolat szabatosabb formulázására serkentette problémánk munkásait.

Cohen, ki azt a sem nem könnyű, sem nem mindenkor hálás feladatot tűzte ki magának, összeegyeztetni Kant elveit az újabb psychologus iskola irány-gondolataival, Cohen az ő „Kant's Theorie der Erfahrung” (II. kiad. Berlin 1885, 95. lap) című munkájában Kant e mondásának: „az idő nem tapasztalati fogalom” ilyen értelmet tulajdonít: „az idő nem pusztá érzet.” (Cohen ezt tulajdonképp Kant-nak a térről szóló mondatáról állítja, de 169. lapján kimondja, hogy mindazt amivel ő Kant-nak tér-elméletét védte, rá kell érteni az idő-elméletére is. Ezért bátorkodtam átírni.) Ezt az értelmezését avval a ténnyel támogatja, hogy a Sensualismus, „melyet Kant itt első sorban vett czélba,” tapasztalás alatt a pusztá megé-rést érti. Részünkről szívesen elfogadnók Cohentől, — már csak a nagy königsbergi bölcsessel való egyetértés kedvéért is, — hogy Kant ama mondásával kizárólag oly felfogások ellen akart fordulni, melyek a teret és időt bizonyos objectiv tények pusztá tükörképeinek (Coplen 92. l.) adják ki, de más jogosultabb pszichológiai álláspontokat, vagyis a pszichológiai irányt mint ilyet, élvileg és általában nem akart megtámadni. Csak az a baj, hogy e feltevésnek ellene szól a Kant elutasító magatartása, melyet a pszichológiával szemben a Kr-nak még oly helyein is tanú-sított, ahol arra valóban nagy szükség lett volna.

Másrészt szó szerint aláírom, amit Kant-nak egy, hiányait is tisztán látó másik kritikusa, t. i. Volkmann mondott: „Kant-nak megmarad korszakos érdeműl, hogy lerontotta azt a felfogást, mely az időt pusztá érzékek alá eső be-nyomásnak hirdette.” (... die Unmöglichkeit des Gegebenseins der Raum und Zeitformen in der und durch die Empfindung schlagend nachgewiesen zu haben. Lehrb. II. 8. l. jegyz.) Bár túl ne lőtt volna Kant ezen a helyes czélon!

Az itt bemutatott Kant-féle gondolatot, mely szerint t. i. „maga az idő a feltétele az időben történőknek,” újabban Döring („Vierteljschr. f. wiss. Phil.” XIV. évf. 381—416. l.) választotta egy elmélet alapkövéül. Döring Kant-tal szemben erősen hangoztatja, hogy az időt és az idői adatokat, (vagyis egy, e képzetnek megfelelő objectiv világtényt) egymástól el kell választani; alapelve kö-vetkeztében azonban oda jut, hogy magát az így elkülönített időt, minthogy „fel-tételül szolgál az objectiv világténynek,” szintén objectivnek kényszerül kiadni. („Für die Realität bedarf es . . . keines Beweises mehr.” 401. l.) Ő neki az idő ha mindjárt nem tárgy is, avagy folyam, de „dasjenige Element (382. l.: thatsächli-che Ingrediens) der Welteinrichtung, das die Möglichkeit der zeitlichen Vorgänge begründet.” (404. l.) Az egész kiindulásnak helytelen voltát legjobban az a szo-rultság illusztrálja, melybe szerzőjét a végponton juttatta, ott ahol bevallja, hogy nehéz elképzelni olyan dolgot, melynek egyetlen sajátága az, hogy feltételül szol-gál másnak (t. i. az egymásutának. „ . . . wir uns eine Bedingung, deren ganzes Wesen darin aufgeht, Bedingung zu sein, nicht vorstellig; machen können.” 414. l.) Hogy az objectivismus a mysticismusba visz, már többször láttuk. Hogy az ön-magával való meghasonlasra is vihet, azt épen Döringen tanuljuk, ki (u. o.) ilyet mond: „nem lehet kielégítő feleletet találni arra a kérdésre, vajjon igazi realitás illeti-e meg az időt, vagy nem?” (. . . ob denn nun der Zeit wirkliche Realität zuzuschreiben ist . . .) A kérdésbe kicsúcsosodó philosophemák, valamint a septim-akkordon végződő zenedarabok lehetnek ugyan igen elegánsak, de megnyugtatób-bak mindenesetre azok, melyek a végmegoldást is megadják. Ehhez azonban más kiindulás kell.

Locke-nak ellenfelét, Leibniz-et Kant ott vehette czélba, ahol azt állítja: „az idő nem valami általános, elvont fogalom.” (... *kein discursive oder, wie man ihn nennt, allgemeiner Begriff* Kr. 59. l. *idea temporis ... non est generalis.* L. E. 100. l. — V. ö. Leibniz-nek „rend” definitiójával fent a 83-5. l.) „A hol fogalom van, mondja Kant, mindenkor van sok, hasonló nevű adat, melyeken ama

fogalom felépült. Már pedig az *idő* szónak nincs több substrátuma, csak *egr.* — amennyiben t. i. a sok különböző idő nem egyéb, mint megannyi része ugyanannak az egy, mindeneket felölelő folyamtnak. Következésképp: nem fogalom, hanem szemlélet; mert így híják az olyan képzetet, melyet csak egyetlen egy dolgon lehet szemléltetni.” (*Die Vorstellung, die nur durch einen einzigen Gegenstand gegeben werden kann, ist. . . Anschauung.* U. o.) A L. E-ben még evvel a megjegyzéssel támogatja állítását: „az időről elismerjük, hogy *benne* van minden jelenség, nem pedig, miként a fogalomnak, csak *alatta*.” (*concipis actualia in tempore posita, non sub ipsius notione generali, tanquam nota communi, contenta.* 100. 1.)

Kant-nak nincs igaza. Az időképzet igenis fogalmi természetű, sőt ép olyan átalakító, abstraháló gondolat-működés útján szűrődött le bizonyos sovány tapasztalati adatokból, mint bármi más fogalom. Leszűrődött pedig a különböző sebességű folyamatokról (adatfelváltásokról), melyeknek „közös jegy „-ét, (az egymásutániasságot), elménk itt szint’úgy „kiemelte”, mint egyéb fogalmi alkotásainál szokta. *Maga* az idő, ez a változatlan sebességűnek gondolt, de nem létező folyó, szintén nem egyéb, mint fogalom, — ugyanazon okból, amiért a centaurokat és phoenix-madarakat is fogalmaknak szokás nevezni. Annyi azonban áll, hogy a concretekől (pl. asztal) különbözik és az elvontakkal (pl. bátorság) egyezik abban, hogy felmutatható substrátumai (a fent említett különféle folyamatok) vele magával nem hasonló nevűek. Ez az, ami Kantot tévedésbe vitte, illetőleg az a körülmény, hogy a „fogalom” szó említésekor tisztán concretumokat tartott szem előtt. Ehhez képest ő az „idő”-höz a substrátumokat ugyanezen névnek rovatában kereste, (mint ahogy az „asztal”-fogaloméit meg is találja az »asztal« név alatt); mivel pedig itt nem találta meg, illetőleg helyesen felismerte, hogy, ami e név alatt előakad, (az egyes idők t. i.) *nem* substrátumai magának az *idő-nek*, tehát kimondotta: ez utóbbinak egyáltalán nincsenek is ily támasztékai, más szóval, „nem fogalom.” Mi azt feleljük: vannak substrátumai, de ezeket nem egyes időknek híják, hanem concret néven ilyen vagy amolyan mozgásnak, folyásnak, szakadásnak, gördülésnek, vonulásnak sat. A beszédmodor, melyet a L. É. említ, (»benne«, nem „alatta”) legföllebb azt bizonyítja, hogy az idő valami külön, kiválságos fajta fogalom- E kiválságos szerepnek, illetőleg eltérő beszédmodornak a keletkezését meg kell magyarázni, (l. fent I. r. 149. és kk. lap) nem pedig miatta kitorölni az egész az abból a körből, melybe természete szerint tartozik. *)

*) Wundt-nak mindenesetre igaza van, midőn az idő fogalom-mivoltának megmentése végett arra utal, hogy csak „concretebb természetében” különbözik egyéb elvont fogalmaktól, amennyiben jobban hozzátapadt és hasonlít substrátumaihoz, mint amennyire egyéb elvont fogalmak szoktak a magokéihoz. Wundt szerint Kantot ez a körülmény, (tárgyunknak concret-es látszata) tévesztette meg, mikor az elvont üres időt a fogalmak köréből kirekesztette és a szemléletekhez foglalta, „holott csak az egyes, megadott egymásutánt lehet szemléletnek nevezni.” (Logik I. 433. 1.)

Kant így folytatja: „az idő már azért sem lehet fogalmi természetű, mert ezt a tételt: „különböző idők nem lehetnek egyszerűre”, — nem lehet kiszármaztatni (*würde sich . . . nicht herleiten lassen*, Kr. 59. 1.) semmiféle általános fogalomból. E tétel többet fejez ki, mint amennyi a puszta fogalomban foglaltatik, (*ist synthetisch*) s ép ezért fogalmakból nem jöhet ki (*kann ... nicht entspringen*. u. o.), de benne van másrészt az időnek szemléletében.” (. . . *ist. . . in der Anschauung und Vorstellung der Zeit unmittelbar enthalten* U. p.) — Evvel az állítással nézetem szerint egyértelmű a L. É-nek következő, aránytalanul világosabb nyelvezetű helye: *Quodnam ... temporum diversorum sit prius, quodnam per se terti us, nulla ratione per notas aliquas intellectui conceptibiles definiripotest, nisi in circulum vitiosum incurrere velis, et mens illud non discernit nisi per intuitum singularem.* (100. 1.)

Válaszunk: Az a tény, hogy az időnek vannak bizonyos, kizárólag szemlélet (és nem szóbeli közlés) útján megérthető sajátosságai, annyival kevésbé rekeszti ki e jelenséget a fogalmak sorából, mivel ez esetben mindama dolgoknak neveit (pl. a folyadékét, gázét,) melyekhez szint' ilyen definiálhatatlan tulajdonság (a folyékonyság) tartozik, hasonlóképp ki kellene rekesztenünk a fogalmak közül. Sőt szerintünk épen a felhozott tény, vagyis az, hogy az idő végső gyökereivel a tapasztalás szilárd talaján áll, teszi fogalommá, igazán reell fogalommá. Kant erre valószínűleg azt mondaná: a részéről definiálhatatlannak mondott sajátosság épen az egyetlen *lényeges* sajátossága az időnek, tehát a dolog voltaképpen úgy áll, hogy maga az egész idő nem tűr definitiót. Mi azt felelünk: az egymásutánosság, melyet Kant itt szem előtt tart, csupán azért látszik körülírhatatlannak, mert ez elnevezésbe fel van ölelve az időnek objectív alapjául szolgáló és valóban csak szemlélésből megtanulható tényálladék (az adatváltakozás); — pedig hát a dolog úgy áll, hogy az a szó épen nem objectív neve e tényálladéknak, mert már emberi adalék (az »után«-metaphora) rejlik benne olyasmi, amit *semmiféle* szemlélet sem képes megadni.? »Után«-t még nem látott senki.

A mi nézetünk, mely szerint t. i. az időnek, úgy mint minden fogalomnak, van egy csupán szemléletből elsajátítható része, amely bizonyos emberi adalékok hozzájárulása folytán veszi fel szemünkben »az idő»-nek tipikus alakját, — ez a nézet, mondom, közvetlenül arra a következményre visz, hogy az idő secundair fejlemény, azaz csak akkor állhatott elő, mikor az emberi elme már megérett odáig, hogy saját adalékait hozzászolgáltathassa. Ez állításunk beleütközik Kant-nak következő mondásába, (ráutaltam fent az 38, 66. és 76. lapokon): „Legfölbbebb a jelenségeket lehet meg nem lévőnek képzelní, de nem egyszersmind magát az időt. (*Man kann in Ansehung der Erscheinungen überhaupt die Zeit Selbsten nicht aufheben, ob man war gan wohl die Erscheinungen aus der Zeit wegnehmen kann.* Kr. 58. 1. *wenn man von den empirischen Anschauungen der Körper und ihrer Veränderungen [Bewegung] alles Empirische nämlich was zur Empfindung gehört*

weglässt, so bleiben noch Raum und Zeit übrig, welche . . . selbst niemals weggelassen werden können. Prolog. 33. 1.) Ez tehát szükségképeni képzet, és mivel a jelenségek világának feltételül szolgál, (*allgemeine Bedingung der Möglichkeit der Erscheinungen* Kr. 58. 1.) *a priori* megadott képzet.” — Ha Kant-nak itt tisztán az lett volna szándékában, hogy kiemelje a fejlett, tudományos használatra alkalmas gondolkozásnak sajátosságát, melynél fogva ez mindenüvé időképzeteket visz belé, úgy annyira, hogy még egy teljes ürességet is csak pausának, azaz olyas valaminek tud képzelné, ami alatt a rhytmus tovább folyik, ha, mondom, Kant a fenti helyen tisztán az időképzetnek fejlett elmékben való e mély benne-fészkelését akarta hangoztatni: akkor szavait szó szerint aláírnók, legföllebb kívánatosnak jelezvén, hogy mint kivételt, említse fel az Aristoteles-féle »örök igazságok«-nak esetét is, (fent 21—2. 1.) vagyis az idői mellék-gondolatoktól mentes geometriai, logikai, jogtudományos sat. tételeket. De hát Kant-nak e helyéből egészen más dolgokat olvasott ki az utókor és tegyük hozzá, olvasunk ki mink is, — azt t. i. hogy ő nem csupán a fejlett, hanem egyáltalán mindenféle emberi gondolkozás válhatatlan velejárájának tekinti az időképzetet, azaz helytelenít minden, e képzetet successiv fejleménynek hirdető elméletet, nem vévén tekintetbe, hogy volt elménknél olyan gyermekies foka is, amikor még idővel nem gondolkoztunk.

Cohen e pontot (illetőleg megint csak a térre vonatkozó mását) körülbelül a következő értelmezéssel igyekszik megmenteni: „Kant mindössze azt akarta mondani, hogy ha a eseményeknek a képzetéhez kívánunk jutni, okvetlenül időt kell számukra oda képzelnünk. Ő az időnek csupán ismerettani jelentőségét és szerepét kívánta hangsúlyozni, és semmivel sem többet. Ezért, vagyis csupán ismerettani szempontból mondotta ő, hogy az idő a jelenségekhez képest a *conditio sine qua non*-nak méltóságát foglalja el; de a pszichológiai idő-származtatásoknak ezzel útját állani nem akarta. Kant-nak „zum Grunde liegen” szava, melyet az időképzetre vonatkozólag e helyütt használ, csupán azt jelenti: az időt nem az időben létező jelenségek idézik elő.” (103-5. 1.) — Tagadhatatlan, hogy Kant-nak fenti szűkszavú stilisztikájával ez az értelmezés is megfér. Ellene szól azonban az időre használt *a priori* jelző, mely Kant-nál nem igen jelenthet mást, mint hogy az időképzete *eo ipso* megvan, azaz mindig megvolt. Hogy Cohen, ki (a 74. lapján) ilyet mond: „amit Kant apriorikus-nak nevezett, azt pszichológiai elemzés alá nem vehetőnek akarta jelezni,” miképen állíthatja mégis, hogy Kant ezt az ő szintén „apriorikus” időképzetét a pszichológiai keletkeztetés alól „nem akarta kivonni”: csak ő maga tudhatja. Nem valószínű továbbá, még ha a Kr. valóban az a logikaszerű, csupán formális igazságokra kiterjeszkedő munka akarna is lenni, milyenek Cohen (74—10G. 1.) állítja, nem valószínű, mondom, hogy Kant, ha csakugyan fejlődő természetűeknek tartotta a maga „apriorikus” képzeteit, ezt a művében, kitéréskép legalább, egy-két helyütt meg ne jegyezte volna. Igaz másrészt, hogy a L. E-ben (107-8. 1.) olvassuk: „Az idő-képzet kétségtelenül nem velünk született, (*connatus*) hanem szerzett (*acquisitus*) képzet, mely elménknél eljárása módjában (*actione*) gyökeredzik, melynél fogva ez a maga benyomásait örök törvények szerint elrendezi, (*coordinante*.) A benyomások csak felgejjesztik (*excitant*) lelkünknek e tevékenységét (*actum*) és velünk születettnek itt nem mondhatni egyebet, mint azt a törvényt, mely szerint lelkünk a maga benyomásait így összefűzi, (*coniungit*.)” V. ö. még fent a 114. lapon. Ha azonban azt a tényt, hogy Kant ez érdekes, teljesen pszichológiai stílusú mondását a Kr.-ból kihagyta, hozzáveszszük ahhoz a körülményhez, hogy a „félre-képzeltetlen” időnek meg a L. É-ben nem találni nyomát: úgy okvetlenül egy a Cohen értelmezésével ellenkező eredményre fogunk jutni, t. i. arra, hogy Kant ki eleinte jobb lábón állott a pszichológiával, utóbb e tekintetben irány

változtatott; hogy tehát hallgatását, melylyel a Kr-ban a fejlődés tényeit mellőzi, a pszichológiai irány helytelenítésének kell venni. A nagy gondolkozónak ez az irányváltatása. — ki egyébként valami lelkes psychologus sohasem volt s az egykorú irányoknak ő hozzá képest való inferioritása folytán nem is lehetett, — mindenesetre összefügg, okai dolgában is, azon tágabb körű irányváltoztatással, mely az ő lelkében éppen nagy munkájának megszerkesztése előtt beállott. (Erről egy érdekes jellemzés Alexander B.-nak „Kant” [I. Budapest, 1881, 350-62. 1.] című munkájában.)

Ugyancsak Alexander a következő megjegyzéssel kíséri Kant-nak említett pontját: „... az, hogy valamit nem birunk képzelni, magában véve nem bizonyít semmit. Meglehet, hogy igazán nem tudom a tért meg az időt nem létezőknek képzelni, de mit tudom én, hogy miért nem?” (388. 1.) Ez helyes megjegyzés, mert bizony az a körülmény, hogy valamit nem tudunk elképzelni, lehet a saját hibánk is; az ilyen nem-tudásból tehát az illető dolog „természetére” következtetni, azt nevezetesen ez okból apriorikusnak kiadni nem szabad. Hogy pedig a jelen esetben csakugyan egyéni hibás felfogás mondatta Kant-nak a Kr-nak fenn idézett szavait, mutatja az a tény, hogy igenis jól és aránylag könnyen el lehet képzelni, hogy egy ránk ható A benyomás megsemmisül, B belép, mi pedig teljesen elfeledtük A-t, avagy, még könnyebben: hogy még n i n c s a n n y i e s z ü n k , hogy A-t „megvolt”-nak, B „előtt” levőnek, ezt tehát „későbbi”-nek tudjuk nevezni, továbbá a szemlélés közben számlálni s ebből folyólag a benyomást „tartósának, számsorunkkal „ egyidejű „-nek híni, szóval alkalmazásba venni ama fogalmakat, melyeknek hiánya esetében valamely elmének időképzetet odaítélni valóban nem lehet. Szint’úgy el lehet képzelni, hogy a világon minden lény ilyen bémész természetű, kizárólag jelen benyomásra fogékony volna, és hol volna akkor az idő? Hisz az elvonuló adatokat csak specialis nevükön, az eltűnésöket meg eltűnésnek nevezné (ha egyáltalán elnevezné) n z ilyenforma ember, szóval i d ő-t nem láthatna sehoh. Kant-nak elkerülte figyelmet, hogy az ő „kivihetetlen” feladatát ez a mi expediensünk egészen kielégítőleg megoldja.

Ha azonban Kant csakugyan bebizonyította volna, amint erről meg is volt győződve, hogy az időt t i s z t á n o b j e c t i v a k a d á l y o k m i a t t és nem csupán egyéni gyöngeségből nem bírjuk félre képzelni, vajjon ez eselben sem „bizonyítana semmit” a félre-képzelhetlenség? Nem tudom, hogy Alexander erre az esetre is ráértette-e az imént idézett szavait, de részemről tisztán az ügy felvilágosítására megjegyzem, hogy igenis bizonyítana, még pedig roppant sokat, éppen azt, amit Kant akart vele elérni. Semmiféle Haeckel-nek nincs többé joga az élő lényeket egy gastrea-bol keletkezettnek hirdetni, mihelyt egyszer valaki lehetetlennek bizonyította be annak az elképzelését, hogy csupán a gastrea létezzék. És semmiféle phiU sophusnak nincs joga az időképzetet successiv szerzeménynek állítani, mihelyt egyszer lehetlenség elképzelni, hogy egy idő-képzet nélküli gondolkozás valaha létezett volna. Ha tehát Kant ez utóbbi dolgot csakugyan bebizonyította volna, úgy kirántotta volna, aminthogy ki is akarta rántani, a gyékényt nemcsak az általa ismert, de egyáltalán minden időt-keletoztető vállalkozás alól, mert kitűnnék, hogy a mindannyioknál elkerülhetetlen kiinduló lépést sem lehet megtenni, t. i. m e g r a g a d n i azt a szóval hangoztatott öshelyzetet. — Ha pedig áll, hogy Kant-nak szóban forgó nyilatkozata egy, a Kr. előző pontjában foglaltnál erősebb v á g á s akart lenni az idő-keletkeztető elméletekre, amennyiben amott a már megindult időszerkesztő gondolat-szövedéket (v. ö. fent 115-6. 1.), emitt pedig ennek még a megindulását is képtelenségnek hirdeti, akkor elesik Alexander-nek az a feltevése (388. 1.), mely szerint Kant csupán „a rendszeres formára” való törekvésből, vagyis azért találta volna ki ezt a pontot, hogy az időnek állított aprioritását szintén valami szükségességgel, azaz olyan segédfogalommal támogassa, melylyel egy más helyütt az ítéletekét sikerült bebizonyítania. Hogy Kant-nak gondolkozásában a symmetriára és párhuzamosságra való törekvés kelleténél nagyobb mértékben volt meg, az többször megfigyelt tény. De oly gondolatokat, melyeknek a közvetlen megelőzőkkel való egyöntetűsége eléggé mutatja, hogy ezeknek sodra is igen jól rajok vihette a szerzőt, azt hiszem, nem kellene szintén csak az említett törekvésből kiszármaztatni.

Érdekes még H e r b a r t-nak e pontra vonatkozó kritikája. (VI. köt. 307. laptól.) Herbart szerint az a körülményi hogy a teret és időt nem lehet félregondolni, egyáltalán nem bizonyíthatja e képzeteknek sem tapasztalati, sem apriorikus

voltát; nem azért, mert az említett körülmény pusztán logikai következménye annak a ténynek, hogy tárgyak és események vannak: azaz teljesen ártatlan dolog, melyre ép ezért reális, ama képzelek természetére irányuló következtetéseket építeni nem szabad. Ugyanis tér és idő nem egyebek, mint egyszerűen csak a feltételei annak a lehetőségnek, hogy tárgyak és események megadassanak. Minthogy pedig tény, hogy tárgyak és események vannak, tehát magától értetődik, hogy jelentkezésüknek lehetségesnek is kellett lennie, azaz, hogy megjelenésük pusztán úttörőit, a teret és időt, félregondolni nem lehet. („Raum und Zeit repräsentieren die Möglichkeit der Körper und Begebenheiten, jene wegdenken, heisst, diese aufheben. Nun versteht sich von selbst, dasz, nachdem einmal die Wirklichkeit der Körper und Begebenheiten wahrgenommen ist, es der Gipfel der Ungeheimtheit sein würde, diese Wirklichen für unmöglich zu erklären.”)

Cohen, czáfolgatva Herbart-nak e helyét, arra utal (122. 1.), hogy Herbart csupán logikai és nem, mint Kant, metafizikai értelemben veszi a térnek és időnek szükséges voltát (feltétel-természetét.) Azt is mondja, hogy Herbart (valamint Wundt, lent 124. 1.) félreértette Kant-ot, mert Kant nem félre-gondolhatatlannak („wegdenken”), hanem iéle-képzhetetlennek („wegvorstellen”) mondja e tényezőket. Én, Cohen-nel. itt körülbelül egyetértve, megjegyzem, hogy ezt a két dolgot: „gondolni egy tér és idő nélküli világot” és „gondolni, hogy tárgyaknak és eseményeknek megadása nem lehetséges” a köztudalom Herbart kedvéért soha azonosnak érezni nem fogja. Nem azért, mert a Herbart-féle meghatározás (a német idézet eleje) teljességgel nem meríti ki a tér- és időképzetet, lévén ez a két képzet sokkal több, sokkal gazdagabb valami, mint egy színtelen, logikai „feltétel.” Kant épenséggel nem valami magától értetődő dolgot, hanem egy mindenesetre érdekes pszichológiai ténytetet latba, mikor az idő félre-képzhetetlen voltával állott elő. Következtetését, melyet ebből levon, csupán az a gáncs érheti, hogy elfeledett egy másik, amazt elensúlyozó ténytet (a gyermeki gondolkozásnak sajátosságait) tekintetbe venni; de a Herbart vádjára, mely szerint t. i. itt logikai hiba forogna fenn, teljességgel nem szolgált reá. Megjegyzem még, hogy ha Herbart ama definitiójával („idő = feltétele ennek meg annak”) netalán Kant-ot akarta idézni, akkor rosszul idézte, mert Kant sokkal többet mondott, t. i.: „az idő = képzet, melynek az a szerepe, hogy feltételül szolgál sat.”

Az idő apriorikus (nem a tapasztalásból eredt) természetének egy másik bizonyítékát Kant abban látja, hogy az ember róla bizonyos axioma-szerű tételeket tud kimondani, melyek, mivel általános és* teljesen bizonyos igazságokat fejeznek ki, nem lehetnek a tapasztalás gyümölcsei. Ilyen tételek a következők: Az időnek csupán egy mérete van; különböző időök nincsenek egyszerre, hanem egymás után. (Kr. 58. 1. — A szerző tulajdonkép így mondja: „minthogy az idő apriorikus természetű, csak azért lehetségesek az ilyen tételek.” A mi fogalmazásunk természetesebbnek látszik; jogunk volt a megfordításhoz, minthogy Kant-nak okoskodásában benne rejlik a »csak azért«)

Válaszunk az, hogy az említett tételek minden általánosságuk és bizonyosságuk mellett is lehetnek tapasztalati eredetűek (velök együtt tehát az idő tapasztalati fogalom), mert e néven nem egyedül — miként Kant gondolhatta — olyan tételeket kell érteni, melyek n esetből az $(n + 1)$ -ikre való, következtetésből, azaz inductio- vagy analógiából keletkeztek, és csakugyan nem apodiktice bizonyosnak: hanem érteni kell általában mindazokat, melyekben valamilyes tapasztalati, adalék rejlik, — *sióval kivétel nélkül mind-egyiket*. Nincs semmi f okunk, az esetleg csekély részt, melyet valamely fogalmunk vagy ítéletünk a tapasztalásból szedett, tekinteten kívül hagynunk, és mintha *semmi sem* volna, effajta produc-

tumokat a »tiszta ész«-ből, mint a fegyveres Minervát Jupiter fejéből, kiugratnunk. Kant »apriorikus« productumai beleütköznek az ősi, és tegyük hozzá, *jogos* köztudalomba, mely minden ismeret közös ősanjának a tapasztalást tekinti. Az *elmélkedés* (reflexió), melynek a tapasztalás-adta elemhez még kétségtelenül hozzá kell járulnia, hogy az ismeret megszülethessek, épenséggel nem szolgálai elégséges jogcíméül ez »apriorikus» kategória felállításának, melybe mind az ilyen reflexióból nyert ismeretek tartoznának belé, — annál kevésbé, mivel ez a reflexió, (mint pusztá akarati erőlködéssel vegyes *képzet-vonulás*) külső impulsusokra szokott megindulni és a reá való képesség successive kifejlődni; másrészt pedig, mivel ez a lelki működés ott szerepel még a legkezdetlegesebb, u. n. „tapasztalati” ismeretnél is. A tényálladék tehát az, hogy csupán *tényezője* van kettő *minden* ismeretnek, tapasztalás t. i. és reflexió, (melyek persze nem egyforma arányban szerepelnek mindegyiknél,) de nem áll, hogy *kétféle eredetű ismereteink* (fogalmaink, ítéleteink) volnának, miként Kant állította. Ha összes ismereteinket elemeik szempontjából egyáltalán el lehetne rendezni, nem két *rekeszekbe*, hanem legföllebb egy *skálába* lehetne őket beszorítani, melynek egyik végpontján a legkevesebb reflexióval, azaz majdnem kizárólag tapasztalati elemből készült (a legprimitívebb) ismeret állana, másik végpontján pedig az, melynek tapasztalati része a reflexívhez képest lehető legcsekélyebb (a legnehezebb ismeret.) Az a két tag, melyeknek egyikénél a tapasztalati, másikánál a reflexív elem” = 0, *hiányzik*, avagy, ha tetszik, „imaginair” természetű.

Hogy pedig valamely tételnek *általános* és *bizonyos* volta sem kívánja meg, miszerint számára egy a tapasztalástól különböző eredetet fogadjunk el, az mutatja, hogy mindkét említett sajátságot meg lehet érteni úgy is, ha tapasztalati elemet tűrünk meg az iiy tétélekben. A (helyes és jogos) *általánosság* nevezetesen akkor keletkezik, ha az illető tétel az adatnak oly sajátságait mondta ki (= tapasztalás), melyek annak elismert *lényeges*, tehát oly jegyeiből folynak, melyek minden *hasonló nevű* adatnál eo ipso megvannak; a *bizonyosság* meg egyszerű következménykép áll elő, ha helyesen constatait objectiv viszonyokból (= tapasztalás) hibátlanul, okoskodtunk. A Kant-tói felhozott idő-axiomák is a maguk általánosságához, valamint bizonyosságához azon az úton juthattak, hogy eredetileg csak bizonyos látott idődarabra vonatkozó, egyes-számú mondatok voltak; („ez az idő egyméretű,” „ez a két idő egymásután következett”) melyeket utóbb terjesztettünk ki „*minden*” időre, mikor beláttuk, hogy az említett praedicatumok a látott darabnak *lényeges*, tehát *az idő-nek* eo ipso sajátságai. Hogy pedig melyek ez axiómákban a tapasztalati elemek, az eddigiek után táján felesleges is lesz kimutatni. Miszerintünk mindenekelőtt maga a bennök szereplő /dó-fogalom ilyen (hisz’ tudjuk, mikből keletkezett!), melynek aprioritását éppen ez axiómákból akarta bebizonyítani Kant.

Wundt-nak éles elméje észrevette, hogy a Kant-féle első axióma voltaképp teljesen egyértelmű a másodikkal, és mindössze annyival ér többet, hogy hasonlatba,

metaphorába burkolja be ugyanazt az igazságot, melyet a második lapos, egyszerű szavakkal fejez ki. („Wenn wir den Sinn jenes Ausdruck's, das die Zeit nur eine Dimension habe, von der räumlichen Vorstellung, die ihm anhaftet, befreien, so bleibt als sein eigentlicher Inhalt übrig, das verschiedene Zeiten nicht zugleich sind, sondern nacheinander.” Log. I. 430. 1.) E két axióma egyértelműségét belátjuk, ha meggondoljuk, — amit Wundt elhallgatott, — hogy elménk a vonal-hasonlaltal csak azt akarja röviden kifejezni, hogy egy második, az elsőtől valóban különböző időrész csupán egy módon (egy irányban) csatlakozhatok az elsőhöz t. i. utánna, úgy, miként egy második vonalrész szintén csak egyféleképen, t. i. melléje sorakozhatik az elsőnek, nem pedig melléje is, föléje is, alája is, miként a t e s t-részek. Mind a két axiómában továbbá érezhetőleg benne rejlik egy figyelmeztetés, t. i. hogy olyan időrészt, mely az elsőnek föléje (a tetejébe) látszik rendezkedni, (több egyidejű benyomásnál), emevvel egy egy sé g b e kell összefoglalni, tehát tőle különbözőnek hirdetni nem szabad. Wundt ez axiómáknak, — most mar mondhatjuk — közös tartalmát merőben identicus, magától értetődő igazságnak érzi, („idő — idő”); ezért tagadja (431. 1.), hogy az ember az időről afajta synthetikus és apodiktikus tételeket tudna kimondani, milyenekről Kant beszél.

Engedtesék meg itt kitérésképen megjegyezmem, hogy Wundt, aki Kanttal szemben határozottan tapasztalati eredetűnek vallja az idő-képzetet, nézete bebizonyításánál abból indul ki, hogy Kant Kr-ja három első pontjának (fenn 116, 119, 122. hipokon) sokkal valóbbszínű az ellenkezője. „Az időképzet sohasem születnék meg, ha nem tapasztalnánk valami alapjául szolgáló rendet; az, időt igenis föltre lehet gondolni a jelenségektől, (man kann ganz wohl bei einer Erscheinung von der Zeit abstrahiren), de viszont nem lehet események nélkül való időt gondolnunk;” (erre nézve l. Cohen megjegyzését fent a 122. 1.) „Az idő-axiómákat csakis a tapasztalásból meríthettük, mert képzetünknek egymásutánjára (Verlauf und Aufeinanderfolge) vonatkoznak, azaz olyasmire, amit egy teljesen „üres” idő, épen mert üres, nem foglalhat magában.” (weil diese Axiome abgesehen von der Aufeinanderfolge unserer Vorstellungen völlig gegenstandslos sind. Log. 429. 1.) — Ezek azok a megfordítások, melyeket Wundt a Kant említett pontjainak ellenébe szegez, és melyekre nekünk, mivel szemléletmást a pszichológiai álláspont szelleme ömlik el rajtok, semmi további megjegyzésünk nincs.

Az idő végtelenségéről szóló tételben Kant szintén bizonyítékot keresett állítása számára, hogy tárgyunk szemlélet, nem pedig fogalom. A kérdéses tételnek ugyanis szerinte az az igazi értelme, hogy korlátok nem eredetileg, hanem utólag fűződnek az időhöz, — akkor és az által, ha valamely határozott nagyságú darabját akarjuk kinyerni, amilyenhez mindenkor csak az egész időornak megszorítása, felrészélése utján juthatunk el. (... *bedeutet nichts weiter, als das% alle bestimmte Größe der Zeit nur durch Einschränkungen einer einzigen %um Grunde liegenden Zeit möglich sei.* Kr. 59. 1. *non nisi dato infinito... tempore... tempus quodlibet definitum limitando est assignabile.* L. É. 106—7. 1.) „Ha pedig valahol, miként itt, az egész előbb van megadva, mint részei, ezeknek feltételül szolgál és nem az eredményök: az ilyesmi ellenkezik a fogalom természetével (*non sicut leges rationis praecipunt* u. o.) és kizárólag szemléleti adatnál fordulhat elő. Az idő tehát szemlélet.”

Kantinak e pontját ismét a gyermeki elme magatartása czáfolja meg. Ugyanis a teljes időornak ez az „alapú szolgálása” egyedül a gyakorlott eszű embernél van meg, amennyiben csupán ez, és nem egyszerismind a gyermek, tekinti a határozott hosszúságú idődarabot úgy, mint részét az egész korlátlan sornak; valaminthogy csak a jártas matematikus és nem egyszerismind a

a tanuló szokta szem előtt tartani a teljes délkört, ha egy métert gondol. A gyermek mindenkor a kisebbik mennyiség apperceptiójából tanulja meg a nagyobbikat, nála tehát amaz „szolgál alapjául” emennek és nem megfordítva. A méternek ismerete viszi rá a délkör hosszára, és saját korlátolt kis idősorai juttatják egy korlátlan folyamnak belátásához. (Hogy miként, megmondta Locke; 1. fent 76. lap.) Ha tehát áll, hogy a teljes idősorral való *rendelkező-képességünk*, mely a Kant „alapúl szolgálás”-ában van kifejezve, tisztán mai gyakorlottságunknak az eredménye: akkor az sokkal alárendeltebb jelentőségű körülménynek tűnik fel, semhogy belőle tárgyunk *természetére* szabadna következtetni.

W u n d t ellenvetéséből kitűnik, hogy ő még abban az esetben sem fogadná el az időt szemléletnek, ha mindenkinélés kivétel nélkül a végtelen sor „szolgál alapjául” a végesnek. Ő szerinte ugyanis a szemléleti adat sohasem végtelen, és épen a f o g a l o m n a k sajátága, hogy egyre több és több adatot igyekszik maga alá foglalni. („Wohl aber liegt es in der Natur des Begriffs, . . . dasz er jeder gegebenen Vorstellung die Forderung beifügt, es müsse von ihr aus zu neuen Vorstellungen übergegangen werden.” Log. I. 433. 1.)

Ide iktatom U e b e r w e g-nek is egy hasonló értelmű, bár a térre vonatkozó ellenvetését: E képzetnek” végtelensége, mely úgyis csak potentialiter és nem tényleg van meg, (actuell . . . enthält unsere Raumvorstellung nicht eine Unendlichkeit unterschiedener Theile. Gesch. d. Phil. III. 231. 1.) annál kevésbé bizonyítja a térnek tiszta szemlélet mivoltát, mivel számos fogalomnál is találkozunk ilyenféle (potentialis) végtelenséggel, azoknál t. i., melyekben végtelen számú rész-képzetet lehet megkülönböztetni.” C o h e η-nek erre vonatkozó czáfolata, — ki Kant szavait idézve, arra utal (128 l.), hogy a fogalomnak pusztán alatta lehetnek végtelen számú rész-képzetek, de nem benne, miként vannak a térben és időben, — e czáfolata, mondom, nem válik be, mert nincs bebizonyítva, hogy ez a b e η η e-l é t e l, mely az időnél úgyis csak metaphorus értelemben van meg, a „szemlélet”-nek képezni biztos ismertető jelét.

H e r b a r t, kivel itt teljesen egyetértek, megjegyzi, hogy a végtelenséget már azért sem szabad az idő képzetével eo ipso kapcsolatos praedicatumnak, vagyis egy végtelen időt, mint ilyet, „megadottának feltüntetni, („als unendliche gegebene Größe vorstellen”), mert ez a „végtelen” maga tudpmányos fogalom, mely nem fordul elő a műveletlen ember elméjében, aki legfölebb sejtíti, hogy szűk látáshatárán túl is van valami. Hivatkozik továbbá ama tapasztalati tényre, hogy a gyermeknek s általában a műveletlen embernek csak akkora idősor áll rendelkezésére, amekkora az ő szűkkörü tapasztalatainak elrendezése elégséges, „miért is nem könnyű dolog, a gyermeket szűk időképzete kitégítésére, avagy plane folyton hosszabbítható voltára megtanítani. Kant ama mondásával becsempészett egy tényálladékot, melyet kimutatni nem lehet.” („Erschleichung einer Thatsache, die sich nicht nachweisen lässt.” VI. köt. 115. és 307. lap.)

Van Kant-nak még egy, magában véve igen érdekes „bizonyítékba arra, hogy „nem fogalom, hanem szemlélet.” Nevezetesen: „Az ember csakis időképzete segítségével tudja megoldani azt a kérdést, hogy mily körülmények között vehet fel ugyanaz az A alany két ellentmondó (B és non-B) praedicatumot; (más szóval, hogy mi által lehetséges a *változás*, mert ennél fordul elő az ilyesmi.) Az egyetlen lehetséges megoldás ugyanis e szóban foglaltatik: *egymásután*, mert az alany ama praedicatumokat másképp nem, veheti fel, mint egymásután. Erre soha senki rá nem jön, aki pusztá fogalmakból okoskodik, és az időt (1. „egymásután”) segítségül nem hívja. Minthogy pedig az amiből új ismereteket meríthetni, mint amilyen pl. a jelén megoldásé, soha sem lehet pusztá

fogalom, — mert ilyenekből legfőlebb azt elemezhetjük ki, amit máris beléjük gondoltunk, — az idő meg új ismeretre igenis képesít: tehát következik, hogy az nem fogalom, hanem szemlélet.”*) (Kr: 59-60, 1.) — Tagadhatatlan dolog, hogy aki az említett feladatot B-nek. eltüntetésére és *non-B-nek* helyébe-juttatása által megoldható-nak ismeri fel, számba veszi, hogy az általa eltüntetett B-re, mint bár a múltban, de végtére szintén létezőre, tehát számba veendőre, joga lesz hivatkozni, amikor majd vállalatára bírálatra kerül. Következésképp annyi időképzetre, mint amennyi egy multa-émlékezéshez, és ez emlékek kifejezéséhez kell, okvetlenül van szüksége. (Többre nem, arra legalább semmi esetre sem, hogy ezt a maga-csinálta adat; felváltást *egymásután-nak* tudja nevezni.) Hogy azonban e valóban minimalis, mondhatnám csiraszerű időismeretet sem szükséges még tiszta szemléletnek tekintenünk, kitűnik abból, hogy ez ismeretnek felvilágosító erejét eléggé megmagyarázza egy olyan feltevés, melyszerint vannak benne, a fogalmiak mellett, *szemléleti* elemek is, — (amit mi különben sohasem tagadtunk.) Hogy pedig *fogalmiak* rejlenek benne, már csak azért is valószínűnek kell elfogadni, mert a vállalkozó személytől tényleg nem csupán a megoldást kívánjuk meg, hanem egyszersmind azt, hogy műfogásának célravezető voltát felismerje és meg tudja védeni, szóval, hogy oly szellemi műtéteket végezzen, melyeket fogalmak nélkül véghez vinni bizonyára bajos dolog volna. — Megjegyzem végűi, ha valaki, (miként mink) *úgy* szemléleti, *mint* fogalmi elemeket fogad el az időben: akkor többé-kevésbé irreleváns kérdésnek minntatozik, vajjon az *egészet* szemléletnek avagy fogalomnak kell-e nevezni? A döntés nyilván attól fog függni, hogy melyik elemet érzi valaki túlnyomónak. Mi a fogalmat érezzük.

A L. E-ben a Kr-ből imént bemutatott gondolat kissé más alakban akad elénk. Itt ugyanis Kant arra hivatkozik, hogy a legfelsőbb logikai elv, mely szerint ugyanannak az alanynak két ellentmondó praedicatumot tulajdonítani nem szabad, bizonyos idői feltételt rejteget magában, amennyiben a képtelenség csak akkor áll elő, ha e praedicatumokat *egyszerre*, de nem, ha *egymásután* meglévőknek állítom. Ha tehát egy időkategória hozzágondolásának van annyi ereje, hogy helyessé avagy helytelenné teheti az *A—Á.* tételt, melyen egész gondolkodásunk alapszik: akkor áll, hogy az idő mintegy uralkodik a gondolkodásunkon, miért is nem valószínű, hogy azt ez utóbbi valaha legyűrni, azaz fogalmaiból kimagyarázni képes lehetne, (*ut quis unquam temporis conceptum adhuc rationis ope , aliunde deducat ét explicet.* 102. 1.) —> Felelet: Hogy az időképzet benne rejlik az *A=A* elvben, nem azt. jelenti még, hogy e képzet eo ipso benne rejlenek az emberi gondolkodásban, plane annyira, hogy följéje sem lehetne ke-

*) Schopenhauer, ezt a Kant-féle pontot használta fel, amikor azt mondta: »Man kann die Zeit auch definieren als die Möglichkeiten entgegengesetzter Bestimmungen am selben Dinge.» (III. köt. 42. 1.)

rekedni. Gondolkozni, még pedig helyesen gondolkozni lehet anélkül, hogy az említett elyet ismecnők. Példa rá a paraszt ember. Ez az elv ugyanis csak a gondolkozáson gondolkozó philosophus-elmének szüleménye, szóval tudományos tétel, melynél nem csodáljuk, ha megfogalmazásához időképzet kellett. Abból, hogy az elmének öntudatlan helyes képzet-fűzése-módját másképp nem lehet *leírni*, mint időfogalmak segítségével, még egyáltalán nem követelik, hogy maga az öntudatlan elme is *szem előtt tartotta* ezt az ő jellemzésénél szereplő műfogalmat. Más az, ha tartja; készséggel elismerjük, hogy a logikában járatos embernek, aki tudatosan óvakodik, „nehogy gondolkozásában valamely A alanyra két ellentmondó praedicatumot „ruházzon,” van róla képzelete. Nem látom be, hogy időfogalmainak fejletlensége, sőt hiánya miért vihetne valakit kísértetbe, hogy édes apját a következő pillanatban édes anyjának szólítsa. (Kant eszejárása itt bizonyos tekintetben rokon az Éulerével, ki az egyenletesen mozgó testről feltette, hogy hozzáigazodik, az időhöz, azért mert e mozgásnak *leírása* nem eshetik meg az említett fogalmak nélkül. L. fent 101-2. lap.)

Ugyané helyütt, vagyis a tárgyunknak köszönhető *ismereteink* rovatában szabad lesz megemlítenem Kant-nak egy másik állítását, t. i., hogy a számtan szintén az időn alapszik, amennyiben egységeket egymáshoz adni, vagyis végrehajtani azt a műtétet, mely által a szám-mennyiségek keletkeznek, csakis egymásután, azaz időben lehet. (Prol. 30-37.1., benne különösen: *Arithmetik bringt selbst ihre Zahlbegriffe durch successive Hinzusetzung der Einheiten in dec, Zeit \u u Stande ... 33. 1.)* A L.E.-ben e gondolat inkább a geometriára vonatkozólag van megfogalmazva: „A tér nagyságáról is időképzettel szerzünk fogalmat, mert a kiterjedést egy (terület-) egység többszörösének, tehát alapjában egységek *successiv* összeadásából keletkezettnek kell tekinteni.” (107. 1.) Ugyané helyütt találni egy megjegyzést, hogy képzetünk még rásegít az „okozat” és „ok” elnevezések helyes alkalmazására, mivel okozatnak mindenkor a később következett részt’ kell neveznünk, oknak pedig, amelyik előbb volt meg. (*nonnisi temporis respectu opitulante, quid sit prius quidnam posterius sive causatum, edoceri mens potest.* U. o.)

Talán némi szó fér ez állításokhoz Abból, hogy a számot, keletkeztető műtét, az összeadás, egymásután folyik le, még egyáltalán nem következik, hogy a számláló egyénnek csak úgy lehetne fogalma a keletkezett mennyiség nagyságáról, ha tudja, hogy egymásután hozta létre. Ha elfogadjuk is, hogy mennyiségek nagyságának az áttekintésére kell *emlékező tehetség*, kell tehát az időképzetnek legelső alap-feltétele s kell még ott is, ahol nem csupán gondolt, hanem térben szemlélhető mennyiségekkel kell foglalkozni: mégsem következik ebből, — legalább Kant távolról sem bizonyította be, — hogy az összes kategóriákra, vagyis egy nevére érdemes teljes időképzetre volna, szüksége annak, aki számbeli nagyságokról akar fogalmat szerezni, Elhiszem ugyan, hogy aki

szám-fogalmakig eljutott, rendelkezik már legalább némi időképzetekkel, de hogy maguk e képzetek segítették-e ama fogalmakra, és nem-e csupán egy tehetség, mely a *többi köpött* időképzeteket is hozott létre, (az emlékezés): ezt kellene kikutatni. Kant itt ugyanazt a hibát követte el, melyet már fennebb tapasztaltunk, ő arra a tényre, hogy egy, a számláló elmén kívül álló, érett eszű vizsgáló a számlálást időben lefolyónak kénytelen nevezni, oly következtetéseket épít, (»az időképzet teszi lehetővé a számtant»), melyekre csak akkor volna joga, ha maga a megfigyelt számláló is rendelkezne időképzettel. Továbbá, ha Kant-nak a szemében már e képzeten „alapszik ...valamely tudomány, mihelyt az utóbbihoz szükséges elme-processusok *tényleg* és *okvetlenül* időben folynak le: akkor kár volt csupán a mennyiségtant felhoznia, mert hisz *ily értelemben* a világnak minden tudománya és ügyessége »időképzeten alapszik» és ez a jelző megszűnnék kiváltságnak lenni.

Schopenhauer szerint Kant-nak állítását leginkább az a tény erősíti meg, hogy minden számlálásban ismétlés rejlik, mert a számlálás nem egyéb, mint egységeknek ismételt hozzáadása. „Mint hogy pedig minden ismétlés egymásután történik, az egymásután meg idői fogalom, tehát következik, ami bebizonyítandó volt, hogy a számtan az időképzeten alapszik.” (II. köt. 46. I. és III. köt. 150. 1.) Mi ebben újabb bizonyítékot nem látunk. Schopenhauer szint' avval a körülménnyel támogatja a kérdéses állítást, melylyel Kant, t. i. hogy a számlálás *tényleg* időben folyik le. — A számnevekre meg épen kár volt hivatkoznia. Mert még ha őseink is csupán azért ejtettek volna ki ilyeneket számlálásuk közben, „hogy megjegyezhessek, hányszor adtak hozzá egységet” (u. o.) — mely állítást egyébként a számnevek eredeti jelentése megczáfol, — akkor sem volna bebizonyítva, hogy e pusztá megjegyzéshez időismeret kellett. Az állítólag időt jelentő német *M a l* szorzó képzővel szembe vetjük a magyar *s z e r-t*, mely *s o r-t* tehát épen térbeli dolgot jelentett.

A mi Kant-nak szóló ellenvetésünk találkozik *Herbart*-énak következő gondolatával: „Die Zahl fordert die vollkommenste Simultaneität, und löscht die Succession des Durchzählens, wodurch man bis zu ihr gelangt sein mag, gänzlich aus.”: (VI: 149. 1. — V. ö. fent 17. 1.) Ép ezért, mondja Herbart, a szám csak annyira és csak oly kevésbé alapszik az idő képzetén, mint bármely más, szintén időben keletkezett fogalom. Herbart egyébként nem ezen körülményre veti a főhangsúlyt, hanem egy mindenestre új gondolatára, melyszerint „a számok nem is a Kant- említette módon, t. i. összeadásból, hanem készen látott sokaságoknak szemléléséből keletkeznek.” Érdekes nézet, de „bírálata eltérítene tárgyunktól.

Az ok- és okozatról mondottak megállhatnak, (v. ö. fent I. r. 130. lap), de híját érezzük egy oly megjegyzésnek, hogy e két dolgot voltaképen nem szabadna az egymásutánba projiciálni, hanem egyidejűnek kellene tekinteni. (L. fenti. r. 210-1. lap.) Ezt Kant a *Kr*-ban sem látta be.

Hogy »nem fogalom, hanem szemlélet, ez Kant szerint kitűnik még abból, hogy az időt valami szemlélhető dologgal, t. i. vonallal lehet jelképezni, összes viszonyait a vonalról leolvasni, (... *alle ihre Verhältnisse sich an einer äussern Anschauung ausdrücken lassen*. *Kr*. 61.) kivéve persze azt az egyet, hogy részei egymásután következnek. (60. 1.) — *Felelet*: Az a baj, hogy ez az egy a *leglényegesebb* sajátága; s hogy épen ezt nem lehet megsejlelni.

tetni, mutatja legvilágosabban, hogy időnk valóban és velejében nem szemlélet. *)

Megjegyzendő, hogy e gondolatot a L. É. sokkal kevésbé élesen fogalmazza meg, inkább csak a jelképzésnek tényét constatálván. (. . . *etiam spatium temporis ipsius conceptui ceu typus adhibetur, repraesentando hoc per lineam* . . . 107. 1.) Másrészt meg a Kr-ban nem akad elő a L. É.-nek érdekes állítása: hogy az időt (voltaképpen a *mundus phaenomenon-i*) vonal helyett inkább *sikkal* kellene jelképezni, mert ez kifejezésre juttatná a (Newton-féle) „*ubiquitas*”-at is, t. i. azt a sajátosságát, hogy ugyanegy pillanat sok benyomásra terjed ki. (102. 1.)

//. Idáig Kant-tói mindössze annyit hallottunk, hogy időnk szemlélet. Nézzük most, miképen határozza meg közelebbről. A L. E-ben ezt olvassuk: *tempus . . . est . . . subiectiva conditio per naturam mentis humanae necessaria, quaelibet sensibilia certa lege sibi coordinandi, et intuitus purus* (101. 1.) — Ha e meghatározásból ki szabad olvasnunk, hogy az idő olyan subjectiv képzet, melynek az adott benyomásokra való ráalkalmazása eredményezi azt, hogy idői alakot öltenek: készséggel aláírjuk. Ez értelmezést én helyesnek tartom azért, mert „*conditio coordinandi*” alapján nem jelent egyebet, mint *valamit*, ami az elrendezésnek keresztülvitelére szükséges; másrészt meg ezt a kifejezést: »képzeteket elrendezni« maga Kant is úgy érti: „*eszközölni, hogy képzeteink bizonyos alakot öltsenek*”. (L. L. É. 93. 1.: . . . *sensibilium species . . . prodit, quatenus varia, quae sensus afficiunt, naturali quadam animi lege coordinantur.*) A fenti defmitionak két végső szava azonban megakaszt. Elmellőzve a már eléggé megvitatott *intuitus* (szemlélet) szót, csak a mellévetett „*tiszta*” jelzőhöz szólunk hozzá. E jelzőben egy helyes és egy helytelen gondolat rejlik. *Helyes*: hogy tárgyunknak megvan az a sarkalatos tulajdonsága, (mely egyéb tapasztalati képzetektől megkülönbözteti), hogy nem valami külső tényálladéknak *egyszerű letükröződése* által keletkezett. *Helytelen*: hogy időnkben egyáltalán nincs tapasztalás-adta elem, hogy semmi tekintetben sem függ a tapasztalástól, hanem *eredeti*, saját-termése magának az elmének. (*Ich nenne alle Vorstellungen rein, . . . in denen nichts, was \ur Empfindung gehört, angetroffen wird.* Kr. 49. 1.)

Ez utóbbi gondolatát Kant kiélezi odáig, hogy az időt egyenesen minden tapasztalás *feltételének* hirdeti, tehát olyasminnek, ami mintegy a tapasztalás felett, magában az elmében lebeg. (L. É. 100. 1: *Idea . . . temporis . . . quoniam ante omnem sensationem concipitur, tanquam conditio respectuum in sensibilibus obviorum, est intuitus . . . purus.* Kr.-ból a többi között a 72. 1: . . . *die Zeit. . . die*

*) L o t z e tagadja, hogy az időnek szemléleti jellege volna, mert a tértől kell számára ilyet kölcsön vennünk. („Wir haben . . . gar keine ursprüngliche und eigentümliche Anschauung von der Zeit, sondern gewinnen den intuitiven Charakter unserer Zeitvorstellung nur durch Bilder, die wir vom Räume entlehen . . .” Metaph. 138, pont.)

selbst dem Bewusstsein derselben [t. i. unserer Vorstellungen) in der Erfahrung vorhergeht, und als formale Bedingung der Art, wie wir sie [— = diese Vorstellungen] im Gemüthe setzen, um Grunde liegt,...) E nézetét egy helyütt annak bizonyosságául hozza fel, hogy az idő nem objectiv qualitas. (V. ö. fent 1.12. 1. *) alatt!) „Nem lehet objectiv, azaz tapasztalás által megismerhető tulajdonság” (idáig igaz) „ami magát ezt a tapasztalást lehetővé teszi!” (. . . *die Zeit könnte als eine den Dingen selbst anhangende Bestimmung oder Ordnung nicht vor den Gegenständen, als ihre Bedingung vorhergehen, und a priori . . . vor den Gegenständen . . . vorgestellt werden.* Kr. 60. 1.) — Ez a mondat minden ok nélkül kizárja a fejletlen gyermeki elmének időismeret nélkül való körültagogatódzását a *tapasztalás* neve alól. Csupán a felnőtt embernek módszeres, bírálatra érdemes tapasztalására illik rá, hogy ily ismeret okvetlenül kellett hozzá.

Némileg Hume-hoz közeledik (fent 112. 1.) az a definitio, mely szerint-időnk nem egyéb, mint az a mód, amiként lelkünkre saját, érzeteket megragadó tevékenysége visszahat. (... *kann nichts anderes sein, als die Art, wie das Gemüth durch eigene Thätigkeit, nämlich dieses Setzen seiner Vorstellung, mithin durch sich selbst afficirt wird* ... Kr. 72. 1.)

Valamennyinél nevezetesebb azonban a következő: „Az idő nem egyéb, mint a belső érzéknek, azaz önmagunk- és belső állapotaink szemlélésének formája.” (*Die Zeit ist nichts Anders, als die Form des innern Sinnes, d. i. des Anschauens unserer selbst und unsers innern Zustandes.* Kr. 60. 1.) A „forma” szót e helyütt rendkívül találónak érezte a köztudalom; innen e meghatározásnak maiglan kétségtelen népszerűsége. Másrészt azonban ugyanez a hely ama műszónak különféle értelmezése következtében számos vitára adott alkalmat. Maga Kant a következő szavakkal magyarázza műkijezését: „A tüneményekben formának azt nevezem, ami eszközli, hogy e tünemények egyvelegét bizonyos viszonyok szerint elrendezve szemléljük.” (*In der Erscheinung nenne ich ... dasjenige ..., welches macht, das% das Man nie hfaltige der Erscheinung in gewissen Verhältnissen geordnet, angeschauet wird, ... die Form der Erscheinung.* Kr. 49. 1. Hasonlóképp a L. É.-ből fent a 129. lapon idézett mondatnak *sensibilium species* szavai előtt ott van: *forma, nempe sensib.* ...) Ha követve a Cohen utasítását, a „forma” szónak ez értékét beviszszük a fenti idő-definitióba, úgy azt látjuk, hogy e definitio visszaesik abba, melyet a 129. lapon (a L. É. 101. lapjáról) idéztünk, (u. i. így hangzanék: „*az idő nem egyéb, mint a belső érméknek, a\ a\ önmagunk és belső állapotaink szemlélésének a\ a valamije, ami eszközli, hogy e tünemények egyvelegét bizonyos viszonyok szerint elrendelve szemléljük**) és amely mentnek maradt mind ama támadásoktól, melyek a szóban forgó (*Die Zeit ... Zustandes.*) mondatot érték.

H e r b a r t azt mondja, (V. köt. 507. lap.) hogy Kant e mondatával az időt valami üres edénynek, tégelynek tünteti fel, melybe érkeink a maguk érzeteit beléöntik. Megjegyzi még, hogy Kant a problémának már az

alap-kérdését sem vetette fel jól, mert azt kérdi: „mi az idő?” és nem inkább: „miképen kerül idő-elem a gondolkozásunkba?” „Kantnak azt kellett volna felkutatnia: mi történik az ember fejében, mikor B adatot az A u t á n és G előtt levőnek képzelet; miért öltönek képzeletünk rendezett sor-alakot? sat. (Mindenesetre nem olyan kisszerű dolgok, milyeneknek C o h e n tartja, ki Herbart-tal szemben Kant-nak azzal kél a pártjára, (147. l.) hogy a königsbergi bölcs csupán a magasabb rendi ismerettani kérdések iránt érdeklődött. Az ismerettan lehet nagyobb dolog, mint a psychologia, — amiről egyébként ne vitatkozzunk, — de Herbart-nak mindenesetre igaza van, mikor Kant-tal szemben kimondja: „nem lehet bírálatot mondani az emberi megismerőtehetségről, ha nem vesszük tekintetbe a megismerésnek tényleges lefolyása-módját! V. köt. 505. l.) „Mind amaz említett pontokat — folytatja Herbart, — Kant nem nézte, hanem csupán magát az üres formát tolta kérdése módjával előtérbe és tette gondolkozása tárgyává. (Was sind Baum und Zeit? So stellt Kant die Frage seiner transcendentalen Aesthetik. Er macht also den Raum und die Zeit zu Objecten seines Denkens. U. o. És lejjebb 506. lap: er behandelte die leere Form als eine Sache.) Nem vette észre, hogy az idő csak megfelelő adatokból leszűrt abstractum; ez vitte oda, hogy e mindenesetre jó késő keletű szellemi terméket (a tipikus idő-képet) az ember fejében készen meglévőnek, sőt egyenesen kész edénynek tüntesse fel.” (V. köt. 505—7 l.) Trendelenburg Bzerint legfőllebb a csodákban hívő ember fogadhatná el, hogy elménkhez két végtelen edény (tér és idő) nőtt volna hozzá, melyekkel a jelenségeket felfogjuk. („In ans ruhe als fertige Form der unendliche Raum und die unendliche Zeit, in uns dem endlichen Wesen, die fertige Form, wie ein starrer Guss!” Log. Unt. I. 116. l.)

Meg kell engednünk Cohen-nek, hogy a „forma” szóra vonatkozó Kant-féle *definitio* a kérdéses idő-meghatározásnak imént közlött értelmezéseit nem hitelesíti. Cohen ezek ellenében többi között arra utal, (149. l.), hogy Kant-nak eredeti kérdése ez volt: miért tiszta apriorikus szemlélet az idő? „Ilyen kérdésre teljességgel nem illenek rá az olyan felelet, melyet az említett kritikusok adnak Kant-nak szájába, t. i.: mert edény, melybe érzeteinket beléöntjük. Továbbá, Kant nem mondja: a forma rendezi az érzeteket, hanem: a forma az, ami által ezeket el lehet rendezni. Kant tehát egy pusztán lehetőséget (ein potentieller Verhältniss 152. l.) nevezett formának. Végül, (155—6.) hogyan képzelhette volna Kant edénynek azt a formát, amelynek nevét egy helyütt a tiszta szemlélésre, tehát egy cselekvényre, folyamatra is ráruházta?”

Azt elhisszük Cohen-nek, hogy Kant nem azért hitte formának az időt, mintha valami concret létezőnek, épen edénynek, avagy olyan *vaskos természetűnek* képzelte volna, *mint amilyen* az edény. Más kérdés azonban, nem azért ruházta-e reá e nevet, mert olyan *funciót*, olyan *szerepet* tulajdonított neki az érzéki adatok irányában, mint amilyen *funciójuk* van az edényeknek, mintáknak vagy pecsétnyomóknak a hozzájuk tartozó híg anyaggal szemben? Áll-e vagy nem, hogy Kant, mikor az érzeteknek idő segítségével való rendbeszedésére gondolt, azt a képet tartotta eszében, mikor valami folyékony anyagba egy készen tartott minta segítségével alakot nyomnak be? Áll-e vagy nem, hogy Kant, amikor feleletet keresett e kérdésre: „mi módon jutnak szemléleteink idői alakhoz?” egy ilyen *vias* és *pecsétnyomó-tele* kép vezetéseinek engedte át magát? Nem a Kant *szavaival*, (idézetekkel) fogjuk mi ezt bebizonyítani, — hisz’ most a sorok *között* akarunk olvasni, i.) — hanem leginkább az a körülmény teszi szemünkben *egy* ily kép lappangását *valószínűvé*, hogy részletei nagyon jól hozzá illenek

Kant-nak idáig ismeretes idő-felfogásához, miért is *felteszziik*, hogy valóban megragadta.

I.) Egyébként bátran hivatkozhatunk magának Kant-nak is egy hülyére, még pedig éppen olyanra, melyet C o h e n minden eliele gyanútól megvédhetők tartott. Ez a következő: „Da das, worinnen sich die Empfindungen allein ordnen nnd in gewisse Form gestellt werden können, nicht selbst wiederum Empfindung sein kann, so ist uns zwar die Materie aller Erscheinungen nur a posteriori gegeben, die Form derselben aber musz zu ihnen insgesamt im Gemüthe a priori bereit liegen, und dahero abgesondert von aller Empfindung können betrachtet werden.” (Kr. 49. 1.) — Cohen abban, hogy Kant itt szükségnek tartja ezt az ő „formá”-ját, az időt, megvédeni az „érzet” névtől, bizonyítékot lát arra, hogy a „formá”-t edénynek nem gondolhatta „mert csak nem teszi fel, hogy valaki egy edény-t érzetnek tekintsen!” (152. lap.) Cohen evvel annyit bizonyított be, hogy Kant az időt nem c o n c r e t edénynek (nem olyan concretnak, mint amilyen az edény) akarta venni, de hogy itt egy edény és tartalom,” vagy akár „viasz és pecsétnyomó”-féle h a s o n l a t csakugyan fenforog, más szóval, hogy Kant az időnek edény-avagy pecsétnyomó-féle f u n c t i ó t tulajdonít, mutatja tisztán az idézetnek „worinnen” szava.

Kant-nál az ismeret két különböző illetőségű elemnek összerakulásából áli elő. Az *érzések* szolgáltatják az érzeteket és az *eime* az „apriorikus” adalékot, többi között az időképzetet. A kész pecsét is ilyen módon keletkezett. *Mink* tartottuk kezünkben a nyomót és *kívülről* tolták elibénk a folyékony viaszkot. — Kant ideje független az érzetektől, nem érzetektől lett s ezeknek ő nála nincs egyéb feladatuk, mint elszenvedni amannak reájok alkalmazását. Hasonlókép a pecsétnyomó sem viaszból készült és ez utóbbinak csak az a rendeltetése, hogy töltelékül szolgáljon, bele illeszkedjék a mintába. — Az időies alakot (az egymásutaniasságot) nem *késien* találjuk és olvassuk le az érzetekről, hanem magunk adjuk hozzá. Hasonlókép a domború-mű sincsen rajta már eredetileg a folyós viaszkon, hanem mink ütöttük ki rajta. — A nyomó rávitele után mind a kívánt alakok *egyszerre* jelennek meg. Kant-nál, ki nem fogadja el, hogy az egyes idő-kategóriák successive fejlődtek volna, az érzetek az idő-nek rájuk-vitele által *egyszerre* nyerik meg teljes idői alakjokat. — Valamint ott, ahol nyomás útján akarunk a folyékony anyagon domború művet előállítani, a pecsétnyomónak *készen* kell várnia a folyékony anyagot: úgy Kant-nak az ideje is *készen* van, *) mikor a tapasztalás kezdődik. — A Kant ideje szemlé-

*) „im Gemüthe . . . bereit liegen” a fenti Kr.-idézetben. Ha C o h e n e kifejezésre azt mondja (154. 1.): „hozzá kell olvasni a mondat hátralevő részét és be fogjunk látni, hogy az e g é s z hely nem jelent egyebet, mint: külön tekintetbe kell venni azt, ami által rend jut a szemléletbe”: *úgy* nyilván elpalástolja ama fölöttébb jellemző kifejezésnek mellékértelmét Cohen továbbá kisütötte, hogy „bereit” még nem annyi, mint „fertig.” (156. 1) magánál Kant-nál sem. Ennek bizonyítására abba a vékony szálba kapaszkodik, hogy Kant *egy* helyütt azt, amit „bereit liegend”-nek mondott, s z e m l é l e t nek nevezi („ . . . Kaum und Zeit sind nicht blosz als F o r m e n der sinnlichen Anschauung, sondern als Anschauungen selbst . . . vorgestellt.” Kr. 678. I) tehát olyasminek, „ami eo ipso keletkezik, folyik.” Csakhogy Kant-nál az „Anschauung” szó nem kizárólag folyamatot, hanem szemléleti adatot, tehát meglévőt, nyugvót i s jelent. S hogy e Cohen idézte helyen éppen folyamatot jelentene, úgy hiszem, bajos volna bizonyítani. — Hogy

let; a nyomóba vésett negatív kép szintén az. — A Kant-féle idő válhatatlanul hozzá van forradva az elméhez („nem lehet fölébe kerekedni”); a negatív kép szintén oda van erősítve a nyomóhoz. Sat. sat. Azt hiszem, mindezek meglehetősen keresetlen hasonlóságok, melyekre ugyanezért magának Kant-nak is rá kellett jönnie. Én legalább nem tekinthetem valószínűnek, hogy a »forma« névnek, e tősgyökeres eredeti idő-elnevezésnek kiválasztásakor szerzőnkben ne működött volna közre ez a pecsétnyom ó-kép, az egyetlen érzéki hasonlat, melyet a maga szintén őseredeti idő-elméletének jellemzésére találhatott. Nem valószínű, hogy épen a szerző fejében ne lett volna meg az a kép, mely az olvasó lelkét azonnal megszállja, mihelyt az ő, tapasztalati ismeretünk keletkezéséről szóló elméletét megértette.

Cohen was véleményen van. Szerinte Kant-nak ismerettani fejtegetései nem visznek ilyen pecsétnyomú pszichológiába. „A mikor Kant azt állította, hogy a jelenségekben matériát és formát lehet megkülönböztetni, korántsem valami pszehikai tényálladót akart kifejezni, azt hogy tán előbb volna meg a materia, és a z u t á n vinné rá elménk a formát: hanem tisztán tudományos, ismerettani czölből akarta felboncsolni az egységes szemléletet (jelenséget), avégből t. i., hogy kitüntesse azt a részt, mely belőle a tiszta észnek az illetménye és mint ilyen a mennyiségtnak szolgál tárgyául.” (151-3-5. 1.)

Ha ez igaz, vagyis ha Kant nem valamely idáig ismeretlen motaphysikai processus kifejezésének, hanem csak mesterséges külső felosztásnak tekintette azt az elméletet, melyet a jelenség (avagy ismeret) kétrétű voltáról hirdetett; ha igaz, hogy amikor ezt kieszelte egészen más kérdést kutatott, mint amilyenre az ily kótrétűségeket nem ismerő fejlődéselméletek akarnak megfelelni, miért is ez utóbbiak — mint Cohen állítja, — Kant-tói bátran ellehetnek: miért támadta meg mégis ezen elméleteket, még pedig »cm csupán egyet, hanem (1. fent 119-122. 1.) valamennyit? Nem eléggé mutatja-e e támadásnak ténye, hogy a Coheu-főle interpretatio helytelen, azaz, hogy Kant a maga kérdését e többi elméletekével azonosnak, saját elméletét tehát egy processus kifejezésének, még pedig helyesebb kifejezésének tartotta? — Kant nyelvezete is erre vall. A L. E-ben (101. 1.) olvassuk, hogy a subjectiv rész r é g i b b, (a η t i q n i o r) mint az, amit a tapasztalás adhat. Prol. (34. 1.) e subjectiv adalékokra a következő kifejezést használja: „vorhergehen müssen.” A Kr. (67. 1.) szerint apriori megismerni annyi, mint minden igazi kitapasztalás előtt („vor aller wirklichen Wahrnehmung”) megismerni. Ugyanitt (243-4. 1.) azon vitatkozik, hogy melyik elem van előbb megadva, a subjectiv-e, (tér és idő) vagy az objectiv?

A mi Kant-interpretációnkat egy tekintély is támogatja, a Schopenhaueré, ki sobasem adta ki a maga sajátjának, hanem határozottan „Kant nagy metaphysikai felfedezésének” nevezi azt a tételt, hogy tér és idő nem tapasztalati úton keletkeztek, hogy magukban is szemlélhetők!?, hogy az elme, mihelyt elme, már tér- és időformákat hoz napfényre úgy, mikéut a máj epét választ ki, — szóval, hogy θ formák őseredeti, k é s z e n m e g l é v ő sajátosságai az elménknek. (L. III. 71. 1. és I. 37. laptól, valamint 558-tól.) „Das bereits fertige und aller Erfahrung vorhergängerige Dasein dieser Formen macht eben den Intellect aus,” mondja Schopenhauer, még sokkal világosabb és félre-inagyarázhatlanabb szavakkal, mint maga Kant.

E helyütt megjegyezzük, hogy Schopenhauer mindössze a következő gondolattal gazdagította a Kant-féle elméletet: „az idő a schemája a causalitásnak.”

Kant a fent, jelzett értelemben „készen meglévőnek” tekintette az időt, kitűnik még ebből a mondásából: „weil . . . die Zeit uns vor aller Wahrnehmung oder Erfahrung, als reine Form unserer Sinnlichkeit beiwohnt” . . . (Prol. 142. 1.) — A „kész fonnák” ellen T r e n d e l e n b u r g is felszólalt. („Keine fertige Form, sondern sie entwickelt sich” . . . Log. Unt. I. 168. 1.) Helyesli K y m a „Zeitschr. f. Phil. u. phil. Kr. » 54- köt-ben.

Ez ő nála azt jelenti: Az idősor csupán csak abban különbözik a causalis sortól, hogy az idősor egyes elemeinek létrehozó (causalis) erejük nincsen. Ez állításban a causalitásnak Kant-féle téves felfogása (l. fent 128. l.) rejlik. Lotze, ki szintén nagyon szerette volna az idősort a causalissal azonosítani, egy minden hajlamainak visszaszorításával keresztülvitt elemzésben (Yletaph. 149—151. pont) kimutatta, hogy ez lehetetlenség. Döntő mozzanatok voltak: 1. hogy az emberi elme nem a két jelenség közötti causalis viszonyból, hanem sokkal közvetlenebb módon állapítja meg, melyiköket nevezze jelennek, melyiket múltnak; 2. ha az idő merő causalis sor volna, bármelyik pontját tekinthetők jelennek és hozzá képest az előzőket multaknak, holott tény, hogy nem a mi megválasztásunktól függ, melyik pont (pillanat) viselje a Jelen" nevét; végre 3. a kérdéses azonosság nem magyarázta meg, miért tekintjük a multat (tehát az okot, a következményeiben tovább élő) nem-létezőnek.

Schopenhauer-nek két másik, szintén ujság-számba menő mondása, (t. i. „Die Zeit und die Vergänglichkeit aller Dinge in ihr und mittelst ihrer ist blosz die Form, unter welcher dem Willen zum Leben, der als Ding an sich unvergänglich ist, die Nichtigkeit seines Strebens sich offenbart.” V. 294. l. És: „Die Zeit ist eine Vorrichtung in unserm Gehirn, um dem durchaus nichtigen Dasein der Dinge und unserer selbst einen Schein von Ealität, mittelst der Dauer, zu geben.” V. 300. l.) a hozzájuk fűződő hasonlóan pessimista elme-futtatással együtt inkább költőies, mintsem philosophiai értékűek; összefoglalják a létet és a múltat az idővel.

A pecsétnyomó-hasonlat a Kant idő-elméletének jelképzésére kitűnő, de a Kant-tói célba vett processusnak érzékítésére, — annak, melylyel az érzetek idői alakhoz jutnak, — teljesen rősz, mert rősz az az elmélet is, melyből e hasonlat fakadt. Az időképzet *nem* független a benyomásoktól, melyekre alkalmazzák, miként a pecsétnyomó a viasztól, és *nem* várja készen, az elmében lerakva, a benyomásokat, miként a nyomó a viaszt; nem legalább eredetileg. Ehhez képest az a processus, mikor zagyva érzéki adatok idői alakhoz jutnak, *nem* egyszerű rájok-bélyegzés, hanem sokkal szövevényesebb folyamat.

Volkman-n Kant-nak „formás” elméletében visszaesést lát a régi „tehet” seg”-theoriába. Szerinte ugyanis Kant ezt a kérdést: „miképen keletkezett az idői alak?” ugyanavval a felelettel üti el, melylyel a tehetség-hívők bármely lelki jelenségnek keletkezését „magyarázták” meg, t. i. evvel: „a lélekben van képesség az időt (illető lelki jelenséget) létre hozni”; van mintegy időhöz adó tehetség. („ . . . Dicse ganze Erklärung läuft doch nur darauf hinaus, die Frage nach dem Entstehen eines wirklich Gegebenen durch den Hinweis auf die unbestimmte Möglichkeit desselben von Seite der Seele, oder wenn man will: der Sinnlichkeit zu beantworten.” Lehrb. d. Psych. II. 3. l.) „Már az a körülmény is eltántoríthat bennünket — mondja Volkman — e Kant-féle nézetől, hogy Kant egy olyan formát adat hozzá a lélekkel, mely a lélek egyszerűségével áll ellentétben. Nem lehet továbbá megérteni, miképen hordozhat magában s főleg, mi módon vesz alkalmazásba a mi lelkünk egy ilyen, fejlődés nélkül kész tehetséget, — és ezt annyival kevésbbé lehet megérteni, mivel Kant voltaképen nem a forma tehetségéről (azaz formát létrehozó tehetségről), hanem a tehetség formájáról beszél. Őnála a tér és idő nem egy bizonyos tehetségnek szülemenyei, hanem olyan eljárás módok (Weisen), melyek a működő léleknek kezdetől fogva elébe vannak szabva.” (Megjegyzem, hogy tekintetben a L. É. és a Kr. között különbség van.) „Nem kész tormaikat és eredeti lelki sajátosságokat, hanem képzetünk mechanizmusát, egymásra való kölcsönös hatásukat kellett volna az időképzet kútforrásául elfogadni.” (U. o. 8. l.)

Ulrici támadásai, melyeket „egy általános elterjedt vélemény”-re intéz, bizonyára szintén Kant-nak szóban forgó nézetére vonatkoznak. Helyes e bírálatban (Eog. 32. § jegyz.) annyi, hogy az előbb és utóbb fogalmak nem tételezik fel magát az egész üres időt, miként Kant (l. fent 116. lap) állította volt. De végkép helytelen megjegyzés, hogy az idő, mint feltétele az

időben lévőknek, oly valami, akár valóságos, akár képzelt létez ő-nek mutatkoznék, ami az időben lévők e l ő t t volna meg, s így, mivel maga is idői viszonyba jutott, ellenmondás nélkül az idő-viszonyok szülőke gyanánt nem szerepelhetne. („ . . . Es wäre die Zeit als Voraussetzung der zeitlichen Dinge ein wirkliches oder vorgestelltes Seiendes . . . Jedenfalls wäre diese angebliche Zeit, weil v o r den Dingen gegeben, an sich ein Vorher, dem die Dinge als ein Nachher folgten, und das also, anstatt alles Vorher und Nachher zu umfassen, vielmehr ein Nachher sich selber als blosszem Vorher gegenüber hätte.” U. o.) Ha ez az ellenvetés Kant nak fent (133. l. jegyz.) idézett kifejezéseiből indulna ki, még valahogy megértenők; de a „feltétel” szót, mely Kant-nál egyszerűen azt jelenti: „kell idő-képzetemnek lennie, hogy idő-viszonyokat lássak magam körül”, — egy ilyen ártatlan szót, mondom, az említett vádakra felhasználni, bizonyára helytelen dolog volt. Arra meg Kant, ki annyi mindenféle alakban ismételte, hogy az idő pusztá képzet, nem több, mint időbeli g o n d o l k o z á s s a t., egyáltalán nem szolgált rá, hogy valaki objectivismussal („S e i e n d e s”) gyanúsítsa. — Egyébként Ulrici-nek Kant-bírálatokra való al¹ almatosságát némileg kétségessé teszi ízlésének az a sokat mondó tanúbizonyossága, hogy nem átalotta egy Hegel-féle ríkító piros foltot befelfoltozni a Kant-féle elmélet solid szövédékebe, mondván (u. o.): „Kant állításaiból voltaképen az jön ki, hogy az idő r e i n e, u n t e r s c h i e d s l o s e S e l b s t b e w e g u n g !

Nem szabad ez Ulrici-féle közbeszólásoknak szellemével összetéveszteni, amit egy hasonlíthatatlanul finomabb gondolkozó, t. i. L o t z e mondott. Lotze szintén avval támadott, hogy az időt nem szabad a létet megelőzőnek tekinteni, („die Zeit schlieszt jedes Praedikat eines Seins aus, mit dem sie für sich dem Seienden vorherginge.” Metaph. 141. pont.) de Lotze-nál nem időbeli megelőzést jelent a „vorherginge” szó. — Hogy nincs jogunk e helyből az Ulrici-féle vastag, de nem is találó vádpontokat kiolvasni, valószínűvé teszi az az utólrhetetlen finomsággal megírt 156. pont, melyben Lotze Kant nevének említése nélkül, de nyilván Kant-ra pliant vissza. E pontból megtanuljuk Lotze valódi kifogásait, nevezetesen, hogy ő Kant-ban először is az időnek saját tartalmától történt különválasztását hibáztatja, („die Sonderung des geschehenden Inhalts von seinem Geschehen”), továbbá, hogy ő (Lotze) ez elméletben egy esetét látja ama nehezen kikerülhető emberi gyöngeségnek, melynélfogva a mindenkor rudimentalis természetű adaton tisztán csak en-eszünkkel véghez vitt különválasztásokat magán ez adaton készen meglévőknek hisszük, és pusztá abstractiónk termékeit különálló, az adathoz kívülről hozzakerült, azt mintegy utólag kiegészítő tényezőknek tartjuk.

Itt nyílik alkalmam megemlékezni honfitársunkról is, Böhm Károly-ról, ki tisztán belátta, hogy a Kant-féle idő-elmélet „világosabb kifejtésre, kiegészítésre szorul,” nevezetesen abban az irányban, vajjon „állandó avagy folyton keletkező-e az a forma.” (Emb. és Vil. 81. l.) melyről Kant beszél, „mi az a szemléző functio és miként ered belőle az idő szemlélete s az általa a képek közt létesített egymásután?” (83. l. — Böhm tulajdonkép a térre vonatkozólag mondotta ezeket, de a 111. lapján az időre is rá kívánja értetni. Az idézeteket ehhez képest én írtam át.)

Sajnálom, hogy amit maga szerzőnk mond e tárgyról, nem tekinthetem a Kant-féle elmélet igazán kielégítő „k i e g é s z í t é s”-ének. Böhm azt mondja: „ . . . a betóduló képek nem meríthetik ki teljesen az öntudatos erőt, hanem saját szegző munkájának tudatára is ébred” (= „saját magára is reflectál, ... azt a hatást is szemléli, melylyel ama képeket kihelyezte,” 112. l.) „és ez által képes eme saját visszahatásait felfogni. E felfogásban rejlik az, amit i d ő-nek nevezünk”; — de hogy m i k « ρ e η rejlik benne, illetőleg hogyan jön ki e magái a-reflectálásból, ezt nem mondja meg, valamint azt sem, hogy miképen folyik le az utóbbi processus, a „saját reakcióira való ráfigyelés.” Kant-nak hibájába, hogy nagyon általános kifejezésekben mozog és tárgyat részletek vizsgálatával nem deríti fel, nézetem szerint Böhm K. is belésett. — Továbbá, egyes jobb definitiók mellett az olyanok, mint: „amennyiben szemlélet az idő, annyiban az öntudat azonosságát célzó öntudatos reakciók sora” (112. l.) és „az idő egyfelől ez alakító munka maga, másfelől ez alakítások térbeli szemlélete” (u. o.) — ily állítások, úgy látom, ellenmondásban vannak azzal, amit maga szerzőnk több ízben és nyomatékosan hangoztat, t. i. hogy az idő .valóságra igényt nem tarthat. Mert hát az , öntudatos

reactiók.” az „alakító munka” az ő szemében is nyilván valóságosak, s ha időnk nem egyéb, mint maga ez a munka, akkor bizonyára csak valóságos természetű lehet. — Szemet szúr továbbá, hogy ezt a végtelenül termékeny gondolatot: „tulajdonképen idő csak a most; a ‚volt’ és a ‚lesz’ nem idő, hanem egyfelől emlékezeti, másfelől várt képek.” (115. l.) — e gondolatot, mely annyi érdekes tanulságot rejt magában, egészen elszigetelten állítja oda, vagyis anélkül, hogy ama tanulságokat belőle ki is vonná és elméletébe szervcsen beillesztené. Amit már Szent Ágostonnál hibáztattunk (l. fent 58-9. lap), ki tudvalevőleg leelőször ismerte fel az emlékezés és várás processusainak idő-nemző erejét, ugyanaz a hibája Böhm K-nak is, t. i. hogy nem mondja meg, mik ép en jó ki eme két funkcióból a teljes időképzet. Másrészt nem értjük, miért használ folyton olyan „saját szegző munkánk észrevétele”, „öntudatos reactio”-féle általános és elvont kifejezéseket, mikor az időképzet forrásairól beszél, — ha már egyszer belátta, hogy mindez csak emlékezés és várás? Továbbá, hol felel meg Böhm K. e közvetlenül kínálkozó ellenvetésre: az egymásután megszűnnék idő-sajátságának lenni, mihelyt két fontos részét, a multat és a jövőt, az idő név alól kirekesztjük? Végül azt is szeretnők tudni, micsoda körülmény teszi a m o s t-ot a másik két kategóriánál alkalmasabbá az „idő” elnevezésre, — szeretnők annyival inkább, mivel correspondons, „kialakító” lelki functio akad itt is, (ilyen t. i. a pusztá képzeléstől különböző m e g é r z é s), úgy hogy a s z á r m a z á s tekintetében kiváltsága egyiköknek sincsen.

Kant-nak idáig bemutatott elmélete nemcsak hogy az említett pe-
csétnyomós psychológiába, hanem egyszersmind a velünk születés-
es elméletbe is vezet. Mert az, ami minden tapasztalásnál „régibb”
(l. fent 133. l. jegyz.) birtoka az elmének, nem lehet más, mint ve-
lünk született képzet. A L. É-nek e nézetre szórt gúnyai és tá-
madásai nem mondanak ellent állításomnak, mert az afféléket lehet a
Hume-remiscentiák pillanatnyi felülkerekedéséből is magyarázni, és
annyival csekélyebb jelentőségűnek *kell* tekinteni, mivel az említett
polémiáknak a Kr-ban nem akadni nyomára. Ugyané Hume-marad-
ványoknak tulajdonítom, hogy Kant a Kr-ban egyenesen pártfogá-
sába nem vette a „velünk született” elméleteket, más szóval, hogy
nyíltan ki nem ejtette száján ama consequentiákat, melyekre tantéte-
lei feltartóztathatlanul elvezetnek. *) Bizonyos pontokban még a
Kr. Kant-ja is habozik Hume és a Leibniz-féle metaphysika között;
az »antiquior« jelszavú állítás ez utóbbinak kerékvágásába illik.

Áttérhetünk most egy tételére, melyben a „forma” szó benn
szerepel. Nevezetesen azt az igazságot, hogy időképzetünk nem
csupán belső, hanem a szintén belvilágunkra ható térbeli adatokra
is kiterjed, Kant így fejezi ki: *Die Zeit ist die formale Bedin-
gung a priori aller Erscheinungen überhaupt . . . und war die
unmittelbare Bedingung der inneren (unserer Seele) und eben da-
durch mittelbar auch der äusseren Erscheinungen.* (Kr 61. l.) A
L. E-ben az időnek mindenekre kiterjedését a fogalmak általános-
ságához hasonlítja, állítván, hogy időnk e sajátságánál fogva kö-

*) Cohennek (198. l.) igaza lehet abban, hogy Kant az időnek és tér-
nek csupán eredeti volta (Ursprünglichkeit), de nem egyszersmind v e-
lünk s z ü l e t e t t s é g e (Anfänglichkeit) mellett akart kardoskodni. Csak
az a baj, hogy az első sajátság, — Kant nélkül és Cohen tagadása daczára is, — szük-
ségkép és maga magától a másodikra vezet; mert egy lelki tartalom, mely „nem
keletkezett semmi másból,” csak tán nem szállott le reánk égi malasztként egy-
szerre, érettebb korunkban.

zelebb esik (*universali atque rationali conceptui magis appropinquat* 107. 1.) a fogalmakhoz, mint a tér. (V. ö. fent 86. 1.)

III. Igen nevezetesek, mert álláspontjának igazi szellemét jobban megvilágítják ama védekezései s részben támadásai, melyek az övével ellenkező elméletekre vonatkoznak. Ezek közül első sorban a Lambert állítását hozza fel, melyszerint az időnek reálisnak kell lennie, mert a változások, legalább a lelki állapotainkéi, mindenestre azok. Erre így felel: „Az idő reális (*etwas Wirkliches*), oly értelemben, hogy valóban meglévő formája a gondolkozó lelkünknek.” (*die wirkliche Form der inneren Anschauung* Kr. 63. 1.) Ez a válasz, mely körülbelül azt mondja: „igenis, az idő valóságos, t. i. valóságos *semmi!*” vajmi kevésbé elégíthette ki az ellenfelet, aki nyilván az időnek objectiv létezése és nem csupán fejünkben való megléte mellett kardoskodott. Kant ezt észrevehette; tény legalább, hogy utóbb még avval a sokkal nyomósabb érveléssel áll elő: „a változást magát sem szabad absolut reálisnak tekinteni, mert ha emberi elménknél sajátos szemlélése-módja nélkül, mintegy kívül állva tudnók e tüneményt szemlélni, az bizonyára egészen másnak tűnnék fel, mint éppen ‚változás’-nak. (*Wenn ... ich selbst oder ein ander Wesen mich, ohne diese Bedingung der Sinnlichkeit, anschauen könnte, so würden eben dieselben Bestimmungen, die wir uns jett als Veränderungen vorstellen, eine Erkenntnis geben, in welcher die Vorstellung der Zeit, mithin auch der Veränderung gar nicht vorkäme.* Kr. 63. 1.) Ugyanez áll a specialis lelki változásokra is, melyek azért, hogy a közvetlen öntudat tanúskodik mellettök, még éppen nem absolut realitások, hanem ránk nézve szintén csak *jelenségek*.” (Kr. 64. 1.) — Ez az a gondolat, melyet ő más helyütt így fejezett ki: »az ember nem olyannak ismeri fel önmagát, mint amilyen valóban, hanem csak, amilyennek maga előtt feltűnhetik.» Erezni, hogy ez állításnak van Descartes-ellenes éle, mert tudvalevőleg e hírneves francia bölcsele volt az, ki az öntudat-adta lelki jelenségeknek absolut realitásába vetette bizalmának és rendszerének horgonyát.

Hogy tér és idő nem egyebek, mint az objectiv világon rajta levő, tehát egyszerű tapasztalás útján megismerhető sajátságok: Kant szerint még azért is tévedés, mert ez esetben a mennyiségtani (és hozzátehetjük, a mechanikai) igazságok, melyek tudvalevőleg e két képzetten alapszanak, mint szintén csak „tapasztalati” természetűek, megszűnnének szorosan általános és apodiktice bizonyos tételeknek lenni. (Kr. 64. 1.) — Mi ha » rajtalevő«-nek nem is, de tapasztalatinak tényleg állítottuk az idő képzetét. Hogy azonban az időnek ily tulajdonságától az említett két tudomány-nak apodiktikus természete még nem vész kárba, kiláthatni azokból az okokból, melyekkel (fent 122-3.1.) Kant-nak egy rokon tárgyú állítását czáfoltattuk. Ha én valamely matematikai igazságnak (pl. hogy *ebben* a háromszögben $a^2 - b^2 = f \cdot c^2$) megtaláltam az *okát*, akkor ahhoz, hogy jogom legyen ez igazságot mindama, nem is látott esetekben szintén fennállónak hirdetni, amelyekben ugyanaz

az *ok* van meg, — e jogcímhez, mondom, egyáltalán nem szükséges, hogy az illető matematikai igazság avagy elemei apriorikus úton kerültek legyen fejembe, jogom megmaradván úgy is, ha a kérdéses igazságot és összes elemeit (pl. a térképzetet) tisztán tapasztalásból tanultam meg.

Kant még a theológiát is harcba viszi az objectivizmus ellen, jeléül annak, hogy nem látta be, miszerint a philosophushoz ilyen, fegyvertárs *nem illik*. Szemére veti az objectivistának, hogy amikor a teret és időt a *létezőnek* tulajdonítja, sőt a *lét* feltételének hirdeti: megsérti azt a tételt, melyszerint *az isten* független eme formáktól és kívülök áll (Kr. 74-5. 1) Engedjük át Kant-ot az ártatlan örömeinek, hogy subjectivismusával sikerült az úristen exterritorialis jogát megmentenie. A mi szemünkben a subjectivismusnak ez lesz a legutolsó ajánló levele. Jellemző, hogy őt a theologus allure-ök, melyeket tárgyalása vége felé felvesz, elragadják odáig, hogy — bár szemérmesen és a sorok között, de mégis elég érthetően, — rápéldálódik az angyalokra, nevezetesen arra a kérdésre, vajjon van-e ezeknek is tér- és időképzetök. (*Es ist ... nicht nöthig, das wir die Anschauungsart in Raum und Zeit auf die Sinnlichkeit des Menschen einschränken; es mag sein, dass alles endliche denkende Wesen hierin mit dem Menschen nothwendig übereinkommen müsse ...* Kr. 75. 1.) A L. E-ben szintén akad egy ily szemérmesen habozó conjunctivus-nyelvezeten becsempészett theológiás izű gondolat. Kant azt mondja: „*ha szabadna* a metaphysikában többet állítani, mint ami egészen bizonyos, ő azt mondana, hogy az idő nem egyéb, mint magának a mindeneket fentartó általános oA:-nak (értjük már: istennek!) örökkévalósága, (*conceptus tempót is, ... in quo sunt et durant omnia, est causae generalis aeternitas, phaenomenon.* 111—2. 1.), azért, mert állandó emberi elme, — az időnek e szükséges feltétele, — csakis állandóan fentartó *ok* mellett lehetséges.” Hozzá teszi még: „ez rávezet a Malebranche-féle mondásra: hogy az ember mindeneket istenben lát.” Egyébként örömmel vesszszük észre, hogy már itt kifejezett meggyőződése: „jobb belé nem menni az ilyen mystikus kutatásoknak tengerébe” (*provehí in altum indagacionum eiusmodi mysticarum*, 112. lap) utóbb megszilárdult annyira, hogy legutóbbi állítását legalább a Kr-ba nem vette fel.

Nem akarom, hogy tömjén-aromás utóíze maradjon az olvasónak Kant-ról; ezért theologizálmányainak felemlítése után, melyek épen az utolsó fejezetből sandítanak reánk, még egyszer visszatérve, elmondom záradéku, hogy miképen védekezik az Idealizmus vádjá ellen, melynek úgyis minden subjectivista ki van téve. Kant azt mondja: „En, ki a teret és időt subjectiv természetűeknek hirdettem, ezzel a világ tárgyait és eseményeit *jelenségekké* igen, de *látszattá* nem sülyesztettem le. Ugyanis én a *B, C* praedicatumokat, melyeket valamely — bár jelenség — *A* adatnak tulajdonítok, ez adattal együtt *palában* és nem csupán *látszólag* meg-lévőknek állítom.” (*... in der Erscheinung werden jederzeit die Objecte, ja selbst die Beschaffenheiten, die wir ihnen beilegen, als etwas*

wirklich Gegebenes angesehen ... Kr. 73. 1.) Látnivaló, hogy e védekezés nem elégséges. Nem az a kérdés, hogy a „jelenség”-hipothesisnek hive, első sorban maga Kant, *tényleg* milyen kifejezést használ a leíró mondataiban, azt-e, hogy »*A est B*« avagy ezt: „*A videtur esse B*”, — hanem a kérdés az, nem *kellene-e* neki és híveinek, ha önmagokhoz következetesek akarnak maradni, minden még a legközvetlenebbül kínálkozó érzéki észrevételeiket is ilyen „úgy látszik”-os mondatokba öltöztetniük? Kant egy meglehetősen erőltetett támadással pótolja ki a maga-választotta védőpajzs kurtaságát, mondván: „Nem az én hypothesisem, hanem az *objectivismus* silányítja látszattá az egész világot, mert agyrémekre (*Unding*, ilyen a „létező” tér és idő) alapítja.” (Kr. 74.) Olyan lehetőséggel, úgy látszik, nem számol, hogy valaki a teret és időt objectív természetűeknek gondolja, anélkül, hogy a létezők alap-feltételeit látná bennök. Nézetem szerint Kant-nak az említett vád ellen a következő felvilágosítással kellett volna védekeznie: »Miért mondjátok, hogy én az objectív külső világot az álmokképpel, hallucinációkkal és látszatokkal hirdetem egyvívásúnak, mikor én a külső benyomások mellett szint’úgy elfogadok álmokat, hallucinációkat és látszatokat, mint ti, (ez utóbbiakat tehát határozottan *különbözőknek* tekintvén és állítván a benyomásoktól) és amikor én mindössze annyit mondtam, hogy kell egy, e külső világénál *még nagyobb* realitásnak lennie? (Ilyen a *Ding an sich*.) Ti két fokát fogadjátok el a realitásnak, (t. i. látszat, külső világ), én háromban hiszek, (t. i. látszat, külső világ, *Ding an sich*.)»

Hogy van-e egyáltalában és mennyi jogosultsága van e *Ding an sich* fogalomnak, azt én itt nem kutatom. *Wundt* (Log. I. 434. 1.) az időtelen aeon-képzetek maradványát látja benne, *Dühring* („Geschichte der Philosophie.” III. kiad. Leipzig 1878; 419—21. 1.) meg úgy látszik, e tényleg mystikus műfogalom sűrű felhasználásáért nevezte Kant álláspontját ingatagnak, olyannak, mely folyton habozik az idealismusnak jogosult és bizonyos álomszerű fajtája között. — Hogy Kant-ban voltak némi, gyermekkori pietista maradványokból érthető mystikus hajlandóságok, az áll. Elfogadom még *Dühring*-től, hogy Kant amaz ellentétes nézeteket, melyeket tanulmányai révén magába szítt, nem tudta mindenütt kiegyeztetni és ezért zavarát gyakran több-értelmű kifejezések használatával palástolta. De hogy „transscendentalis aesthetiká”-jából, vagyis ama fejezetből, melyben a tér- és idő-képzeteket taglalja, ilyen „álomszerű” Idealismus sandítana ránk: ezt határozottan tagadom, vagy pedig elfogadom, hogy Kant-éval együtt álom volt a jelen munkának egész első része is, mely voltaképen nem több, mint egyszerű kitöltése a Kant-féle szilárd keretnek, — kitöltése oly részletekkel, melyekre az emberi gondolkodás pszichológiai oldalának nagyobb méltánylása mellett bizonyára a nagy königsbergi bölcs is eljutott volna.

Schelling és Hegel.

1800. körül. 1817.

Források: Schellings sämtliche Werke. Ed: K. F. A. Schelling. Vilik kötet. Stuttgart, u. Augsburg 1860. (L. ebből der „Aphorismen für Einleitung in die Naturphilosophie, „Aphorismen über die Naturphilosophie,“ »Kritische Fragmente« és „Stuttgarter Privatvorlesungen“ című fej ceteket.) - *Hegels Werke.* VII-ik kötet Berlin 1842. („Vorlesungen über die Naturphilosophie.“ L. ebből 257-256 §§.)

Amit ezen közös mérték alá eső két kortárs tárgyunkra vonatkozólag napfényre bocsátott, a jelen ismertetésben, mely csupán *nevezetesebb* philosophiai nézetekre akar kiterjeszkedni, teljességgel nem tén objektív értékénél fogva, hanem tisztán mint curiosum találhatott helyet, — mint curiosum azért is, mivel elég *különös* dolog, hogy *ilyen* szellemi termékek szerzőit sokan még mai napság is a »nagy«, plane a Kant-tal egyvívású philosophusok közé sorozzák.

I. Ami Schelling-nek *idő-gondolatait* illeti, — mert rendszeres elméletet nem adott, — akadnak ezek között olyanok, melyek modern philosophiai fogalmakon, nevezetesen Kant-féléken alapszanak, és olyanok, melyeken neoplatonikus tanulmányok hatása látszik meg: oly tanulmányokénak, melyekhez a volt papnövendék természetszerűleg vonzódott, lévén theologia és plotinismus két édes testvér, valóságos „nobile par fratrum.”

Az említett két különböző hatás meglátszik ugyanegy, mégpedig mindjárt az első idő-„aphorisma”-ján. (108. a 131-ik) Ennek első felében (*Die Zeit ist die Erscheinung der Einheit im Gegensatz der Unendlichkeit, die insofern in blosser Relation verfallen ist*) benn van a Kant-féle *synthetische Einheit des Mannigfaltigen*, olyan fogalom, melyet feltalálója az időre vonatkozólag is gyakran használt; második felében pedig (*In dem Werden und Vergehen der Dinge schaut das All sein eigenes heiliges und unendliches Leben an*) a boldog All-nak szembevetése az időben mozgolódó világgal Plotin-ra, a *schaut an* kifejezés meg ismét Kant-nak *Anschauungsform* jára emlékeztet. — Hasonlót mondhatni a 133-ik aphorismáról, melyben „a képzelet (*Imagination*) változtatja át a mindenség *tényleges* végtelenségét (*die actuelle Unendlichkeit des All*) amolyan *tapasztalati* végtelenségé, mint amilyen az idő.” Itt nyilván megvan az ismert Plotin-féle gondolat, mely szerint időnknek az aeon a prototypje, és másrészt Kant-ból az, hogy az időt a képzelő tehetőség szülte.

Schelling-nek egy másik mondásából, mely szerint időnk telidestelc van örökkévalósággal és csakis az örökkévalóság *által* válik lehetségessé, (*Die Zeit selbst, im grÖssten, wie im kleinsten Theil, ist erfüllt von der Ewigkeit, die in ihr selbst besteht . . . Ohne diese*

stete Gegenwart der unendlichen Position als Allheit wäre das Verfließen auch nur eines Theiles der Zeit undenkbar, d. h. die Zeit selbst wäre undenkbar. 140-ik aph. 170. 1.) e mondásból szintén kiérzik Plotin. Akad egyébként Kant-nak is egy helye a L. É-ben (1. fent 138. lap), mely efféle gondolatot tartalmaz

A legtisztább plotinismus a 83. és 84. aph.-ból (215. 1.) beszél hozzánk, hol azt olvassuk: „a világ-mindenség (*die Substanz, absolut betrachtet*) maga nem mozog, és folyása, mely az időt szüli, merő látszat és voltaképen nem egyéb, mint az a mindenkor sikertelen törekvés, melylyel e világmindenség önmagának teljes megnyilatkoztatására törekszik, (...*scheint ... von einem in anderes und wieder anderes fortzugehen, gleichsam als ein solches, das immer ganz sich offenbaren will, aber nie völlig in der Wirklichkeit dazu gelangt*) Ep ezért — teszi hozzá — a substantia örökkévalósága mindenképen legelsőnek és legvégsőnek marad, mivel maga az így keletkezett idő is csak ő benne van.” A „mozdulatlan substantia” eszünkbe hozza Schelling-nek Spinoza-tanulmányait. Megjegyzem itt, hogy az örökkévalóság és idő közötti viszonyoknak ilyen plotin-os felfogását megtalálni Hegel-nél is, ki (258. §. Zus.) azt mondja: „lényeges különbség van tartósság és örökkévalóság között, mert ez utóbbiban idő egyáltalán nincsen, a tartósságban pedig van.”

Az imént bemutatott állításokban félreérthetetlenül benn foglaltatik, hogy az idő semmi. Két nézetet ismerünk idáig, melyeknek mindegyike ebbe a mondásba csúcsosodik ki. Egyik a subjectivizmusé, melyet eddigelé legélesebben Kant domborított ki, másik a Plotin-é. Óriási különbség van e két álláspont között. Ha Kant mondja, *az idő semmi*, akkor ez az a reell gondolat: időnket nem találjuk meg az objectiv külső világban, hanem elménk adta hozzá. Ha azonban Plotin ejti ki száján ama szavakat, akkor ez az a fakiros hitcikkely, mely szerint az egész külső világ és folyása merő látszat, s egyedül az istenben, aeonban, avagy a nirvánában van valóság. Schelling és Hegel philosophus-érzékére jellemző, — bár nem épen csodálni való, ha elpaposító nevelés-irányukra gondolunk. — hogy e két nézet közül az utóbbihoz csatlakoztak.

Vannak a felhozottakon kívül Schelling-nek egészen eredeti állításai is. Ezeket szözszerinti eredetiben kényszerülök bemutatni, először, mert ilyen mondásokat voltaképen le sem lehet fordítani magyarra, és másodsor, hogy valami titkos Schelling-imádó fordítás-kísérletemet esetleg egyes gyöngyszemeknek elikkasztásával ne vádolhassa. íme tehát:

Das Bejahende in der Abstraction vom Bejahten oder im Gegensatz mit ihm angesehen, ist das Prinzip der Zeit. Wird aber nicht auf den Gegensatz, sondern auf die Einheit oder Copula in dem Gegensatz gesehen, so wird die Ewigkeit in dem Ding erkannt. (108. aph.) *Das Prinzip der Zeit erscheint der abstracten Auffassung als das, was allerwärts Mittelpunkt ist, aber nirgends Umkreis oder Fassung, indem es das Bejahete überschwellt. . .* (109. aph.) *Die*

Ewigkeit der Dinge reflectirt sich in der Zeit nur als Negation der Zeit und damit alles Werdens, — als Vergangenheit, in der alle Zeit erloschen ist. (21(3. aph.) Die Vergangenheit ist die als Raum gesetzte Zeit, oder das Räumliche in der Zeit, und wie die Zukunft nur die (einseitige) Synthese des Bejahenden mit dem Bejahten: so die Vergangenheit nur die (einseitige) Synthese des Bejahten mit seinem Bejahenden, — die abstracte oder unlebendige Ewigkeit. (217. aph.)

En ugyan teljességgel képtelen vagyok magamban az exstasisnak azt a fokát felidézni, mely e sybillai oraculum-szerű nyelvezetnek igazi megértésére szükséges és hivatott Schelling-magyarázóvá minősít: mindazáltal a laikusnak érthető kíváncsiságával legalább megkísérlem, kissé fellebbentem a fátyolt, mely ez aranymondásokban az igazság saisi képét avatatlan szemek elől elburkolja.

A 108. aph.-ban, — hol a *Bejahende* körülbelül *állítmány-t*, a *Bejahte* pedig *alanyt-t* jelent, — úgy hiszem az rejlik, hogy időnk mögött az örökkévalóságot csak az az ember nem látja, ki a világon csupán ellentéteket vesz észre (mint amilyen van pl. a mondat alanya és állítmánya között), de ezeket egy magasabb egységbe összefoglalni, kiegyeztetni nem tudja. Az abstract felfogásmódnak ugyanilyesforma elítélése foglaltatik a következő (109.) aph.-ban is. A 216-ból meg sehogysen tudok jóra valóbb értelmet kibetűzni, mint azt, hogy a *múltat*, mert rajta nincs meg az *időt* jellemző továbbfejlődés, az tehát e tekintetben a szintén állandó örökkévalósághoz hasonlít: a múltat, mondom, csak ezért valami fiók-örökkévalóságnak »az örökkévalóság visszfényének« kelljen tekintenünk. Mindenesetre jeles egy találmány, mely még az aeon fő-ügynökének, Plotin-nak is becsületére vált volna! — Végre az utolsó aph.-ban azt, hogy „a múlt az időnek egy térre vált része” (mit különben úgy erről, mint a jövőről [259. §.] Hegel is állított) Schelling valószínűleg azért mondotta, mert a múltat, mint egyébként a jövőt is, mindenkor a térről vett hasonlatokkal jelképezzük. Ez állítása azonban nem akadályozta abban, hogy egy más helyütt (249. l.) a *jelent* nevezze ilyen legtériesebb időnek, (*das Räumlichste in der Zeit.*) A szóban forgó aph. nak hátralevő fele *talán* azt akarja mondani, hogy a múltnak fogalmában a reális elem több, a jövőben pedig kevesebb, mint az imaginair.

Efféle parallelismusok és antithesisek, még ha sántikáltak is, nagy keresetnek örvendtek a „Schelling és Hegel” philosophiai társas czég részéről. E philosophálásnak főhajtókereke tudvalevőleg az az igazság volt, hogy ha két ember veszekszik, rendesen egy harmadiknak van igaza: annak, aki kimutatja, hogy mind a ketten egyoldalúan fogták fel tárgyukat s hogy a kétoldali nézeteket egy általánosabb harmadikba lehet összefoglalni és egymással kibékíteni. E mindenesetre alárendelt jelentőségű, mert korántsem *minden* vitára kiterjeszthető igazságban a babonához szoktatott két szóban forgó papnövendék valami tudományos talisman-t, valóságos kincset látott, mely őket a világ titkának felfedezésére fogja segíteni,

bele is kapaszkodtak e varázsló formulába oly görcsösen, amint csak bírtak, főleg a szívósabb Hegel és gyártották belé mindenbe nyakra-főre az utóbb kibékített ellentéteket, abban a meggyőződésben, hogy ezzel a dolgok valódi természetét fedezték fel, ellesvén a világ folyásának ő szerintük ilyen hármasságos ütemű titkos rhythmusát.

Ezt előre kellett bocsátanunk, hogy meg lehessen érteni Schelling-nek egy tételét, mely szerint a jelen nem egyéb, mint a múltnak és jövőnek egysége és mint ilyen az időnek legvalódibb része. (*Das wahrhafte Lebendige in der Zeit kann ... nur in der Gegenwart, als der Einheit von Vergangenheit und Zukunft, Sein und Werden, hervortreten, wie das eigenthümliche Reale im Räume nur die dritte Dimension, als die Synthese der beiden ersten ist.* 219. aph.) Szerzőnk, mint látjuk, a maga szentháromságos elvét tárgyunkra (és a térre) is alkalmazta, melylyel mint minden dologgal, amelyik történetesen három részre oszlik, annnyival könnyebb dolga volt, mert csak ki kellett neveznie valamelyik részét „felsőbb egység”-gé és kijött a schema. Hogy tárgyunknál e kiváltságos polczra épen a jelent, — és nem a (214. aph. szerint) „legidőibb” jövőt — emelte, onnét van, mivel a felsőbb egységeket mindenkor concretebb jellegűeknek szokta hirdetni, mint amilyenek az „abstract” ellentétek; concret-es jelleg meg több van a jelen-ben, mint az inkább fogalomszerű másik két időben. Hegel a jelen-nek e definitióját készségesen elfogadta. (259. §.)

Áttérünk most néhány szintén eredeti, de kevésbé zagyva nyelvezetű aphorismára, melyekből, bár homályosan, néhány helyes gondolat pislog felénk. Ilyen az, melyben Schelling a jövőt azért nevezi időnk „legidőibb” részének, mert leginkább magán viseli ez utóbbinak főtulajdonságát, — a valósággal való ellentéteséget, — amennyiben jövő ítéleteinkben csak *lehetséges* állítmá-nyokat fűzünk a valósággal meglevő alanyokhoz. Ide mellékelem egyébként talán nagyon is szabad fordításomhoz az eredetit, mely így szól: *Das in der Zeit eigentlich Zeitliche ist die Zukunft. Denn die Zukunft ist das, wodurch das Bejahende mit seinem Bejahten, die Möglichkeit mit ihrer Wirklichkeit verbunden wird; der Begriff derselben beruht also am meisten auf dem Gegensatz dieser beiden.* (214. aph.) „Minthogy pedig a jövő — folytatja szerzőnk — pusztá gondolat, s mint ilyen a képzelet szülöttje, ezért egyedül az alany és állítmány közti *kötéléket* mondhatni benne reálisnak, tehát olyasmint, ami voltaképen *nem idő.*” (*Da aber die Zukunft lediglich denkbar und offenbares Produkt blosser Imagination ist, so ist das in dem Zeitlichen der Zeit einzig Reelle eben nur das Band des Bejahenden mit dem Bejahten, d. h. das Nicht-Seitliche.* 215. aph.) Hasonlót állít a múltról (220 aph.) t. i. hogy *mint* múlt pusztá gondolat; a jelenben szintén csak azt fogadja el valóság-elemnek, ami *nem* idő benne, t. i.: *das lebendige Band des Seins und Werdens.* fHegel-nél hasonló állítás akad, [259. §] t. i. hogy jelent, mutat és jövőt a valóságban felmutatni nem lehet, mert ezek a subjectiv

képzetben, emlékezet-, félelem- és reményben gyökeredzenek. V. ö. fent 56-7. 1.)

Egy egészséges szervezetű elmét a gondolkodás sodra ily értékesebb leleték után a következő kérdésre vitt volna rá: mi az oka és miképpen történik, hogy elménk a való világhoz ama három nem való kategóriát gondolja hozzá? Schelling-nek és Hegel-nek chronikus thelogitis-ben senyvedő eszét azonban az idő irreális voltának felfedezése csak az „annyival reálisabb” örökkévalóságra való áhítatos átkacsintásokra indítják. „Az időben nincs valóság, hanem valódi az örökkévalóság!” ezt a tanulságot vonja ki eddigi vizsgálódásaiból Schelling (v. ö. Hegel a 259. §-ban) és ezt a maga oraculum-nyelvezetén így fejezi ki: „*Wie ... das Reale in dem Bejahten selbst nur das Bejahende ist: so das Positive im Zeitlichen selbst nur das nicht-Zeitliche, nämlich das Ewige.* (224. aph.) A fenn szereplő mystikus „kötelék”-re pedig megjegyzem, hogy az ilyenekben való hit mindenkor a kiforratlan elméleteket jellemzi, azokat, melyek a benyomások között keresik azt a rejtelmes idői elemet. Az idő reális részét egyébként Schelling egy más helyütt (431. 1.) kevésbé titokzatos néven nevezte meg, mondván: „csupán a hatások (*verschiedene Einschränkungen*) valóságosak, melyek a létezőket érik, nem pedig az ehhez kívántató idő.”

A tartósságról szóló nyilatkozatai nem rosszak, de ép oly kevéssé tanulságosak, mint egyéb magyarázatai. Schelling megelegszik avval, hogy a tartósság „nem más, mint a *nagobb-* és *kisebbnek* mellékgondolatával gondolt lét” (... *die abstracte Existenz, die unbeschadet des Begriffs als grösser oder kleiner bestimmt werden kann, heisst Dauer.* 231. aph.), de egy szóval sem magyarázza meg, mi úton jut a létnek tisztán qualitativ fogalmához a *nagyság* praedicatum.

Záradékuul még egy csodabogár, még pedig ama helyes belátás kíséretében, hogy külső *idő* nincsen, mert minden idő subjectiv. (431. 1.) Ez utóbbi kifejezést ugyanis Schelling nem kizárólag az egyedül jogosult értelmében veszi, melyszerint „minden idő elménk adaléka”, hanem abban, hogy e jelenség egyáltalán belül van és nem kívül, benn nevezetesen az élettelen tárgyokban is, melyek közül tehát mindegyiknek megvan a maga saját idősora. (*Eigentlich hat jedes Ding [nicht nur das Universum] die Zeit in sich selbst. Es gibt keine äussere, allgemeine Zeit; alle Zeit ist subjectiv, d. h. eine innere, die jedes Ding in sich selbst hat, nicht ausser sich.*) Az egységes (egyetlen) idő ez individuális sorok összehasonlításából keletkeznek. Ez az „idő”-definió pompásan ráillik az — állami vagyónra, mely tényleg egyes magán-vagyonokból keletkezett, de hogy az egységes időfolyam is ilyen privát-időkből állott volna össze és plane, hogy élettelen tárgyak adakoztak hozzá: ezt már mégsem hiszszük el. Egyébként könnyű kitalálni, hogy ama helyes igazság, mely a Schelling-féle, állítólag intuitív szervezetű „privát”-észben ily torzult formát öltött, a következő volt: A közhasználatú polgári idő különféle természeti processusokhoz (mér-

tékekhez) fűződő idősoroknak összeolvasztásából keletkezett. (Földforgás,-keringés, holdmozgás.)

II. A Schelling-elvetette mag fogékony talajra talált Hegel-ben. Míg Schelling — legalább első rendszerében — Fichte-hez csatlakozva, megelégedett azzal, hogy az objectiv világot az emberi lélek (az *én*) valami kisugárzásának hirdesse: addig Hegel, törhetetlen bizalommal a hármás-rhythmus kinyilatkoztató erejébe, és ennek folytonos alkalmazásával, meg is próbálta szerkeszteni, mintegy újra megteremteni a pusztá öntudatból (a „fogalom”-ból) e világot, legalább főbb jelenségeit, többi között a teret és időt. — Nehogy valaki e férfiú álláspontját a miennkel, mely szintén időszerkesztést és fogalmakból keletkezést emleget, rokonnak tartsa, jó előre kijelentem, ami egyébként majd kitűnik, hogy Hegel tárgyunkat *Plotin-os* értelemben tekintette productumnak, az objectiv külső világfolyamat egyik fejleményét látván benne. Hasonlóképp ki fog tűnni, hogy a Flegel-féle idő »fogalomból« csak annyiban „keletkezik”, amennyiben ő tényleg fogalmakból, t. i. a saját szegény és kuszált fogalmai szerint csinálta meg, úgy ahogy tudta. Csirájául nevezetesen a *teret* választotta, állítván, hogy az idő a *térből* lett, (. . . *es wird der Raum \ur Zeit; wir gehen nicht so subjectiv \ur Zeit über\ sondern der Raum geht über* 257 §) és túlhaladván a képtelenkedésben még Plotin-t is, aki az időt legalább valami hozzá hasonló dologból, egy állandó tartósságból indította meg. Nézzük tehát, hogyan készül a térből idő!

„Ha a tagadás, — mondja Hegel, — erőt vesz a téren, lesz a térből pont, azaz semmi tér. Ha mármmost e tagadó elem leválik s önálló létre jutva, közönbössé lesz a tér irányában és ily módon tovább fejlődik: akkor előáll az idő.” Hegelül (nem is németül!) ez így hangzik: *Die Negativität, die sich als Punkt auf den Raum bezieht, . . . ist . . . in der Sphaere des Ausçersichseins eben sowohl für sich, ihre Bestimmungen jedoch darin zugleich als in der Sphaere des Ausersichseins setzend, dabei aber als gleichgültig gegen das ruhige Nebeneinander erscheinend. So für sich gesetzt ist sie die Zeit.* (257 §.) Lejebb még ilyen változatot olvasunk: „A tagadott tér (*der aufgehobene Raum*) első sorban *pont*, és kifejtve (*für sich entwickelt*) *idő*.” (259 §.) Az utóbbi e szerint nem volna egyéb, mint a térnek egy sorra fejlett tagadása! — „Az idő — folytatja 257 §. — a térnek mintegy a kicsúcsosodása, legtökéletesebb alakja, (*die Wahrheit des Raumes*), mert megvan rajta az, aminek, ha a tagadás eleme kellőképp kifejthetné erejét (*das Negative kommt ... im Räume noch nicht \u seinem Rechte*), a téren is meg kellene lennie. Ez ugyanis (egy előző fejezet szerint,) önnönmagának a tagadása. Ebből az következne, hogy részeinek létezőik sem szabadna. De hát ezek mégis ott vannak, meg nem szűnnek, míg ellenben az időnél csakugyan feltaláljuk a kívánt megszűnést. (*Da der Raum ... nur ... innere Negation seiner selbst ist, so ist das Sich-Aufheben seiner Momente seine Wahrheit; die Zeit ist nun eben das Dasein dieses beständigen Sich-Aufhebens* . . .) Továbbá, ami csupa

tagadás, annak nyugtalannak kell lennie; ilyen az Idő, de nem ilyen a tér. Az idő mindezek szerint nem egyéb, mint önállóságra jutott tér-tagadás, más szóval a tagadásnak (= térnek) tagadása.”⁴ (*das an sich selbst Negative, die Negation der Negation, die sich auf sich beziehende Negation.*)

Ha meggondoljuk a Kant lelkiismeretes óvatosságát, ki még az ellen is tiltakozott, hogy valaki az *egyidejűséget* definiálja az egymásután puszta hiányának — ami pedig közeleső dolog, — és egybevetjük e magatartásával Hegel-nek imént bemutatott escamoteur allure-jeit, melyekkel a sokkal koczkázatosabb ellenkező irányú lépést teszi meg, kiadván az egész idősort mindenestűi egyszerű tér-tagadásnak: akkor valóban elcsodálkozunk, hogy philosophia-történeteink két ilyen ember nevét hogyan írhatják ki egymás mellé! — Mi a Hegel fenti állításainak czáfolatába belemenni nem fogunk, mert nem jöhet komoly számba egy olyan kieszmény, melyben egy puszta it élet-alak, mint többi között a *tagadás*, „önállóságra jut”, „leválik”, sőt „sorba fejlődik”, mintha csak valami concretum-ról, avagy a mennyiségtan *cos x-éről* lenne szó.

Hegel megteszi azt, hogy ahol kifogy a puszkaporból, előrándít egy pár Kant-féle fogalmat, melyek igénytelen soliditásukkal persze furcsán illenekbeléabba arhapsodikus, szédületes hadarmányba, milyen a Hegel-i elméből ömlött ki. Akadnak ugyanis efféle helyek: „Az idő valami elvont, fogalomszerű dolog (*ein schlechthin Abstraktes, Ideelles* 258 §.) és, miként a tér, tisztán az érzékiségnek, vagyis a szemlélésnek formája.” (U o.) Kevésbbé, de azért észrevehetőleg kiérzik Kant a következő mondásból: „az idő a szemlélt keletkezés.” (*das angeschaute Werden*, u. o.) — Hegel-t egy cseppet sem bántotta, hogy eme Kant-féle fogalmak szorosán összefüggnek szerzőjüknek az övéitől teljesen különböző ismeretani alapelveivel; mindössze is a kellemetlen idegenszerű ízöket iparkodott elvenni egy pár saját főzetű szójátékkal, mint amilyenek: *Die Zeit ist das unsinnliche Sinnliche, . . . das Sein, das indem es nicht ist, ist, und indem es ist, nicht ist.* (U. o.) Ebbe az idegen, subjectivista gondolatba, mely Hegel-nek, (ki nota bene a természeté/-philosophiában tárgyalja problémánkat,) az eredeti tervébe belé sem illik, utóbb annyira belelovalja magát, hogy egyenesen odáig megy, hogy „az idő ép olyan elvont természetű, mint öntudatunknak ez egyszerű itélete: *én=én.* (*Die Zeit ist dasselbe Prinzip, als das Ich=/ch des reinen Selbstbewusstseins.* U. o.) Minthogy pedig Goethe szerint ott ahol hiányzik a fogalom, mindig akad foltnak a hézag számára szó: tehát Hegel is, ahelyett hogy kifejtené, mi választja el tárgyunkat az én-fogalomtól, micsoda rokonság és különbség van e kettő közt: egyszerűen elüti ezt a kérdést következő értelmetlen stilvirággal: „az idő olyan én-fogalom, mely még a maga teljes külsőségében (*Äuserlichkeit und Abstraction*) leledzik, egészen önmagába van rekedve és „nem akar kifejlődni.” (*das reine Insichsein, als schlechthin nie Ausersichkommen.* U. o.) — Tehát ha az én-fogalom fejletlennek marad, akkor idő lesz belőle! Ez valóban új dolog!

Még nagyobb csodabogár az a magyarázat, melyet az idő folytonosságának okairól adott. Az idő szerinte azért folytonos természetű, mert nem egyéb, mint önmagára vonatkozó, elvont tagadás, (*die abstract sich auf sich beziehende Negativität* 258. §.) vagyis olyan tagadás, melyen belül még differenciálódás nem történt, (*und in dieser Abstraction ist noch kein reeller Unterschied* u. o.) Ebből kilátszik, hogy ő a kérdéses tulajdonságot (oly értelemben, hogy a legkisebb rész hasonló nemű az egészszel) az időnek valami csiraszerű természetéből akarja megérteni, szem előtt tartván az organismusok csiráinak azt a sajátosságát, hogy bennök különbségek még nem mutatkoznak. Feltéve, hogy az idő csakugyan csirája valaminek, (csirája nevezetesen, az én-fogalomnak, ami egyébként tiszta légből kapott állítás,) szabad-e azért a rajta jelentkező folytonosságot a növénycsirákéval azonosítani, illetőleg e kettőt egyforma okokból magyarázni?! Es az ilyen összehadarását a legfélreesebb fogalmaknak hittak a harminczas években még philosophiának!

Mit ér, ha Hegel egy pontban túlhaladta Kant-ot, belátván, hogy az üresen hátramaradó idő (1. fent 119-20. 1.) tévedés; mit ér, mondom, ha csak odáig tudott eljutni, hogy az idő „maga a keletkezés és enyészés, a létező elvonás, a mindeneget létrehozó és szülőtteit fölemesztő Chronos.” (258. §.) Az idő igenis *nem* maga a keletkezés és enyészés, hanem e folyamatokban van egy tisztán qualitativ elem is az idői mellett, melyet amattól szorosán el kell különíteni.

Arra a kérdésre, hogy miért múlékonyak és időiesek (*zeitlich*) a véges dolgok és miért maradnak időn kívül a pusztá fogalmak, következő felvilágosítást nyerjük: „A véges dolgoknak csak benső lényegük azonos a teljes tagadással (idővel), de ehhez még nem simultak eléggé hozzá. Ezért az idő, mint valami kielégítetlen belső erő, átgúyruja, megemésztí őket. (*darum ist das Endliche vergänglich und zeitlich, weil es nicht, wie der Begriff, an ihm selbst die totale Negativität ist, sondern diese als sein allgemeines Wesen Zwar in sich hat, aber ihm nicht gemäs, einseitig ist, daher sich zu derselben als zu seiner Macht verhält.* U. o.) A tiszta fogalom ellenben már külsején is feltünteti a maga lényegét, azt t. i. hogy = teljes tagadás, (idő). A fogalom tehát már egészen hozzásimult ez utóbbihoz és mivel másrészt ő az eredetibb, tehát tekintélyesebb: *éert* nincs hatalma az időnek ő felette, hanem legföllebb megfordítva, a fogalomnak az idő felett.” (*Der Begriff aber, in seiner frei für sich existirenden Identität mit sich, als Ich==Ich, ist an und für sich die absolute Negativität und Freiheit, die Zeit daher nicht seine Macht, noch ist er in der Zeit und ein Zeitliches; sondern e r ist vielmehr die Macht der Zeit, als welche nur diese Negativität als Auszerlichkeit ist.* U. o.) — A szerző csak ott hibázta el a dolgot, hogy e csinos allegóriának „*philosophia*” címet adott. Ő is az affajta festők közül való, kiknek „tanulmányfej”-ök pompásan beváltak esti tájképnek.

A tartósságról szóló részlet szintén nem állja meg az időjá-

rást. A fő-definióból (*Die Dauer ist das Allgemeine dieses Jett's und jenes Jett's* u. o.) kitűnik, hogy szerzőnk e dolgot egyes pillanatoknak összehasonlításából kinyert abstractumnak tartja, — ami nem áll, mert a tartósságnak az a sajátja, hogy benne az egyes időszakok egymástól élesen elkülönítve nincsenek, totó coelo más okokon alapszik, mint az, hogy az általánosban az individuális különbségek elenyésznek. Tehát ismét egy Hegel-féle fogalom-gabalyítás! A szerző továbbá a felvett jelenséget nem úgy tekinti, mint egy benyomásra alkalmazott idősort, hanem merőben az idő ellentétét látja benne. Ez kitűnik következő állításából: „Ha mindenek, sőt képzeink is nyugodnának, akkor mi csak eltartanánk (so *dauer-ten wir* u. o.) de idő nem volna.” Helyesen: el sem tartanánk, hanem csupán léteznénk.

Jellemző, hogy feljogosítva érzi magát a jelenről, múltról és jövőről egyszerűen mint az idő három „mérté”-érői (Dimension) beszélni (259. §.), anélkül hogy megvizsgálta volna, vajjon csakugyan olyan szerepet játszanak-e a phasisok az időnél, mint milyet a méretek a térnél. A mindeneket összetársító Hegel-nek az a körülmény, hogy a térnél és időnél egyaránt akad valami *három*, teljesen elég volt arra, hogy e kétoldali hármakat egymással rokonoknak, sőt azonosaknak hirdesse. Az idő e „mérétei”-ről azután azt mondja a maga visszaadhatatlan nyelvezetén, hogy ezek nem egyebek, mint *das Werden der Áusßerlichkeit als solches, und dessen Auflösung in die Unterschiede des Sein's als übergehend in Nichts und des Nichts als übergehend in Sein* (259. §.) Ha e csinos kis stilvirágban egyáltalán rejlik valami megállható értelem, talán, — de nagyon is *talán* — az van benne, hogy az idősor a jelen, múlt és jövő kategóriáknak külön-külön való kifejlődése útján alakul meg.

A *most-nak* meghatározása szintén ilyen antithesisekben dúskáló játéknnyelven van megadva. Azt olvassuk: *Das unmittelbare Versenwinden dieser Unterschiede* (t. i. jelen, múlt és jövő) *in die Einelnheit ist die Gegenwart als Jett, welches als die Kinelnheit aus8chliesend und zugleich schlechthin continuirlich in die anderen Momente, selbst nur dies Verschwinden seines Seines in Nichts, und des Nichts in sein Sein ist.* (259. §) Utóbb azután, belátván, hogy a *most-nak* nem csak ilyen ingatag, bolygótűz-szerű természete van, melyet ő, úgy látszik, a maga szintén előre-visszafelé hullámzó, tengeribetegség-gerjesztő nyelvezetével utánozni akart: előáll a *most-nák* egy másik, nem kevésbbé gyarló meghatározásával. Azt mondja ugyanis: »A véges jelen nem egyéb, mint megrögzített *most*.» (*Die endliche Gegenwart ist das Jett als seiend fixirt* u. o.) Ez a „megrögzítés” mindenesetre a legalkalmasabb módszer arra, hogy kinyerjük a köztudalom tartós *most-ot* az imént röplékeny- nek feltüntetett *most-ból*. Egyszerűen meg kell fogni és leszögezni; akkor azután ott marad! Csakhogy épen az a kérdés, hogyan lehet megfogni, ha már egyszer olyan röplékeny; mi bírja rá az emberi elmét, hogy egyszer vékony határvonalnak, másszor meg hosszú, kényelmes tartósságnak vegye? Melyik a természetesebb fel-

tevés, az-e hogy a pillanatnyi most-ból lett a tartós, vagy pedig, hogy a tartósból a pillanatnyi? Mindezen gondokon Hegel a „rögzítő” műfogásával egyszerűen túltette magát.

Néhány árva jó gondolaton, mely itt előakad, meglátszik, hogy idegen talajból kerültek; mert elcsenevészték, nem hajtottak ki, Hegel nem tudván kivonni belőlük azokat az érdekes eredményeket, melyekre más különben vezetnek. E gondolatok egyikét fennebb (143—4. 1.) ismertettük; a másik az, hogy csak a jelen létezik, az *előbb* és *utóbb* nem; végre, hogy a jelen méhében hordja a jövőt. (Ez utóbbit Leibniz-ből idézi Baumann.)

Van még egy idegen eredetű állítása, melyet azonban tetemesen vissza kell ficzámítanunk, hogy ráismerjünk eredeti gazdjára, Kant-ra Kant tudvalevőleg azt mondta volt, hogy az idő-képzet alapjául szolgál az arithmetikának L fent 127. 1.) Ez a magában sem életre való gondolat Hegel-nek eget, földet, mindeneket egymással/ kifejelesztő agyában ama torzalakká nőtt meg, hogy az idősor *magától arithmetikává alakul át*. Meg is írta miképen. „Az emberi ész (talán csak az övé!) az idő princípiumát leköti (*paralysiri*) és tagadólagos voltát az egységre szállítja le.« (*ihre Negativität wird vom Verstande ytm Eins herabgesetzt* 259. §) Miért is ne? Ha az idő egyszer soralakú tagadás, algebrai sorok meg körülmények között egységgé (=1) válhatnak: akkor lehet egység (= 1; az időből is! Csak a „princípiumát” kell lekötöni, majd összezsugorodik magától! „Az így kinyert egység szolgál kiinduló pontjául a számtannak, t. i. ama különféle „külső” combinatióknak, melyek e tudomány alakzatait (*Figuren*) kiadják.”

S ezzel végeztünk Hegel-lei úgy mint Schelling-gel, ezen a tudomány birodalmába tévedésből bekerült két ábrándozóval, kiknek felülkerekedéseért egyébként, mint Schopenhauer mondotta, csak teljesen járatlan közönségöket terheli a felelősség, amiért tudomány-nak vette, amit ez a két férfiú ily néven áruba bocsátott.

Herbart.

1825.

U. a.: »*Lehrbuch Sur Psychologie.*« *Ed.*: Hartenstein. *HI.* kiadás. Leipzig 1852. (75 — 177. pont.) — *U. a.*: „*Sämmtliche Werke.*” *Ed.*: Hartenstein. Leipzig 1850-1. (III-VI-ik köt.)

Herbart-nak minden gyöngéi mellett is oly nagy érdemei vannak a psychologia körül, s többi között az időprobléma lélektani részének tisztázása dolgában, hogy *Dühmng*-nek mindenesetre kár volt ezt a mindenképen tiszteletre méltó nevet belefoglalnia ama megsemmisítő kritikába, melylyel philosophia-történeti munkájában (429-54. 1.) a Fichte-Schelling-Hegel-féle szellemi irányt méltóképen sújtotta.

Herbart volt az első, aki kimondta az immár közkincsévé vált alapelvét minden időkutatásnak, t. i. hogy a kérdés pszichológiai részét (miképpen jutunk időismerethez?) el kell választani annak metaphysikai oldalától (mi maga az idő? — VI. köt. 116-7. lap) Ő e képzet fejlődő, nem velünk született volta mellett kardoskodott, de tisztán belátta, (ami nem könnyű dolog), hogy ily tárgyú bizonyítékaiból az idő *mivoltára* következtetést vonnia nem szabad (u. o.), mert az ilyen vagy amolyan módon keletkezett képzet ép úgy lehet pusztán subjectív, alaptalan phantasia, mint ahogy lehet az ismerete egy objectív külső viszonyoknak.

1. Fejtegetéseinek *psychológiai részében* mindenekelőtt azt a fontos igazságot pillantjuk meg, hogy a tipikus kép, mely a köztudatomnak „az idő” szavához fűződik, nem egyéb, mint egy elvont tudományos fogalom, mely csak az *után* és az *által* alakul meg bennünk, ha az egymásutános adatokat (*das Zeitliche*) fel tudjuk ismerni és beszédközben időkategoriákat használni. (V. ö. fent 1. r. 146. kk. 1.) Ez utóbbi képességet is tisztán tanulmány és gyakorlás eredményének tekinti Herbart, hozzátévé, hogy az ellenkező (a velünk-születéses) nézetet az a körülmény tartja felszínen, hogy nem tudunk visszaképzélni ama rég elmúlt állapotunkba, mikor az illető, ma már szilárdan belénk forradt ismereteink nem voltak meg. „Ez ismereteinket belénk-rögzött természetök miatt hajlandók vagyunk pusztán érzékleteknek kiadni.” (*Dr Erwachsene . . . ti übt sich unwillkürlich die reine sinnliche Wahrnehmung durch Zusätze, die seine vorhandene Ausbildung hineinmisch.* VI: 16. L.

„Alapelvül — folytatja szerzőnk, — el kell fogadni, hogy az emberi gondolkodás merőben intensív természetű. Valamint a térnek, a jobb- és balnak, fent- és lent-nek fogalma nagyon jól megszülemlik tisztán benső, azaz olyan képzetekből, melyek elménkben egyáltalán nincsenek helyileg elrendezve: úgy kell megszületnie az időszornak is oly képzetekből, melyek szintén kizárólag intensívek és semmiféle idői jegyet nem tartalmaznak. Fel kell tenni, hogy képzeteinkben eredetileg nincsen idői elem. (*Man kann leicht gegen, dasi auch das Vorstellen des Zeitlichen etwas solches ist, worin sich nichts von der dadurch vorgestellten Zeit befindet.* VI. 117-8. 1. Még találóbb a *Lehrb.* 172. pontja: *es muss über dem Vorstellen des Zeitlichen die Zeit insofern nicht verfließen, wiefern sie soll vorgestellt werden.*) Az a tudomás, hogy minden képzetünk, még a legkezdetlegesebbek is, időben folytak le, némi fogalomzavarra ad okot; mert időileg, időképzettel gondoknak látszik minden gondolat, mely *valamikor* és *egymásután* folyt le bennünk. De meg kell jegyezni, hogy az egymásutánias gondolkodás (*successives Vorstellen*) és az egymásutának gondolása (*Vorstellen des Successiven*) két dolog.” (VI. u. o. Hasonlóképp *Lehrb.* 174. p: *Die Succession im Vorstellen ist nicht eine vorgestellte Succession.*)

Evvel Herbart egy végtelenül fontos elvet mondott ki, mely kitűnő fegyverül szolgálhat ama Kant-ra támaszkodó objectivista gán-

csoskodás ellen, mely szerint minden időszerkesztés chimaera, „mivel a gyermek legelső gondolata is már időben volt.” Herbart adja számba a feleletet: „Ha időben volt is, mégsem gondolt időt; szabad tehát kérdeznünk, miképen jutott e fogalomra és utóbbi állítására, hogy mindenek, többi között legelső gondolatai is, időben vannak.” (V ö. fent I r. 216. 1.)

A szerző ezek után hozzáfog annak kimutatásához, hogy hogyan veszi belé magát képzeinkbe az egymásutánnak, az előbb-és utóbbnak mellékgondolata. *Hozzáfog* mondom, mert amit e tekintetben nyújtott, nem több, mint a megoldásnak egy szellemes előkészítése, nem igazi megoldás. Herbart belátta, hogy az az ember, ki egy benyomás-sort hűen reprodukál, (ezt. ő, mellesleg szólva, az illető benyomások összefonódása-módjából igyekszik kimagyarázni, VI: 124. 1.) mindössze is újra elvonulni látja e sort, de még ezzel nem alkotta meg az egymásután fogalmát. (125. 1.) Belátta azt a paradox igazságot, hogy e fogalom csak egyidejűleg meglévő, mert összefoglalandó képzetekből fejlődhetik VI: 142 1. és Lehrb. 175. p.) Hogy az elmúlt benyomások az időképebe fel vannak ölelve, tehát el nem felejtve, ezt (IV: 289. §.) leginkább „az idő múlik” (*Vorübergehen der Zeit*) kifejezés bizonyítja, (*denn das Vorübergehende ist nicht vernichtet, es bleibt irgendwo.*) Belátta azt is, hogy a képzet-soron belül az *elobb-nek* és *utóbb-nak* a képzetek bizonyos kvalitatív tulajdonságából kell kijönnie, de mivel ilyet nem talált közöttük mást, mint élénkségük fokát: megállapodik ott, hogy előbb-nek mindenkor a homályosabb képzetünket híjuk, utóbb-nak pedig a világosabbat. (Ezt rámondhattam, mert a VI: 124. lapján ilyet találni „*azért tekintjük a C benyomást /1-hoz képest későbbinek, mert a C emléke, ha mindkettejüké történetesen eszünkbe jut, tudatunkban magasabbra emelkedik, mint a régibb A-é. A tudatban magasabbra emelkedni* Herbart műnyelvén a. m. *világosabban szemléltetni.*) — Hogy ez a megállapodás miért tarthatatlan, kimutattuk fenti. r. 129-30. 1. Másrészt pedig a módszeresség ellen vét, aki a szövevényesebb fejleményt, az egymásutános sornak keletkezését magyarázgatja anélkül, hogy előfokával, a mult-fogalom és- Ítélet megalakulásával tüzetesen foglalkozott volna. Már pedig, hogy szerzőnk is a mult-ítéletet érezte a sor-kép szüőanyjának, mutatják következő szavai: ... *die Vorstellungen der Zeitpunkte erzeugen sich mit Hilfe der Urtheile, f=A ist nicht mehr B], durch welche die Veränderungen des Dinges eine nach der andern aufgefasst und in ihre Ordnung gestellt werden.* yVI: 306-7 1.)

A *mult* fogalmához fűződő „nincsen” praedicatumról (*die Negation in dem Begriffe des Aufhörens* VI: 143 1) azt olvassuk, hogy a kezdő fokon, vagyis mikor a tanuló elme az időnek csak *szemléletét* és még nem a *fogalmát* alkotta meg, nem jelentkezhetik, (... *wenn man von dem Zeitlichen als einem Sinnlichen und Anschaulichen redet, so wird man dieses Merkmal in dem Nacheinander nun schon entbehren müssen.* U. o.) »minthogy a nem-létet, a pusztá

tagadást *szemlélni* nem lehet. Ebből következik, — teszi hozzá — hogy az egymásután tulajdonkép nem is szemlélet, hanem fogalom.” Herbart-nái itt a sorok közül azt a jeles gondolatot olvassuk ki, hogy a múltnak nem-létezése egyvívású jelenség, azaz ugyanolyannak képzelendő, mint a fogalmaknak tiszta ideális természete. A bevezető állítás (*wenn man ... müssen*) igen jól hozzáülük a fent (I. r. 114. lap.) említett tényhez, hogy a multakat egy ideális hátsó térségbe mindenkor a naiv, vagyis az a népszellem szokta elhelyezgetni, mely még teljesen, azaz *fogalommá* érett időképzettel nem rendelkezik. Fenn kell azonban akadnunk azon, hogy Herbart a bevezetőleg említett, mindenképen csak *valószínű* tényt egy oly értelmű kijelentéssel (az utolsó német idézet utáni mondat-szakaszban) tekinti *bebizonyított*nak, mely szerint ami szemlélet-természetűnek van elfogadva, nem lehet nem-létező. Ez a hivatkozás bizonyosság-nak csak akkor válnék be, ha időképzetünk első, u. n. „szemléleti” stádiuma igazán az volna, aminek ez a nem épen szerencsés elnevezés feltünteteti, t. i. valóságos idő-szemlélés, a múltnak *látása*. Csak aki *látja* a multat, arra lehet rámondani, hogy nem-létezőnek nem képzelheti. Minthogy pedig csupán egy rősz philosophiai műszó tulajdonít az embernek efféle tehetséget, tehát nyilván való, hogy e szónak értelmébe mint bizonyítékba kapaszkodni nem szabad.

Herbart ezek után (L: 143-4. l.) magának az idő-képnek keletkezését iparkodik megértetni. O a *szünetet* tekinti e kép csirájának, „mert az *üres* időt — és épen ezt keressük, — legelőnkebben akkor veszszük észre, mikor valamely figyelemmel kísért előadás vagy zenedarab elakad (*die leere Zeit wird dann am stärksten wahrgenommen, wenn sie als Pause in der Rede oder in der Musik vorkommt.*) Ilyenkor várakozás keletkezik, és e lelki állapotban képzeletünk tölti ki az adott ürességet olyanféle benyomásokkal, amilyenek közvetlenül ezelőtt hatottak reánk. Ugyanez, vagyis hogy a hallott rhythmust gondolatban tovább folytatjuk, megesis még akkor, ha egy gyorsabb menetű egymásutánban’ (zenedarabban) egyszerre valami egységes, tartós érzet (egy hosszabb, önálló hang) következik. Ez esetben nem *üres időt*, hanem *tartósságot* fogunk észrevenni. Mindkét idő-kategoriához az ürességnek képzete az által fűződik, hogy az általunk beékelt érzetek tudatunkban többé-kevésbé elmosódnak, úgy hogy mindössze a pusztá formájok marad meg: az egymásután.” (*Es löschen sich die Reproduktionen beinahe aus, und es bleibt nichts als die Form derselben, das Nacheinander noch merklich.*)

Szerzőnk, mint látni, az üres időnek és a tartósságnak képzetét hasonló külső és lelki dispositiókból származtatja. Ez eljárásnak az a helyes gondolat szolgál alapjául, melyet ő egy helyütt (144. 145) nyíltan kifejezett, t. i: tartósnak csak az által nevezhetünk valamely benyomást, hogy gondolatban kisebb phasisokat viszünk át reá, (v. ő fent 96. és 107. l.) azaz végrehajtottunk egy műtétet, mely más körülmények között az üres idő fogalmára

visz. Ez utóbbi ponthoz némi szó fér. Hogy Herbart az idő-kép kiinduló pontjával a szünetet választja és ezt utólag juttatja a szemlélő részéről bizonyos utóbb elhanyagolt töltelékekhez: ez az eljárás arra vall, hogy ő az ürességet, melynek gondolata tagadhatatlanul hozzáfűződik az időképhez, e kép valami eredeti, primair sajátságának tartja. Egy fenn (I. r. 161. és 173. lapon) megismertetett nyelvtény, mely szerint az „idő” szó eredetileg bizonyos concret folyamatokat jelentett, helyesebbnek tünteti fel a mi, Herbart-éhoz képest fordított módszerünket, t. i. hogy azt kerestük (L 146-8 l.) miért tekinti elménk semminek azokat a tartalmakat, melyek egy időnek nevezett darabban *eredetileg megvannak?* és nem azt: miképen ad hozzá oly töltelékeket, melyek e darabban eredetileg meg *nincsenek?* A tartalom *elmellőése* is érthetőbbnek mutatkozik, ha nem *maga a szemlélő* szolgáltatja azt, amit utóbb mégis nem-létezőnek, semminek (üres!) hirdet; hanem, ha *kívülről* vett észre számbavehetetlenségeket. Továbbá, aki meg-gondolja, hogy egy zenedarab elakadásának az észrevétele volta-képen nem egyéb, mint *egy esete* ama *kellemetlen jelen* állapotaink nak, melyek köztudomás szerint legalkalmasabb eszközök az idő-folyás megérzésére: az a szünet tényének Herbart-féle egyoldalú latbavetését nem fogja valami értékesebb találmánynak tekinteni. — Visszatérve a tartósságra vonatkozókhöz, hibáztatnunk kell, hogy Herbart nein mondja ki, miszerint az említett kisebb phasisoknak a hosszú benyomásra való rávitele csak akkor történhetik meg, ha az egyén már látott valahol egy egységes benyomással egy-idejűleg lezajló eseménysort. Ez a gondolat mindenesetre rávitte volna őt egy másikra, melyet nála szintén hiába keresünk, hogy t. i. a phasis-rávitel nem egyéb, mint időmérés, és hogy a tartósságot *észrevenni* is csak mérés segítségével lehet. Ez utóbbi műtét-ről, az időmérésről, meg mindenesetre bővebb felvilágosítást érdemelnénk, mint azt az egyetlen (VI: 310. l.) hogy mértékűi mindenkor oly mozgásokat választunk, melyeket egyenleteseknek tartunk. (V. ö. Locke-nál fent 75. lap)

Szerzőnk az időkép két praedicatumáról, a folytonosság- és végtelenségről is nyilatkozott. Az elsőnek keletkezése módját csak a tér-képzeténél és térre vonatkozólag tárgyalja. (VI: 128. l.) Mint-hogy sehol sem mondja, hogy az ott adott megfejtést az idő folytonosságára is rá kívánja értetni, tehát itt csak annyit említ-hetünk meg, amennyit egészen világosan az időről is kimondott, és ez az a nálunk szereplő tétel, (fent I. r. 152. l.), mely szerint a folytonosságot nem szabad az idő primair tulajdonságának tekinteni. (*Die Metaphysik kann das Continuum ... nicht als primaere Vor-Stellungsart ulassen.* VI: 120. l. Hasonlókép IV: 243 § hivatkozván arra, hogy az időben mindenkor széjjelválasztjuk a multat, jelent, jövőt és egymásba folyni nem engedjük: *Daher mus man nicht zu dreist behaupten, die Zeit werde ursprünglich als ein Continuum vorgestellt.* Herbart teljes tudatában volt e gondolata újságának és annak, hogy beléütközik a Kant-féle elmélet szellemébe, miért is egy más helyütt

(III: 140-2. §.) még nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta.)* A IV.-ben egyszersmind ilyen megjegyzést találni: *Diese Ansicht* (t. i. a folytonosság képzete) *entsteht erst dann, wann der Versuch eintritt, über die Theilung irgend einer, im Begriffe gedachten Zeitgröße Rechenschaft zu geben.* Pontosabban lejjebb a 291. §-ban: „Az idő akkor szűnik meg szemünkben pontsornak lenni, mikor összehasonlítjuk a sok különböző sebességet, melylyel valamely test ugyanazt az utat befuthatja. Ilyenkor ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a két vonal, mely két különböző sebességnek láttára elménkben keletkezik és nem egyéb, mint a mozgások megfelelő időképe: nem vág egybe pontról-pontra, hanem az egyiknek pontjai a másikéi közé ékelődnek.” (A mi eltérő megfigyelésünket (1. fent I r. 155. 1.) — A végtelenség praedicatumát szerzőnk (V. köt 506. 1.) a Locke-éhoz hasonló módon (v. ö. fent 76. lap) abból a tényből keletkezteti, hogy elménk nem érez semmi akadályt, amiért még több és több taggal meg ne toldja a tapasztalásból szerzett idősorát (... *die Form der Zusammenfassung ist ... in's Unendliche erweitert worden, weil die Erweiterung, nachdem sie einmal in Gang kam, durch keine Grenze aufgehalten wurde; das heiszt, weil eine Unmöglichkeit des weiteren ... Nacheinander nirgends anfängt*)

A következők inkább az anthropologia, mintsem a szorosan vett psychologia körébe tartoznak: „Az üres idő azért kellemetlen, mert érzete ellentétes, tehát egymást feszegető reproductiókból ered.« (*Das Gefühl der leeren Zeit ist an sich unangenehm. Warum? Weil es aus Reproduktionen von entgegengesetzter Art entsteht, die sich, eben indem sie in's Bewusstsein fortwährend vordringen, gegenseitig Gewalt anthun* VI: 145. 1.) Ilyenekből magyarázza ki ugyanis Herbart az idő-tartalomnak itt szükséges elhomályosodását (üresség!), ami összefügg ama tágabbkörű psychologiai alaptevédeésével, mely szerint képzeink a tudatunkból mindenkor valami közöttük felforgó *ellentétnek* következtében, azaz oly módon szorulnak ki, mint ahogy két ellenkező erő, avagy *plus* és *minus* egymást megsemmisítik. (V: 323—26. 1.) Anélkül, hogy e nézetnek czáfolatára kitérnénk, megjegyezzük, hogy az üres idő kellemetlenségét efféle szorongató rugók nélkül is ki lehet magyarázni. Ugyanis nem az üres idő a kellemetlen, hanem a kelletlenkedésnek állapota az, ami velünk az időt üresnek érezteti. Ha az adott jelen érdektelen, tehát kellemetlen, mivé még inkább a hiába várt javulásnak folytonos reménye által válik: akkor érezzük az időt üresnek, mert csakugyan üres a kellemestől.

Hogy miért becsüljük az érdekes folyamatokat rövidebbeknek s viszont az unalmasakat hosszabbaknak, mint a minők, arról Herbart a maga képzet-mechanikus nyelvezetén olyan magyarázatot adott (VI: 145—6. 1.), melynek alap gondolata a következő: „Egy érdekes *A, B, C, D, E* benyomás-sornak *A* tagja még élénken

*) B ö h in K. az időt, niivel néni egyéb, mint „egyes öntudati reakcióknak sora,” szintén eredetileg discret alakzatnak fogadja el. (Emb. és vil. 112. 1.)

él az emlékezetünkben, mikor *E* beköszönt; ezért látszik az *A* „csak imént” elmúlnak, az egész *A-E* idő tehát rövidnek, rövidebbnek, mint mikor kevésbé érdekes 4-ktől számítjuk. Viszont egy unalmas *A, B, C, D*), *E* sornál az *A-t* *E*-nek bekövetkeztek már sokkal homályosabbnak érezzük, mint a milyennek máskülönben éreznők. Ezért tekintjük „régén múlt-”nak, az egész *A-E* időt tehát hosszúnak.« — Látni való, hogy ez a magyarázat ama (fent 151. lapon bemutatott) gondolatán alapszik, mely szerint mindenkor a *homályosabb* emléket tekintjük régibb keletűnek. E feltevésből igen természetes következményképen jön ki egy másik feltevése, mely szerint elménknek ez az elrendezésnél követett vezérgondolata a tévedés forrásává fog válni akkor, mikor oly emlékeknek kell majd az idősorban való helyét meghatároznia, melyek egyikének homályos voltát nem a régisége, hanem egyéb körülmények (csekély figyelem) okozták, másikának meg a világosságát nem relativ új volta idézte elő, hanem szintén más körülmények. Maga ez a Herbart-féle magyarázat van olyan jó és olyan rossz, mint bármelyik, melyet a fejből való időbecslésekről — s az említett példa szemlátomást az, — adni lehet. (L. fent 1. r. 193-9. 1.) Az az elme, mely a negyedórás *A-E* sort *A*-nak világossága miatt tévesen öt percnyire becsüli, nyilván „olyan világosnak találja is-nek pillanatában *A-t*, mint amilyen világosak „szoktak lenni” az öt percze múlt *A-k*; más szóval, tisztán világosságuk szempontjából hasonlít össze *qualitative különböző* benyomásokat. Aki képesnek tartja az elmét ily nehéz művelet végrehajtására, attól legalább némi felvilágosítást várnánk e közeleső kérdésünkre: mi úton vergődik fel az ember ekkora ügyességre? Herbart adós-nak marad a felelettel.

A továbbiakban mindenféle képzet-mechanikai feltevéseknek útvesztőjén keresztül küzdi fel magát egy aránylag egyszerű igazságig, t. i. hogy két ember közül mindenkor az lesz képesebb kis időrészeket felfogni (széjjelválasztani), aki jobban tud elmúlt képzeteket tudatába visszaidézni. (VI: 140-7. 1.) Minthogy kis időrészek széjjelválasztásához, — pl. mikor egy testnek a kis elmozdulásait kell figyelemmel kíséreni, — tagadhatatlanul gyors felfogás és önmegeőltetésre való hajlandóság, azaz oly tulajdonságok szükségesek, melyek másrészt az erős visszaemlékezésre is képesítenek: tehát el lehet fogadni Herbart-nak eme fogalmazását.

A gondolkozásunk közben »elhasználta« (azaz képzeteink elvonulására szükséges) időről való elmékedései, — „mely idő magában az elgondolt tartósságban nincs benne” (*die Zeit ... welche wir (értsd: bei Vorstellung eines Zeitraumes) verbrauchen, ist in dem Vorgestellten nicht enthalten.* Lehrb. 175. pont.) — ez elmékedései mondom, ráterelik a legkisebb felfogható időnek („időegység”-nek) kérdésére. (VI: 309. 1.) Ezt o 1-60 m. percz között keresi; Wundt 1/8 m.perczesnek találta. (L. lent ill. cz.)

Az időköz (*Zeitraum*) fogalma szerzőnk szerint egy olyan esemény-sorából keletkezik, melynek tagjait a szemlélő ép olyan

jól tudja fordított, mint helyes sorrendben elsorolni. (Lehrb. 175. p.) Aki tudja, hogy Herbart a tér képzetét, az időével ellenkezőleg, egy oly benyomás-sornak szemléletéből keletkezteti, amelyen visszafelé csakúgy végig lehet menni, mint előrefelé: az észre fogja venni, hogy Herbart-ot szóban forgó tételénél tévedésbe vitte az időköznek *neve* (*Zeitraum*), nevezetesen a *Raum* szó, mely miatt, úgy látszik, azt hitte, hogy az időköz nem csupán *Zeit*, hanem némiképen *Raum* is, hogy tehát nem elég a definiójában csupán azt a lelki folyamatot felölelni, mely ama névnek első részét, a *Zeit-et* hozza létre, hanem arra az ügyességre is szükség lesz, mely a *Raum* fogalmára vezet. Így került ide a fordított sorrendű elsorolás-féle csodabogár. Herbart nem érti kellőképpen az abstractákat és a metaphorákat, mint amilyen itt a *Raum* név. Ennek okát az ő korabeli nyelvtudománynak tökéletlen voltában lehet keresni.

//. A *metaphysikai* rész elején (IV: 242 §.) még a radicalismusnak friss szellőjét érezzük, azt olvasván, hogy a tér és idő, mint puszta üres formák (... *die leeren Formen der Zusammenfassung des Realen, oder de sen, was dafür gilt*) voltaképpen *semmit*. (... *sind offenbar nichts*) Pár ponttal lejjebb azonban elénk akad a gáikő, mely Herbart-ot a subjctivismustól el és a metaphysika karjaiba terelte. Herbart a változás fogalmán akadt fenn. O a dolgok különféle állapotait — hasonlóan a mi belépő és elbomló kapcsolatainkhoz (fent I. r. 15-8. lap) — bizonyos realék (értsd: qualitativ tulajdonságok) találkozásának tulajdonítja. »Minthogy pedig, ha *A* állapotot némely realék *együttessége* (*das Zusammen*) okozta, *B* állapotot okvetlenül ezen realéknak *nem-együttes* voltából (*das Nichtsuzammen*) kell kimagyarázni: tehát nyilvánvaló, hogy a realék csoportosulása dolgában is változást (váltakozást) kell elfogadnunk, elismervén, hogy *majd* együtt vannak, *majd* nem. Az Így felfogott változás nyilván bizonyos *idői sajátyságot* rejt magában.« (*Hiemit ist das Zusammen und Nichtsuzammen der Substanzen einem Wechsel unterworfen, der unmittelbar eine Zeitbestimmung in sich schliest.* 244. §) Hogy pedig az utóbbi kifejezés Herbart-nál azt jelenti: „az időt mégis csak az objectiv létezők közé kell sorozni”, mutatja az a tény, hogy lejjebb egy ugyancsak nehéz és háládatlan feladatban töri magát, t. i. meghatározni: micsoda és a létezőknek melyik osztályából való úgy az idő, mint a tartósság? Lássuk egyenkint.

A tartósság definióját genetikai módon, keletkezésének leírásával iparkodik megadni (287 §.) Szerinte maga ez a jelenség akkor áll elő, ha sokszorosítunk (*multipliciren*) valamely intensív benyomást, azaz több ízben felrakjuk (*setzen*), még pedig nem egyiket a másiknak hegyébe, mert így az intensívitás fokozódnék, hanem olyképen, hogy minden következő felrakásnál (*Setzung*) eltávolítjuk (*aufheben*) a meglévő intensívumot. — Látni, hogy ez a leírás voltaképpen nem a tartósságot magyarázza, hanem azt, hogy miképpen keletkezik egy olyan benyomás, melyet a tartósság praedicatúrával fel lehet fogni. Továbbá, nem is meríti ki a tartósságok

keletkezésének összes módjait, mert tény, hogy ezek nem mindenkor egyes pontszerű hatásoknak túlságos közeli sorakozásából (a határok elmosódásából) jönnek létre. Egy hosszú orgona-hangot nem számos rövidnek gyors egymásutánjával fogok előidézni. Abból, hogy a tartósat mint *ilyet* egyedül rövid benyomásoknak rávitelle segítségével lehet *felfogni*, még épenséggel nem következik, hogy maga a tartós benyomás is csak ily rövidekből származhatott volna. Mások a dolgoknak és mások a megismerésnek feltételei. — Egyébként Herbart e helyének leghelyesebb kritikája talán az, hogy ő itt, ahol metaphysikát tűzött ki maga elébe, psychológiába tévedt. Az olvasó könnyen észre fogja venni, hogy az egész nagy neki-készülődés voltaképen a következő tisztán psychologiai gondolatot írja körül: „tartósnak az által fogunk fel valami adatot, hogy egy mulásos sort (a *Setzungen und Aufhebungen*) viszünk reá.” V. ö. nálunk I. r. 108-110. lap.) Benne rejlik ez a következő szavakban, melyeket, mivel a fő-iránygondolatot tartalmazzák, a tárgyalás elején szeretnénk látni, t. i.: *Dies ist der Begriff der Dauer, allerdings ein ganz unnützer Gedanke, wenn man nicht die Möglichkeit des Wechsels, welcher dadurch verneint wird, gegenüber stellt.* U. o.

A szorosan vett időt (egymásutános sort) Herbart teljesen a mozgáshoz tapadónak tünteti fel, azért, mert az adatfelváltásnak egyéb eseteit is a mozgás neve alá sorolja, és a mi nézetünket — mely szerint az előbbi a tágabbik fogalom (l. fent 64 lap) — csak annyiban közelíti meg, hogy a mozgás „*elemét*”, a „*sebességét*” fogadja el az adatfelváltás egyik fájának. (*Das Element der Bewegung oder die Geschwindigkeit ist Setzung, Aufhebung und neue Setzung . . . 288 §.*) Minden mozgás ő szerinte szorzat, mivel a sebességnek, mint elemnek sokszorosítása által keletkezett. E szorzatban mint második tényező benn szerepel az *idő*, mely tehát nem egyéb, mint *sáni*, még pedig *s\or\o tényezője* egy olyan mennyiségnek, (a sebességnek), melynek az a tulajdonsága, hogy másolatai sohasem esnek reá az eredetire, (ez esetben az első sebesség [intenzitás] fokozódnék) hanem ettől tisztán megkülönböztethetők. (. . . *Die Zeit ist nichts, als eine Zahl, aber mit besonderer Beziehung auf einen Multiplicandus von solcher Beschaffenheit, das\ seine Vervielfältigung sich nicht anhäufen darf, vielmehr jedem Exemplar die vorigen weichen müssen.* U. o.)

A figyelmes olvasó észre fogja venni, hogy Herbart-nak e kissé Aristoteles-szerű definitiója ~~spatium~~ ^{tempus} egyéb, mint a physika *t. c==s*

egyenletének (*celeritas = tempus* ismeretesebb formából) szabad átírata. Herbart meg volt szorulva. Neki az időről mint valóságról kellett beszámolnia. Felvilágosításért a physikához fordul, mely az időt, — mindenesetre ezt magát, és nem a puszta képzetét, — a fenti relatiohoz köti, mely minden physikusnak definitio-számba megy. E relatiótól várta Herbart a feleletet a maga kérdésére: mi az idő? — elfelejtvén, hogy a physika definitióiban a felkarolt jelenségeknek nem *mivolta*, hanem csupán mennyiségi oldala szokott

szerepelni. (Drobisch*): „. . . wer aus der Formet $s = ct$ unmittelbar Aufschlüsse über den Zusammenhang der Begriffe von Raum, Zeit und Geschwindigkeit %u Riehen hofft, täuscht sich sehr.”) Ami az említett sebesség-egyenletet illeti, melyet már szakszerű fizikustól is úgy hallottam bemutatni, mint a sebesség *mivoltára* vonatkozó kérdésnek megoldását, — ez az egyenlet egy hajszállal sem mond többet, mint azt, hogy amikor mozgásokat sebességök dolgában összehasonlítunk, e sebességek mértékül mindenkor azt az utat kell vennünk, melyet a testek ugyanakkora idő alatt megtesznek.

Aki spatium-okot bizonyos számú részekre oszt el, $\left(\frac{s}{t}\right)$, megint csak spatium-ot kaphat eredményül, nem pedig valami más elvont dolgot, t. i. celeritas-t (=c.) E kettő közti egyenletnek tehát csak úgy van elfogadható értelme, ha a hányadost nem *magával* a sebességgel, e tisztán qualitativ tüneménynyel, értjük azonosnak, hanem ez utóbbinak csupán *mértékül* fogadjuk el. (*Die Grösse c ist aber nicht einmal die Geschwindigkeit selbst, sondern nur das Mas\ der Geschwindigkeit.* Drob. U. o.) Az egyenletet tehát nem úgy kell leolvasni, amint sokan maiglan szokták: „az útnak az időhöz való viszonya a sebesség”, (*ein grober . . . Irrthum!* mondja erre Drobisch, mert az ilyen beszéd „wegen der Heterogenitaet beider Grössen [t. i. Raum und Zeit] keinen Sinn hat/)) hanem így: »az idő-egység alatt megtett út a *mértéke* a sebességnek.« így fogván fel ez egyenletet, be fogjuk látni, hogy benne sem a sebességnek (*was die Geschwindigkeit selbst sei, lässt der Mathematiker am liebsten unbestimmt.* Drob. U. o.), sem másrészt az útnak és időnek igazi qualitativ *definitioja* nincs meg. Nevezetesen a legutóbbi annyival kevésbbé van itt megmagyarázva, mivel voltaképen mint pusztá *szám* szerepel. (*Die Zeit . . . behandelt der Mathematiker dabei wie eine unbenannte Zahl, als die Wiederholungs-ahl des Masses der Geschwindigkeit, ohne dasz damit mehr, als die Grösse der Zeit ausgedrückt sein soll.* Drob. U. o.) A physikus nem azt mondja, legalább nem így érti: „oszszad el a befutott utat az egész idő4blyammal” ami absurdum volna, hanem: „oszszad el *annyi* időréssel, ahányan keresztül a mozgás tartott.” Látnivaló tehát, hogy az egyenletben szereplőt nem *maga az idő*, hanem a mozgással kitöltött időrészeknek pusztá száma, (összege). Szorzó tényezőül e szerint nem is maga az idő, hanem csupán részeinek összesege szerepel a $ct = s$ egyenletben, mely Herbartnak oraculumképen szolgált, ki szorultságában ennek nyelvezetét annyira félreértette, hogy miatta az időt magát adta ki szorzónak és számnak, holott az legföltrebb *megszámlálható dolog* lehet.**)

*) „Synchologische Untersuchungen” II (A „Zeitschrift für Philosophie und philosoph. Kritik” 2-d-ik kötetében)

**) Trendelenburg szerint (Log Unt. I. köt. 6. fejez.) Heint-nak idő-szerkosztése azért röz, mert a kiinduló pontul szolgáló elemekben inár benne van a keresettjelenség, söt feltételökül .-zolgál. Feltételökül nevezetesen a s e b e s s é g-uek ($c = s/t$ egyenlet tanúsága szerint), a fent említett szám-nak, valamint a sokszorosítá s-nak, minthogy ismét és újra lerakni valamit csak

A közlött metaphysikai fejtegetéseket egyes, inkább psychológiába való megjegyzésekkel toldja meg. Ilyen, hogy „az emberi elme oly praedicatumokat, melyek tisztán a sebességet, avagy a mozgó testet illetnek meg, — nevezetesen a *folyás-ét*, — természetes tévedéssel átviszi a másik tényezőre, az időre, mely pedig, szám-létére, nyugvó természetűnek képzelendő.” (288. §. V ö fent 21. 1.) A másik az, hogy „múlt jelenségek időpontját mindenkora velők egyidejű egyéb események (mozgások) segítségével ismerjük meg.” (297. §.) Az utóbbit tényleg a psychológiában is olvashatni. (V: 496. 1.)

Van végül Herbart-nak egy igen érdekes, mert a mai közvéleménytől teljesen eltérő nézete az időnek vonal-természetéről. Míg ma az időviszonyok elnevezéseit („előbb, utóbb, két pillanat között j a nyelvtudomány alapján bizonyos térbeli viszonyokból — mérített metaphoráknak tekintjük és ezért az idő vonal-mivoltát is egyszerűen a térbeli vonalról vett hasonlatnak tartjuk: addig Herbart, szembeszállva mind a két állítással, úgy az említett (főleg a »között“-tel szerkesztett) idői kifejezéseket hirdeti szó szerinti értelműeknek, mint nem kevésbé tiszta valóságnak azt, hogy az idő vonal. Előbbi állítása avval a véleményével függ össze, mely szerint tér és idő egyáltalán nem páratlan, magukban álló képződményei az emberi elmének, milyeneknek Kant hirdette, hanem rokonok, sőt egyvívásúak a *sám*, valamint a *fok* képzetével. (Lehrb. 75. pont.) „Ez utóbbiak is continuumok, — mondja szerzőnk; — az ilyeneket meg általán a közte, (*des Zwischen*) fogalmának kifejlődése jellemzi, vagyis az, hogy bizonyos sorrendbe helyezvük az alkotó elemeik. Valamint a térbeli adat két másiknak *körötte* van, úgy van *körötte* a 8 a 7 és 9-nek, a bizonyos fokú benyomás az erősebb- és gyöngébbnek, és a mostani pillanat az előtte és utánalévőnek. A közbülsőnek (*des Mittleren* VI. 262. 1.) fogalma tehát az utóbbi continuumokból is kifejlődhetett volna, ki más szóval akkor is, ha nem a térbeli *között-re*, mint mintára gondolt volna az okuló elme.” — Kissé kockázatos állítás. A „közöttel“-nek, mely fogalomnak metaphorikus voltát a nem-téri soroknál mihelytünk már a nyelvtudomány bizonyította be, egészen más, még pedig sokkal subtilisabb az értelme a nem téri, mint a térbeli adatoknál. (= „az a körülmény, hogy A tagról csak -B-n keresztül lehet C-hez eljutni.”) Hogy ilyen légius „körülmény” is tudott volna akkorra hatással lenni az emberi elmére, amekkora az elnevezések al-

egymásután, azaz időben lenét. („Die Entstehung der Zahl ist erst durch die Wiederholung und die Wiederholung erst durch die in der Bewegung gebundene Zeit zu verstehen.” V. ö. fent 127—8. lap.) — Válaszunk: Ha valamely folyamat időbe kerül, ez nem azt jelenti, hogy az idő eo ipso benne volna, sőt feltételül szolgálna; miért is az említett sajátosság még az ily folyamatot időszerkesztésre alkalmatlanná nem teszi. (V. ö. fent I. r. 213, 217. 1.) Az érintett egyenlet mindössze azt mondja, hogy a sebességek mérésénél az időt alkalmazásba kell venni, de semmiesetie sem, hogy a különféle sebességek létrehozatalában egy „idő” nevezetű agens-nek volna része. Hasonlót moodhatni a s z á m-ról, meg a s o k s z o r o s í t á s-ról. Herbart szerkesztése tarthatatlan, de egészen más okokból, mint amilyenekből Trendelenburg helyteleníti.

kötésához szükséges és amilyen hatással tényleg volt reá a térben látott közötte-lét: azt kissé bajos elhinni.

A „vonal”-ról szóló állítását Herbart egy fölöttébb hosszadalmas fejtegetéssel (IV: 245. §) támogatja, melynek rövid értelme az, hogy egy csupa hasonló emlékekből álló sorban, — mint a milyet fejünkben előidézhethet az időfolyás, — megvannak a valóságos vonalnak összes ismertető jelei, (az egy folytonosságot kivéve; ezért »*starre*« és nem »*stetige Linie*.«) „Ugyanis a sorakozó elemek, — mint kiterjedéstelen intensivumok, — merő *pontok*, egymáson *kívül* ennek, (*ausser einander*,) de egymásfto (*aneinander* 249. §) tamadnak s így mindegyiknek megvan a határozott helye. (*Ort und Stelle* 247. §) Megvan továbbá e sorban a *között-nek* is a fogalma (*der Begriff des Zwischen*), sőt benne van az *egyenessége* (*gerade*), mert az elemek csak egyféle módon, t. i. egymáshoz csatlakoznak. (248. §.) El kell tehát ismerni, hogy nem csupán síkokat és testeket határoló vonalak vannak, hanem vannak afféle függetlenek is, mint amilyen többi között az idő.” (;.. *es ist ... höchst unbehutsam, Linien, sofern sie zur Begrenzung der Flächen gebraucht werden, für gleichartig u halten mit solchen Linien, die blosz als Ausdehnungen in die Länge betrachtet werden. Die Zeit beschreibt auch eine Linie; aber diese Linie ist nicht die Grenze irgend einer Fläche.* 141. §.) — Miszerintünk az, ha valaki a képzetek egymáshoz sorakozását vonalnak nevezi, merő metaphorának marad, azért, mert metaphorikusnak szokás nevezni minden szóhasználatot, amely *csekély, távoloso* hasonlóságokra támaszkodik, mint amilyen, szerintünk legalább, a képzetek felszaporodásának ténye és ama másik között van, mikor térbeli adatok (pontok) csatlakoznak egymáshoz. Herbart-nak említett »ismertető jelei» pontról pontra elesnek. A sorakozó képzetek *nem* pontok, mert csak a kitérj edéstelennek képzelt *térbeli* adat igazi pont; *nem* esnek *valóban* egymáson *kívül*, sem egymáshoz nem tapadnak, mert ilyesmire csupán térbeli adatok képesek; nincs igazi *helyök*, mert a helynek fogalmához nem elég két, az elhelyezendővel nem valóban *szomszédos*, hanem csak előtte és utána tudatunkba került adat; nincsen ama sorban igazi *között*, mert ehhez *köz*, tehát megint tér kell; végre pedig nincs igazi *egyenesség* sem, mert ez is kizárólag az egyforma módon csatlakozó *térbeli* adatoknak praedicatuma. Herbart jogosulatlan és szükségtelen módon tágította meg a „vonal” szónak elfogadott értelmét, mikor nem-térbeli alkotásokat mint a térbelivel egyenlő jogukat foglalt alája.

Ennyit Herbart-ról, kinek másrészt nagy érdeme, hogy a philosophiát, mely az időt illetőleg Kant óta bizonyos ideologismusba tévedt, a régi, de széles és megbízható Locke-féle mederbe terelte vissza, behelyezvén ősi jogaiba a pszichologiai, vagyis azt az okoskodás-módot, melynek idáig az angol író volt legkiválóbb képviselője. Herbart volt a németek Loke-ja, de olyan Locke, aki Kant-nál járt iskolába, hol alaposságot tanult, melynek segítségével sikerült a pszichologiai módszernek alapelveit támadások ellen szilár-

dan körülbástyáznia, úgy hogy szorgalmából az utódok kutatásai számára egy, némely hibái mellett is hasznavehető, biztos meder maradt örökségül.

V i s s z a e s é s .

Valamint a Kant- és Herbart-féle philosophia az alább bemutatandó subjectivista iránynak, úgy lőn a jobbra Schelling-Hegel-féle bölcselkedés bizonyos többé-kevésbé objectivistikus elméleteknek kútforrásává. Ez utóbbiakat azért, hogy szerzőik nevét a köztudalom sem sorozza ama »főbb«-ek közé, melyekre e munka címe utal, hallgatással mellőznünk nem lehetett, mivel ez a könyv határozott pártcéloknak kivan szolgálni s ezért az ellenkező áramlatokkal való küzdelmet kerülnie nem volt szabad.

I. Trendelenburg.

1840.

Forrás: U a: „Logische Untersuchungen „Leipzig 1862. (II. kiadás; I. az I. kötet V. és VI. fejt.)

Az összeolvasztó Hegel-i észjárásnak e híve oly módon próbálta a maga ösztönszerű objectivista vonzalmait a Kant-féle bizonyítékok kényszerítő ereje daczára megmenteni, hogy kimondotta: Kant az öt pontjával (fent 116-124. 1.) ugyan *subjectivnek* bizonyította be az időt, de semmi esetre sem azt, hogy *csakis* és *kizárólag* subjectiv természetű. (*Das Raum und Zeit etwas n u r Subjectives seien, dies abschliessende nur ist nicht begründet.* VI. f.) Ő a Kant-féle pontok súlya alatt szintén elismeri, hogy subjectiv, de bizonyos alább bemutatandó okokból egyszersmind objectivnek *is* tartja. (*Ist ist die Möglichkeit, das\ die Formen értsd: Zeit und Raum] objectiv und subjectiv zugleich seien, in der Kant'sehen Beweisführung schlecht-hin übersehen.* U. o.) — Téved, aki netalán azt hiszi, hogy Trendelenburg a magunk módjára complex alkotást, azaz subjectiv és objectiv elemekből *összetettet* lát az időben és hogy Kant-ban csak ez utóbbi elemek mellőzését hibáztatja. Az ő eszejárását az érti meg, lei a Schelling-Hegel-féle »Subject-Object«-eket, eme a reális és a fogalomszerű között álló közléplényeket tudja képzeletében megtartani. Ilyen amphibium, mondjuk inkább: ilyen szörnyszülött Trendelenburg-nak szemében az idő. *)

*) *Gr ap e n g i e s z e r* feat (113. 1.) idézett művébea (2-13. 1.) tisztán a logika szeuipoatjából támadja meg Trendelenburg-ot, fölvetvén, hogy a kétagú d's-1 unctív Ítélet: „A (== az idő) est aut a (— subjectiv), aut b (objectiv):” nem tűr meg ilyen harmadik megoldást: „aut (a+b)\ liöven igaz; de én azt hiszem, hogy a „*L o g i s c h e* Unt.” írója és Aristoteles *L o g i k* á-jáaak ismertetője szintéa tudott eai yit e tudományból, szóvd hogy nem goadolkozástani, hanem egészen más tévedés az, mely itt Trendelenburg részéről í'enforog. *Gr ap e n g i e s z e r* mint lelkes kantianus aem veszi számba, hogy valaui az ő szemében magától

Hogy szerzőnknek, ki mindenütt csak az ismeretes objectivista érvekkel (pl. *die Zeit verkörpert sich in den Perioden des organischen Lebens* u. o.) kardoskodik az „egyszersmind objectiv” természet mellett és határozott szavakban nem vallja be, hogy tárgyát ilyen ég és föld között lebegő kö:éplénynek tartja, — hogy Trendéi snburg-nak, mondom, mégis efféle absolutum-szerű idő lebegett irint végezel a szeme előtt: világosan mutatja fejtegetésének az a része, mely e jelenség kútforrásáról szól. Az idő szerinte mozgásból származik; s a mozgást viszont, een minden ember szemében a kt.lső világra szorítókozó tüneményt, ő a belső világ sajátjának is mondja, (... *gehört dem Denken und Sein gemeinschaftlich an*. V. fej.) azért, „mert gondolatainknak egy tárgyról a másokra szökellése, sőt maga a szemlélés sem egyéb, mint mozgás.” (*Das Denken tritt in der Anschauung aus sich heraus, und dies geschieht durch die Bewegung*. U. o.) Az utóbbi állítását avval erősítgeti, hogy gondolkozásunk és az ezzel parallel nyelvi kifejezés mintegy mozgásra változtatja, mozgásnak fogja fel és írja le az oly jelenségeket is, melyeken ilyen egyáltalán nem látni; (pl. „*der Berg erhebt sich*”, „*die Bergreihe läuft fort*” sat.) Ide tartozik szerinte az, hogy a mértan a vonalat, síkot és testet, e lényegileg nyugvó dolgokat, a pont, illetőleg vonal és sík haladásából számlázottaknak fogja fel. A mozgás tehát szinte \ álhatatlanul van belé oltva a szellemi szervezetünkbe is. — Hogyan függ mármost össze evvel a „nemcsak objectiv, de egyszersmind subjectiv” tüneménnyel az idő? Egyszerűen úgy, hogy mozgást idő és — teszi mindjárt hozzá, — tér nélkül gondolni sem lehet. A mozgással együtt eo ipso *megvan* a tér és idő, mert *megteremti* magának. (*Raum und Zeit sind ein unmittelbares Ereigniss der Bewegung*. 1(36. 1. *Die Bewegung ist eine schöpferische That. Sie erzeugt unmittelbar Raum und Zeit, Figur und Zahl*. 332. 1.) Látni való, hogy az ily módon felfogott mozgás, mely átöleli a subjectiv és objectiv világot egyaránt, teljesen magán viseli egy „Subject-Object” nevű szörnnyetegnek minden jeleit. Az idő tehát, mely „vele együtt meg van adva”, sőt nem egyéb, mint *maga* az egy bizonyos szempontból felfogott mozgás, [*In der Zeit und im Räume schauen wir die ursprüngliche Bewegung nach zwei verschiedenen Seiten an*. VI. fej.) és nem *utólag* keletkezett valamiből: ez az idő szintén mi lehetett egyéb szerzőnknek a fejében, mint valami isten-ember-féle csodadolog?

Drobisch felmentett bennünket ama különben nem nagy fáradtság alól, hogy ez elméletnek czáfolatára okokat keressünk. ..Merő metaphora, mikor a gondolatot mozgónak mondjuk; ez a szóhasz-

értetődő Kant-féle alaptételt, a fő praemissát tagadhassa, azt t. i. hogy a subjectiv és az objectiv világ mint határozott h e t e r o g e n n in-ok állanak egymással szemközt, illetőleg, hogy csak két ilyen „világ” van. Trendelenburg fejében még egy harmadik elem, a Hegel-Sehelling-féle a b s o l n t n m kiséit, melynek az a tulajdonsága, hogy a másik kettőt mint „felsőbb egység” magában ö s s z e f o g l a l j a. Erre vaió tekintettel és nem egyszerű logikai tévedésből, mondotta ki Trendelenburg ama különös tételét, melynek szerintem a rejtett értelme ez: „az idő valami a b s o l u t u m-szerű alkotmány.”

nálat tehát a kívánt irányban nem bizonyít semmit. Egyébként pedig nagy subreptio, mikor Trendelenburg a mozgásnak képzelését a képzelés mozgásának veszi.” (*Ist denn die Bewegung im Vorstellen wirklich dieselbe, wie die der Körper? ... mehr als eine Metapher? ... In der That ist es eine Erschleichung, aus der Vorstellung ... der Bewegung ... eine Bewegung der Vorstellungen machen Sie wollen.* »Synech. Unt.« I. a fent 158 lapon idézett folyóirat 25-ik kötetében.) Ezek a főbbjei a Drobisch-féle ellenvetéseknek, melyekhez nekünk hozzátenni való szavunk nem marad egyetlen egy sem. Trendelenburg kettős illetőségű mozgása végkép meghalt és meghalt vele együtt az a chamaeleon-fajta »egyszersmind«-idő is, melynek sírjából a Kant-féle „tisztán subjectiv idő” fogannál dicsőségebb életre feltámadni.

Bátran elmellőzhetjük Trendelenburg-nak e tárgy részleteire (örökkévalóság, jelen, egyméretűség) vonatkozó megjegyzéseit, valamint azokat is, melyekkel a mozgás és idő együttes fellépését a maga elméletére iparkodik átmagyarázni és kiaknázni. Mind e pontjai annyival csekélyebb értékűek, mivel téves alap gondolatának szempontjából, —τ részben ennek bebizonyítására — vannak megfogalmazva.

2. Ifj. Fichte,

(1829) 1864.

Források: U. a: »Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie zu Vermittlung ihrer Gegensätze.« Sulzbach 182g. (L. a 63-170. lap.) — U. a: »Psychologie.« Leipzig 1864.. I. Theil. (L. 145-54. pontokat.)

I. Az első dolgozattól megtanuljuk, hogy Fichte-t az a körülmény tartja távol a Kant táborától, hogy Kant-nál a tér és idő a jelenségekhez *kívülről* hozzákérült tényezőknek tűnnek fel, míg ellenben ő (Fichte) a világ adatain eredetileg rajtalevőknek tartja. Rajtalevőknek annyival is inkább, mivel — miként stílusából kitűnik, — e formákat úgy fogja fel, hogy eszünkbe jutnak a középkori *universaliák*, melyekre vonatkozólag a nominalismus és realismus vitái után a tudományos közvélemény tudvalevőleg abban állapodott meg, hogy *in re* vannak. Fichte szerint ugyanis tér és idő nem egyebek, mint ama gerincze a világnak (*Grundbedingung*), mely megmarad, ha minden esetleges részit lehántjuk, (*in allem Zufälligen als das Nothwendige zurückbleibt.* 131. 1.) V. ö. evvel Kant-nak nyelvezetét fenn a 119-20. lapon!

Amit Fichte az általa méltatlanul megtámadott Kant-féle elméletnek helyébe akar tenni, nem egyéb, mint a régi Spinoza-féle világnézet, feleresztve egy pár Schelling-reminiscentiával. »Az idő részei, a most-ok, tehát az egész idő is, *magukban véve* semmik; (*Jene endlos sich aufhebenden Jett . . , sind Nichts an sich . . .*

An sich also ist die [leere] Zeit . . . gar nichts, weder subjectiv, noch objectiv. 141-2. lap.) ezek csak az abszolút valóságnak egyes, megkülönböztethető mozzanatai, árnyképei, *(sie sind nur die . . . Momente des Verharrens der absoluten Wirklichkeit, ... u. o. . . . nur die Abschattung der absoluten Realität* 170. 1.) Maga ez a valóság, — örökkévaló tartósság — és csupán csak ez, *van, létezik.* (*Dauer i s t, d. h. ein beharrendes und im Beharren wandelndes Sein* 141. 1.) Változásaival megkülönböztetésekre ad kezünkbe módot és ezzel megteremti az időt, *(. . . schaffei die Zeit, an seinen unendlichen Wandlungen ihr ein Masz und eine Unterscheidung gebend* 142. 1. — *das absolute Leben, die . . . Realität, die . . . durch ihr Sein Zeit und Raum selbst ewig schafft und aus gebiert . . .* 150. 1.), mely tehát benne és általa létezik, és vele szükségképen együtt jár.” *(nur in einem Anderen höheren sind sie [= Zeit und Raum] unmittelbar durch dasselbe gesetzt und seine notwendigen Begleiter.* 142. 1.) — E fejtegetésből kitűnik, hogy Fichte a tartósságot a pusztá léttel, és az időt az adatfelváltás tényével zavarja össze. A subjectivismustól való erős berzenkedését nagyrészt ez a fogalomzavar, vagyis az magyarázza meg, hogy ő az »idő« névnel valami igazán objectív dolgot, t. i. a világfolyamatot, magát az adatfelváltást, tartotta szem előtt. (NB. Csak az „üres” időt mondta semminek!)

II. A második dolgozaton a Trendelenburg-féle gondolat vonul végig, mely szerint tárgyunk nem kizárólag subjectív, hanem objectív természetű is egyszersmind. Míg azonban Trendelenburg nézete a mozgásnak állítólag „kettős természeté „-re volt alapítva, (1. fenn 162. lap), addig Fichte-nek megfelelő állítása mindössze <ma Hegel-i műfogásba vetett bizalmából folyt, melylyel reactionarius hajlamokat az új irányokkal szemben mindenkor pompásan meg lehetett menteni, t. i.: „egyoldalú fe'fogás” eredményének adni ki ama kellemetlen, — de megczáfoltatana lan — újítást. így tesz Fichte. Elfogadja ugyan Kant-tól (mivel, is czáfolta volna meg!?) hogy tér és idő subjectívek, hogy nem egyebek, mint amaz ős-szemléletk (*Grundanschauungen*), melyei segítségével az érzékek-adta taráimat egységes észleletté (*Wat rnehmung*) foglaljuk össze (152 p.), — de hozzát teszi: „mindez csak az emberi öntudatnak szempontjából — áll.” *(subjectiv, oder vom Gesichtspunkt des Bewusstseins eus gedrückt, u. o.)* „Objective *(oder vom Gesichtspunkte des Realen ausgedrückt u. o.)* azonban tér és idő — hamindjárt nem önálló létezők is, de amaz *alap-tulajdonságai (Grundeigenschaften)* mir den létezőnek, melyek által *ei* utóbbiak *ésrevéteik*, másrészt meg terjedelmeknek és tartósaknak mutatják be magukat, *(mit eist welcher das Reale nicht blosz 'in Empfindbares wird für ein Anderes, sondern an sich selbst als Ausgedehntes und Dauernde.; d. h. als wirksam Beharrendes sich erweist.* U. o.) A terjedelem és tartósság a létnek legközvetlenebb következményei. *(Das Reale sett als den unmittelbarsten insdruck seiner Realität Sich als ein Raum-Zeitliches u. o.* Közbeszólunk: A lét-tel közvetlenül csak oly tulajdonságok járnak együtt, melyekből mi emberek a terjedelem

és tartósság fogalmait felépíthetjük.) A tér és idő egyszersmind a színterei (151. p.) amaz egymásra-hatásnak, mely reális létezők között megvan; (felelet: színterek annak szemében, ki a képzeteket már megalkotta!) ezért objectiv természetű az a tér és idő is, mely a külső adatnak az emberi szellemre hatásához, általán a szellemi processusokhoz szükséges; objectiv pedig azért, mert a szellem szintén reális létező. (Nem hiába, Fichte hitt a spiritismus-ban!) Nem szabad az utóbbi időt, mint állítólag más, — nevezetesen subjectiv — természetűt a külső eseményekével szembe vetni.” (Ez igaz.)

Szerzőnk objectivista vonzalmait bizonyos okokkal igyekszik támogatni. A nevezetesebbek következők: „Ha az idő pusztá subjectiv termék volna, akkor érzetnek kellene lennie, (*dann . . . fiele sie mit dem zusammen, was am Beipusstsein vom Objectiven [Realen] lediglich dem Empfinden angehört.* 148. p.) s ez esetben a felfogása megfelelő érzék (*Zeitempfindungs-Sinn*) segítségével történnék, amilyen pedig nincs. (Válasz: Subjectiv termék a fogalom is, mégsem pusztá érzet!) Másrészt az sem lehetséges, hogy érteink összeolvadásából keletkezett (*Gesammtempfindung*) volna, mert ez esetben valahogy magán hordaná érzeti eredetének bélyegét; holott hát az idő a merő elvont *rendje* az egymásutánnak.” (*Zeit ist vielmehr die Negation alles [blossen] Empfindungsinhaltes und kann daher ebensowenig als Product irgend welchen Empfindens betrachtet werden.* U. o. Felelet: Nem volt mindig olyan tiszta és elvont, milyennek ma ismerjük! *Gesammtempfindung-nak* meg nem állította senki.)

Egyébként Fichte-nek kisebb baja az objectivizmus. A nagyobbik az a csekély kritikai érzék, melynél fogva a maga meggyőződésével *együtt megállhatónak* tekintette Kant nézetét, — nem vévén észre, hogy aki az időt objectiv tulajdonságnak vallja, a subjectumban legföllebb az idő *ismeretét* türheti meg, de nem állíthatja többé Kant-tal *magát az időt* a subjectumban létezőnek. Fichte mintául vehette volna a Kant nyelvezetét, ki becsületes és egész subjectivista létére egy helyütt (1. fent 112. lap) azt mondotta: „az idő az elmében ilyen meg amolyan forma, kívül pedig *semmi*.” Ehhez képest Fichte-nek így kellene beszélnie: „*Vom Gesichtspunkte des Beipusstseins ausgedrückt sind die Vorstellungen (avagy. Fegriffe) von Baum und Zeit jene Grundanschauungen, weiche ...*” Kant-nak elméletét nem az magyarázza meg, hogy *más* álláspontból, hanem legföllebb, hogy jobb és helyesebb álláspontból tekintette tárgyát, mint Fichte.

Szerzünk hozzá szólott az idő-ismeret keletkezéséhez is. Nézete az, hogy ez ismeret *eo ipso* megvan a lélekben, mert a térben és időben léte:ő elme *szabadulni sem tud* saját tír- és időbeli voltának folyton kis érő képétől. (*Ein raum-zeitliches md zugleich bewusstes Wesen kann gar nicht umhin, auch das Bile seiner Raum-Zeitlichkeit stetig vor sich zu haben. — Diese Bilder sind unserem Bewusstsein unauflöslich und unwiderstehlich angehaftet.* 152. p.) Fichté-

nek tehát hiába mondta Herbart (1. fent 150. lap; hogy az egymásután való gondolkozás és az egymásután-nak gondolása két dolog! „Ez ismereteket nem érzeteinkből tanultuk, hanem azok emezekkel együtt jelentkeznek és velők válhatatlanul össze vannak kapcsolva.” (*die Vorstellungen von Raum und Zeit . . . entstehen im Bewusstsein zugleich und in unauflöslicher Verbindung mit den Empfindungen* 153. p.) — Minek is figyelné meg az ilyen nagy philosophus a gyermekvilágot?!

Záradékol még ez: „Maga az idő az emberi *szellem-ben* gyökerezdik, (*im Objectiven des Geistes* u. o.) A szellem van, létezik, (*für uns ist der Geist zugleich reale Substanz* u. o.) mint változó állapotokon keresztül eltartó és önmagával azonos lény. (154. p.) Ezt önmaga közvetlenül észreveszi bizonyos tartósság-érzet (*Dauergefühl*) alakjában, (közbeszólás: kár volt akkor olyan nagyon harcolni a *Zoitempfindungs-Sinn* ellen!) melyből utóbb az idősornak képzete áll elő, olyaténképen, hogy a szellem az önmagán észrevett különféle állapotokat — s ide a kívülről nyert érzetek is tartoznak, — saját változatlan lényegével szembe veti és sorba foglalja össze.” E nézetet és bírálatát L lent a 169-70. 1.

3. Ulrici.

1860.

Forrás: U. a: „*Compendium der Logik.*“ Leipzig, 1860. (L. 31-33- §§)

Ulrici valamivel mélyebb okokkal próbálta objectivista pártállását igazolni, mint elődei. Ilyen az, mely röviden így szól: »Ha elménk a jelenségeket mint előbbieket és utóbbiakat, múlt-, jelen-, és jövőket egymástól megkülönbözteti, e különböztetésnek kell objectiv alapjának lennie, azaz magukon a jelenségeken lévő különbségekre támaszkodnia.” (... *die Dinge müssen diesen Begriffen gemäss an sich unterschieden sein.* 32. §.) Felelet: Támaszkodik is, sőt akkora különbségre, milyen a *van* és *nincs* között forog fenn, mert az, amit elménk a jelenhez képest múltnak és jövőnek hí, szerintünk egyenesen *nem* létezik. De ebből még mindig nem következik, hogy az idő objectiv világ-részlet, (v. ö. fent I. r. 207-10. 1.) sőt az sem, amit talán Ulrici-ből ki lehet olvasni, t. i. hogy bizonyos „*idői tulajdonságokat*” kellene a jelenségeken elismernünk. Aki azt az egyszerű tényálladékot, melyen az idő fogalma szerintünk alapszik, ez utóbbi néven nevezi, már az elméjébe rozsdásodott időképnek bizonyos sajátságait viszi át ama tényálladéokra, szóval nem szigorúan objective fogja fel.

Szerzőnk szerint az idő még azért is létezik, mert lelkünknek, valamint a külső dolgoknak *először* cselekedniük kell, *hogy* cselekvény jöjjön létre, *először* hatniok, *hogy* hatás keletkezzen. (*Die Zeit besteht nothwendig realiter, so gewiss die Dinge-an-sich* [és fel-

jobb: *nicht nur unsere Seele, sondern überhaupt alles Seiende] thätig sind, weil sie eben damit aus Thun in That übergehen, und weil das Thun nothwendig das Prius der That, das Anderswerden das Prius der Veränderung, das Werden das Prius des Gewordenseins ist* 81. §.) Ulrici szemlátomást nem veszi észre, hogy aki az objectiv változás-folyamatot a „cselekvés” és „cselekedd” szókknak segítségével írja le és különíti két részre, máris idői fogalmakat sző beléje, lévén az *-ás -és*, (a német »Thun») a *folyó*, az *-at -et* („That”) pedig a *befejezett*, (azaz befejezettnak, illetőleg folyónak *gondolt*) cselekvény kifejezője. Egyébként pedig ez az argumentum teljesen visszamegy a fennebbire. (Egy hasonló tévedést, t. i. hogy az egymásutánt objectiv világténynek tartja, kimutattunk Leibniz-nél, fent 85. 1; Hartmann-nál lent 175. 1.)

A Kant-nak tett engedmény Ulrici-nál annyi, hogy ő is elfogad egy ideális időt (a Kant műszavával együtt: „*Die Zeit besteht ebenso nothwendig idealiter, als allgemeine Form unseres Bewusstseins ... U. o.*) de, — messze eltérve a königsbergi bölcseknek célzátától, — e néven csak azt az időt érti, mely lelki tehetségeinknek, nevezetesen egy általa (ok nélkül) első helyre tett „megkülönböztető képesség”-nek munkálkodásához szükséges, (*...weil nur durch die unterscheidende Thätigkeit uns etwas zum Bewusstsein kommt, und weil wiederum das Unterscheiden nothwendig das Prius des gesetzten Unterschieds, das Denken ... das Prius des Gedankens ist. U. o.*) Hogy egy lelki működésekkel kitöltött időt *csak elért* nem szabad más természetűnek tekinteni, mint amilyennek a külső események idejét hirdettük, ezt az ifj. Fichte is belátta (1. fent 165 1.)

Psychologiai fejtegetéseiből kiemeljük a következőket: „Az idő *semléleté-nek (Anschauung)*, vagyis egy határozatlan pillanatokból álló egymásután (*Folge*) képzetének megfogalmazására elég lehet, ha valaki egyszerűen a *mivoltát* mellőzi el az egymást követő jelenségeknek (*blosses Abstrahiren von der Bestimmtheit der einander folgenden Erscheinungen* 31. §.); de nem elég arra, hogy az időnek a *fogalma (Begriff der Zeit)* is megszülessék agyában. Ez utóbbihoz az kell, hogy a jelenségek egymásutánját szembevessük a térbeli békés egymásmellett-létökkel.” (*... das Nacheinander der Dinge rein als solches von ihrem ruhigen Nebeneinander unterscheiden. U. o.*) Válaszunk: A philosophusnak könnyű dolog az egymásután-nal mindjárt az egymásmellett-et „szembe vetnie”, mert „térrel és időrel” szóló olvasmányjaiból megszokta e két nagyon távol eső praedicatumot egymáshoz foglalni; de nem szokta meg s nem is kínálkoznak összehasonlításra a köztudatom emberének. Valami más, könnyebb módszert kell tehát a kívánt célra választani. Ilyet egyébként, — ime a következetesség! — maga Ulrici említ egyet, csakhogy roszat, (lent 169-70. és fenn Fichte-nél 166. lap), mondván: „Az idő képzete (*Zeitvorstellung*) úgy keletkezik, hogy képzeteink vonulását az állandó én-ünktől megkülönböztetjük.” (31. §. elején.) Avagy tán a „*Zeit-Anschauung-*” és „*Zeit-Begriff-*”-en kívül még mint harmadikat egy »*Zeit- Vorstellung*«-ot is fogadjunk el?

Jó gondolat, de a csira stádiumában rekedt meg, hogy a tartósság fogalmának gyökere a „mialatt”-éval függ össze. (V. ö. Waitz lent ill. cz.) Szerzőnk így mondja ki: *Die Vorstellung der Dauer bddet sich erst durch Unterscheidung eines unmittelbaren Nacheinander von einem durch Zwischenglieder vermittelten, d. h. in Folge der Bemerkung, das die eine Erscheinung unverändert bestehen bleibt, während andere sich ändern oder vergehen.* (U. o.) Hiányos a következő felvilágosítás: *Sofern das allgemeine Nacheinander der Dinge jeden einzelnen Zeitpunkt und damit alle einzelnen Dinge in sich befasst, kann man ... sagen, das alle einzelnen Dinge ι η der Zeit seien.* (U. o.) Ha elfogadnók is, hogy az egyes pillanatok azért és oly módon vannak benne az egész időben, mert és amiként az individuális fogalmak vannak az általánosban, (ellene szólt Kant 1. fent 117-8. lap): még mindig nem értenők meg Ulrici e magyarázatából, hogy az egyes pillanatokban miért tekintjük a dolgokat „benne”-létezőknek. — Inkább theo-logikába,*) mintsem logikába vaió mondás (az idő végtelenségéről szólók közt), hogy a jelenségek körfutásban a kezdetpontukhoz, t. i. istenhez térnek vissza. (U. o.) Végül pedig egészen csudálatos ötlet a következő: „A tér és idő kategóriákat a ‚mennyiség’, ‚minőség’ sat. címűekhez képeit sem kizárólag primair-eknek, vagyis ez utóbbiak feltételeinek, rem határozottan secundair-eknek, ez utóbbiakra támaszkodóknak nem mondhatni. Nem azért, mert a dolgokat a tér és idő képzetei segítségével mint *létezőket* és *működőket* kellett — habár öntudatlanul is — felfognia annak, ki a mennyiség, minőség sat. szempontjából akarja megítélni; másrészt meg a tér és idő képzetét, mint *mindenekre* kiterjedő kategóriákat alkalmazásba venni csak akkor lehet, ha az egység és sokaság, cselekvés és változás fogalmait a többi kategóriák segítségével már megalkottuk. Ez okból a tér és idő képzeteit átmeneti kategóriáknak (*Zwischenkategorieen*) kell tekinteni, minthogy a primair-ektől a secundair-ekhez való átmenetet közvetítik.” (33. §.) Mi részünkről azon nem akadunk fenn, hogy az idő képzete e magyarázat szerint egyrészt a többi kategóriák előtt, másrészt meg utánok kifejlődöttnek tűnik fel. Mert végtére is *lehetséges*, (hogy *tény*, nem csupán logikai okokkal kellett volna bizonyítani), miszerint e képzetnek *bizonyos fokig* való fejlettsége szükséges a többi kategóriák megfogalmazására s viszont, hogy ezen kész kategóriák mozdítsák elő az időnek *további* kifejlését. De annak már határozottan ellentmond a tapasztalás, hogy az idő kategóriáját elménk minden más praedicatumnál előbb venné alkalmazásba. Az „öntudatlan” alkalmazásokat pedig, nevezetesen, mikor egy a tanulón kívül álló, fejlett időképzetű egyén ismeri fel e tanulónak bizonyos fogalmait egy később beállandó idő-képzet alá vonhatónak: az ily féle „alkalmazások”-at nyilván nem lehet e képzet „primair” voltára számbavehető bizonyíték gyanánt elfogadni.

*) Dühring-féle szó.

4. Baumann.

1868.

Forrás: U. a.: »Die Lehren von Raum, Zeit und Mathematik in der neueren Philosophie.« Berlin 1868-9. (L. a II. kötet 658-68. lapjait)

Baumann-t mindenekelőtt az elismerés hangja illeti meg, amiért a térnek és időnek sok philosophustól csak mellékesen elintézett kérdését, valamint ennek — Suarez-től Hume-ig terjedő — irodalmát külön tanulmányozásra érdemesítette. Sajnáljuk azonban, hogy dicséretünk a tárgy-választáson kívül csupán a szorgalomnak szólhat, melylyel az ilyen meghatárolás mellett is terjedelmes irodalmi anyagot feldolgozta, de nem a bíráltnak, amelylyel megítélte és nem a tanulságoknak, miket belőle kivont.

Fejtegetései elején — teljes joggal — helyteleníti, hogy tárgyunkat legtöbbször a térrel együtt, még pedig ennek mintegy az útmutatása szerint, vagyis ama gondolatnak állandó befolyása alatt tárgyalják, hogy tér és idő parallel jelenségek. Ő az időt „a maga sajátos módján” (*nach ihrer eigenen Art* 658.1.1 akarja tárgyalni és viszszaosztítani a tér-képzet közbe-kinálkozásait, jól tudván, hogy ha csakugyan van hasonlatosság e két képzet között, az mindeniknek külön-külön megfejtése után magától ki fog derülni.

A továbbiakból kitűnik, hogy a Locke-féle (fent 71. lap) kiindulást fogadja el („az idő képzeteink vonulásának megfigyeléséből keletkezik”), de számba veszi Leibniz (fent 80. 1.) ellenvetéseit is, kimondván, hogy a mai szabatos idő-fogalomnak vannak oly praedicatumai, (egyenletes folyás, végtelenség, végtelen oszthatóság, mindenre kiterjedése, melyek az említett egy ismeret-forrásból nem kerülnek ki. Hozzászólván ezután a tökéletlenebbik, azaz a fenti egy forrásból kinyert (ő szerinte „psychologiai”) időnek keletkezéséhez, előre bocsátja a Herbart-féle elvet, mely szerint képzeteink valóságos egymásutánja már azért sem elegendő ez egymásutának felismerésére, mert ehhez az kell, hogy ne csupán a mindannyiszor belépő új, hanem régebbi képzeteinkről is legyen tudomásunk. (V. ö. fent 150-1. lap.)

„Szükség van tehát, — folytatja Baumann, — olyas valamire, ami, hogy tudomást tudjon venni az egymásutános folyamatról, ne essék beléje, hanem kívülről és felette álljon, más szóval, állandóan megmaradjon a képzeteknek egymást kergető hajszájában. Ez az állandó nem egyéb, mint az én képzete (*unsere Ich-vorstellung*); ezért mondhatni, hogy én-ünk tartóssága segélyével ismerjük fel a képzeteink vonulását időnek (*Ohne das Dauernde unseres Ich würde das Nacheinander der Vorstellungen nie als Zeit uns mm Bewusstsein kommen*, 660. 1.), ismerjük fel nevezetesen az által, hogy ama folyamatot ez állandóságra rávonatkoztatjuk.” (*durch die*

Beziehung auf die Dauer unseres Ich . . . u. o.) *) — Mi ezt a feltevést nem fogadjuk el. Először, mert főlőleg van benne, — főlőleges nevezetesen az egész én-t odahurcolni, ahol egyik tehetsége (az emlékezet) is megteszi a kívánt szolgálatot (azt, hogy az eltüntet a jelenhez fűzze); másodsor, mert egy újabb, nem épen valószínű feltevést vonna maga után, t. i. hogy az *én* képzelete agyunkban előbb keletkezik, mint az idő; végre pedig mivel e megoldásnak az a nyíltan is kifejezett objectivistikus gondolat szolgál alapelvül, hogy az egymásután fogalmát valamitől való megkülönböztetés útján tanultuk meg. A megkülönböztetés meglehetősen egyszerű szellemi műtét; nem egyéb, mint bizonyos tényleg meglévő különbségek *észrevétele*. Aki tehát azt a szövevényes folyamatot, melynek segítségével az emberi elme a maga képzeiteiből az egymásután fogalmát kihántja, egyszerű megkülönböztetésnek hívja, az egymásutánt tehát pusztán összehasonlítás útján leolvasható sajátjának tekinti: az abból a hallgatag feltevésből indul ki, hogy a kérdéses sajátjának, mint valami *qualitas*, *rajta van* a képzet-soron. A tény az, hogy ez nem afféle közönséges praedicatum, hanem az után és az által szülemlett meg agyunkban, hogy a sor bizonyos tagjait multaknak és jövőknek tudtuk felfogni ugyanakkor, mikor másokat jelenvalóknak tekintettünk. Hol magyarázza meg Baumann, hogy az egymásután fogalmának elkerülhetetlen alkotó elemei, a „mult”, „jelen” és „jövő”, valamint a nála felemlített *vorher* és *nachher* fogalmak miként keletkeznek?

Szerzőnk, ki végtére is valami tartósnak, hosszú *ideig* eltartónak segítségével származtatja ki az idő képzetét, a circulus közeleső vádjá ellen iparkodik védekezni. Mi nem állítjuk, hogy egy tartós természetű jelenségnek e helyütt való felhasználása már okvetlenül circulus volna, de szerintünk csupán akkor nem az, ha ama jelenséget a tanuló elmével kezdetben „el *nem* tűnő”-nek fogadjuk fel. Kizárólag ez esetben mondhatjuk, hogy az apperceptio-ja tiszta *qualitativ* és nem máris idői fogalmak segítségével történt, illetőleg, hogy nem időies dolgokból származtattunk időt. Baumann teljesen elhibázza a védelem helyes irányát, mikor olyan nyilatkozattal igyekszik elhárítani az említett vádat, hogy »az *én*-nek tartóssága (ezt régi műszóval „*continuatio existantiae*”-nek hívja) valami különös, még pedig mindenkor idői fogalmak nélkül gondolt, azaz *más fajta* tartósság, mint amilyen egyéb jelenségeké.«

*) Hasonló gondolat akad Fichte-nél (I. fenn 166. 1.) Ulrici-nál (167. 1) valamint Böhm Károlyunknak „Emb. és Vil.” című munkájában (ennek 98-9. lapján.) — H ö f f d i n g szerint is („Psychologie in Umrissen,” ford. Ben-dixen, Leipzig 1887. a 232-33. lapján) az a tényező, mely két egymást követő képnek együttes felkarolására („Umspannen”) és egymásután-juk észrevételére szükséges: nem egyéb, mint öntudatunk *e g y s é g e*, mely bizonyos érzet alakjában jelentkezik, amelynek állandóságához képest domborodik ki tisztán a képek egymásután-ja. („ein Gefühl, welches . . . den verhältnismässig festen Hintergrund abgibt, im Gegensatz zu welchem das Wechseln, die Succession, deutlich hervortreten kann.”)

(*Dauer* Ξ *Sein* durch einige Zeit hindurch, ist etwas ganz anderes [értsd hozzá: als jene Dauer des Ich.] 668. 1. Die Dauer unseres Ich . . . ist nicht selbst wieder in der Zeit, als einer über ihr stehenden Vorstellung ... 660. 1.) Hogy az én más dolog, mint a külső jelenségek, az áll; de hogy az eVnek tartóssága is másféle volna, mint egyebeké, szóval hogy a tartósságok különbözének a szerint, aminek a tartósságai, plané a tekintetben, hogy az egyiket idő-képzet nélkül is felfoghatnék, a másikat pedig nem: ez már nem igaz. Szerzőnk többi között azt hozza fel, hogy az „én vagyok” gondolat nem halad egyes elkülönített pillanatokon keresztül, úgy mint más tartós dolog, (*die Dauer unseres Ich ist nicht eine in abgesetzten Momenten aufeinander folgende, sondern eine sich gleich bleibende* 660. 1.) Mintha bizony a kövön rajta volnának ama pillanatok határvonalai, melyeken keresztül eltartónak nevezem! Mindent, ami változást nem tüntet fel, csak annyiban nevezhetek tartósnak, amennyiben phasisokat gondolok hozzá; és ez áll az én-tudatunkra csakúgy, mint a kódarabra. Jellemző, hogy Baumann a „cogito ergo sum”-féle korhadt mentőpányvával akarja állításait felszínen tartani, igazat adván Descartes-éknak, amiért az „én vagyok” mondatot kiváltságos fajta, egyebek felett álló gondolatnak, sőt egyszerű érzetnek hirdették, (*die Dauer unseres Ich ist, wie man es früher bezeichnete, die Continuation der Existenz, das „Ich bin” als schlechthin, als einfach geltend gedacht.* 660. lap. *Das Ich ... ist . . . mit den Vorstellungen da, und war nicht als begleitend, sondern als über ihnen und vor ihnen vorhanden, das „Ich denke” begleitet nicht alle meine Vorstellungen, sondern alle meine Vorstellungen schliesen sich an das Ich denke an.* 662. 1.), mely voltaképpen nem az idővel, hanem az örökkévalósággal függ össze. (*Von der . . . Dauer unseres Ich flieset so wenig die Vorstellung der Zeit, das vielmehr die der Ewigkeit als die natürliche und von dieser Seite in uns ursprüngliche angesehen werden mass.* 660. lap) „Az én-nek tartóssága nem lassankint megtanult ismeret, hanem közvetlen érzet.” (*Die psychologische Dauer, weil sie mitgegeben ist in der Empfindung; ich bin, kann, wie diese Empfindung selbst eine anschauliche Erkenntnis genannt werden; anschaulich wegen ihrer Evidenz, ihrer Festigkeit und Gewissheit gleich der Erfahrung: ich denke, also bin ich.* 661. 1.)

Baumann idáig épen eléggé belelovagolt a középkorba, hogy csodálkozás nélkül fogadjuk a következő, imádságos könyvbe való sorait: *Was ist die Ewigkeit Gottes als Gefühl in ihm betrachtet anders, als das er sich einfach daseiend findet mit aller Fülle seines Lebens, das bei ihm das Ich nicht bloss diese nackte Vorstellung ist, sondern zugleich ausgerüstet mit allem Inhalt des Lebens ...* (660. 1.1 Legalább izésők volna annyi ezeknek az áhítatos uraknak, hogy istenes vallomásaikat gyónásuk alkalmára tartanák fenn, és pszichológiai fejtegetések hangját efféle idétlen bele-istenezéssel ne zavarnák! Az idáig tárgyalt, vagyis a *pszichológiai* idő, — folytatja tovább — az időnek ismeretes tulajdonságai közül az egymásután,

visszaidézhetetlenség, vonalszerűség és szükségesség (*Notwendigkeit*) praedicatumaikat viseli magán, ez utóbbiét annyiban, „amennyiben nem bírjuk egymásután érkezettnak képzelni, ami együttesen került elénk és viszont.” (Sic! 662-3. 1.) „A többi már (fent 169. lapon) említett praedicatumaik akkor keletkeznek, ha nem bármilyen, hanem oly képzetek egymásutánját vesszük alapul, melyek valamely szabályos lefolyású eseménynek (pl. a haladó nap) észlelete folytán támadnak. Figyelmünk illetően rögzítése majd gyorsítja, majd lassítja képzeteink haladását és ha ezt a szabályozott képzet-vonulást vonatkoztatjuk álló én-ünkre, származik az egyenletes egymásután-nak, a közhasználatból ismeretes „gyakorlati” időnek fogalma.” (*diese Aufeinanderfolge von Vorstellungen in ihrer Beziehung um Ich empfunden als Zeit, — das ist die Zeit im weiten Sinne.* 665. 1.) E gondolatot 1. sokkal részletesebb kivitelben Waitz-nél (lent ill. ez.), ki a gyorsítás- és lassítás folytán támadt érzelmeinkre is tekintett és kimutatta az idő-képzet megalakulásánál viselt szerepüket

„Ezen időben — folytatja Baumann, — vannak subjectív és vannak objectív illetőségű elemek. Subjectív mindjárt az a tény, hogy az adott külső folyamatot időnek fogjuk fel; objectívek ellenben maguk az egymást követő jelenségek és idejöknek általunk meg nem változtatható szabályossága „ (*dass uns die Aufeinanderfolge der Vorstellungen ... als Zeit \um Bewusstsein kommt, ist bloss psychologisch und von uns aus; ... dass aber gerade die und die Vorstellungen aufeinander folgen, d. h. ihre Zeit gerade in dieser besonderen Eigentümlichkeit, grösseren Regelmäßigkeit und Gleichförmigkeit aufgefasst wird, das ist nicht von uns ...* 664. 1.) Szintén gondosabb kivitelre szorul. Baumann-t szemlátomást készületlenül találna egy ilyen közbeszólás: »Ellentmondó dolog az intervallumot subjectív képzetnek, az intervallumok egyenlőségét meg objectív jelenségnek tekinteni.» — Folytatólag azt mondja: »Az így felfogott időt elménk reálisnak veszi azért, mivel az az egymásután, melyből merítette, reális természetű, illetőleg reális okokon alapszik.» (*Realität schreiben wir dieser Zeit \u, sofern die Aufeinanderfolge, aus der wir sie schöpfen, eine reale, und real verursachte ist* 665-6. 1.) Azt feleljük: képzeteink egymásutánja szintén reális természetű; e felől tehát a szóban forgó praedicatumot a „psychológiai” időei közé is lehetett volna venni. Avagy tán a szerző csak azért nem vette fel, mert bajos dolognak látta, egy oly időnek praedicatumaikról nyilatkozni, mely, miként a „psychológiai”, seholy sem használható, tehát meg sem figyelhető. De akkor minek említette ama többieket, (köztük a legalább is kétséges „vonalszerűséget”?)

„A gyakorlati időt (visszafelé) végtelennek tekintjük azért, mert tudjuk, hogy a forrásául szolgáló objectív események a mi és elődeink születése előtt is megvoltak. Ez a tudomás megtanít arra, hogy minden *előbb-nok* egy *még előbb-et* iktassunk elébe, minthogy nem bukkanunk korlátra.” (*wir ... finden keine Schwie-*

rigkeit, diesem Vor in Gedanken ein weiteres Vor vorzusetzen und so fort, ohne eine Grande in der Vorstellung u erreichen. 666. 1.) V. ö. fent 76-7. lap. „Minthogy továbbá e gyakorlati idővel mindent, ami voltaképp a psychologiaiba tartozik, (*was überhaupt der psychologischen Zeit unterliegt* u. o.) össze lehet hasonlítani és meghatározni, többi között magát a psychologiai időt is, (664. 1.) tehát olyan látszat keletkezik, mintha minden dolog benne volna, mint valami része.” Nem elégséges magyarázat. A felhozottakból természetesebb volna, ha a „vele” metaphora járná („mindenek az idővel vannak”), mintsem a benne. „A rész szó itt metaphoricus értelmű, minthogy az idő, melynek a folytonosság lényeges saját-sága, (*wenn irgendwo, so ist bei der Zeit das Continuirliche ein Wesentliches in ihrem Begriff* 666. 1.) nincs pillanatokból összetéve.” Herbart ezt erősen túlhaladta, (fent 153-4. lap.) Látszik, hogy Baumann nem vizsgálta a múlt, jelen és jövő fogalmait, vagyis az idő, általában a kérdések elemeit.

Az egész fejtegetésben hiányát érezzük annak a felvilágosításnak, hogy mi indítja az embert az időképzet újból való megalkotására? Ugyanis egy erre vonatkozó mondás: mi-alatt sok mindenféle képzetünk támad, egyszer több, másszor kevesebb mozgást veszünk észre a külső világban” (664. 1.) csak igen halavány kifejezése az itt döntő természetű gondolatnak, melyszerint a kérdéses külső folyamatokhoz elménk abban a feltevésben fordult, hogy egyenlő számú mozzanataik mindenkor egyenlő időkre esnek. Ennek megfontolása azután rávihette volna Baumann-t az „egyenlő idők” nehéz, de mellőzhetetlen problémájára. — Helyes az a közbevetőleg többször előforduló nyilatkozat, hogy a pusztá egymásután-következés még nem idő.

A hátralevőkben az egyetlen lényeges gondolat az, hogy az emberiség e gyakorlati időt astronomiai vívmányok számbavételével tökéletesíti. „így keletkezik egy harmadik fajta, az *astronomiai* idő, mely alapjául szolgál amaz ideál-képnek, mely a mennyiség-tudósok, pl. a Newton fejében él.”

Vita tárgyául szolgálhat, vajjon Baumann, elméletének számos subjectivista vonása miatt, nem inkább ezen irány hívei közé lett volna-e foglalandó. Az én osztályozásodat egy fent (170. lap) említett gondolatán kívül az a körülmény döntötte el, hogy oly erősen istenes világnézettel, mint amelyet nála találunk, rosszul fér meg az elmének az az önmagát felszabadító energiája, mely a subjectivista elv igazi és teljes elsajátításához szükséges.

5. Hartmann.

1869.

Forrás: U. a: „Philosophie des Unbewussten”. II. kiadás, Berlin 1870. (L. a 268. lapjától.)

Hartmann okoskodása, melynek éle Kant ellen fordul, de minden más subjectivista elméletnek is szól, abból a tényből indul

ki, hogy nemcsak érzeteink, hanem az azokat előidéző rezgések (*Gehirnswingungen*) is tüntetnek fel egymásutánt és eltartanak bizonyos ideig. Minthogy továbbá az érzet addig tart, ameddig a megfelelő rezgés, illetőleg, minthogy a különféle rezgésmódok váltakozása (= egymásutánja) más-más érzeteket (tehát ezeknek bizonyos egymásutánját) kelti: mindezeknél fogva Hartmann szerint el kell fogadni, hogy érzeteink tartósságának és egymásutániasságának az *oka* nem egyéb, mint az illető rezgéseknek két hasonló nevű tulajdonsága. Más szóval: az idő, mint tapasztalati jelenség eo ipso meg van adva, és nagy fonákság, a létrehozatalát valami lelki erőnek tulajdonítani. (. . . *die Zeitfolge gleicher oder verschiedener Empfindungen ist unmittelbar gegeben, ohne dasz man . . . zu einem selbstthätigen, instinctiven Schaffen der Seele, seine Zuflucht zu nehmen braucht.* 282 1.)

E gondolat-szövedékből csak annyi a megállható, hogy valamely érzet meghatározott egy bizonyos (*m*, *2m*-nyi) hosszúságának okát nem másban, mint a megfelelő rezgések szint'ilyen (*m*, *2m*) hosszúságában kell keresni. De nem áll, hogy magának e rezgésnek *m*, *2m*... nyi hossza eo ipso adva volna — oly értelemben, mintha mi emberek egy készen rajtalevő praedicatumot olvasnánk le és semmiféle subjectiv adalékkal sem járulnánk hozzá akkor, mikor egyáltalán valamilyen hosszúnak, azaz tartósnak híjuk. Legföllebb azt szabadott volna mondani: az érzetek azért jelentkeznek *oly módon*, hogy mi őket mint tartósakat és egymásutánosakat kény szerülünk felfogni, mert a megfelelő rezgések jelentkeznek hasonló módon. — Tartom annyira philo&ophusnak Hartmann-t, hogy nem hiszem, miszerint ő Kant „tisztán subjectiv” idejét visszavethetőnek vélte volna egy ilyforma hivatkozással: »hisz nem csupán az általad említett, tényleg subjectiv érzetek, hanem a külső mozgások is időben vannak!« Hartmann bizonyára észrevette, hogy e mozgások egyedül érzet alakjában juthatnak tudomásunkra, hogy tehát időbeli voltukkal Kant is számolt. Ezért felteszszük, hogy ő az általa felhozott rezgés-tüneményeknek nem külső, objectiv mozgás-voltában látta a maga állítása számára a bizonyítékot, hanem abban, hogy e tünemények alapvető természetűek, mert alapjául szolgálnak a legegyszerűbb, tovább-elemezhetetlen lelki termékeknek, az érzeteknek. Más szóval: szerzőnk azért gondolhatta, hogy az idő objectiv természetű, mert látta, hogy időben van még egy olyan objectiv jelenség is, mely támaszául szolgál a legegyszerűbb subjectiv terméknek. — Nyilvánvaló azonban, hogy az idézett rezgés-tünemények minden alapvető rangjok mellett sem szolgálhatnak a kívánt irányban alkalmas bizonyítékul; nem azért, mert e tünemények minden tekintetben analógok lévén egyéb külső mozgásokkal s épen csak gyorsabb lefolyásúak: időies-ségüket sem képzelhetni másneműnek, mint amilyen ez utóbbi mozgásoké, (t. i. emberi adalék.) A rezgések a magok időbeliségéhez úgy jutottak, hogy az emberiség, mely egyéb megfigyelhető mozgásokat, „időben levők”-nek tekint, e praedicatumot

kiterjesztette emez újabban felfedezett tüneményekre is teljes joggal azért, mert a *mozgás* közös neve alá tartoznak. — Hartmann fenti magyarázataiból (valamint még különösen eme helyéből: *Sowohl räumliche als seitliche Bestimmungen treten mithin dem Beivusstsein als etwas Fertiges, Gegebenes entgegen, werden also auch . . . mit Recht als empirische Facta aufgenommen*) egyébként tisztán meglátszik, hogy a subjectivismus zászlajától őt leginkább az a tévedése térítette el, mely szerint pusztá adatfelváltások, valamint a meg-nem-szűnésnek egyszerű *tényei* már „= idő” (az idővel azonosak) volnának. (Hasonló hiba Ulrici-nál fent 167. lapon és másoknál.)

Szerzőnk több ízben ismételi egy fölöttébb homályos fogalmazásul, kidolgozatlan gondolatot, t. i. hogy az időt közvetlenül a ránk ható rezgésekből visszük át érzeteinkre, (*die Zeit wird aus dem Sein, aus den Hirschwingungen unmittelbar in die Empfindung übertragen*) Kérdjük, ki az, aki az említett átvitelt végrehajtja? A *tanuló elmét* nem igen érthette itten Hartmann, mert ez esetben mondata azt jelentené: „mi emberek azért tekintjük érzeteinket időben lévőeknek, mert felismerjük, hogy a megfelelő rezgések igenis időben vannak.” Már pedig Hartmann tudhatta, hogy a régi görög philosophusok szintén időben lévőeknek fogták fel érzeteiket, holott rezgésekről fogalmuk sem volt. Ő maga is mondja egy helyütt: *das Bewusstsein hat von den erzeugenden Prozessen der Zeitbestimmungen keine Ahnung*. Avagy tán így értette: „a subjectivista *phüosophus* azért hirdeti az időt tisztán érzeteink sajátjának, mert *elfeledi*, hogy ő a rezgésekről vitte át e képzetet az érzetekre.” *Ha* így értette, miért nem mondotta? legalább megczáfolhatnók. Minden körülmények között pedig furcsa világitásba juttatja Hartmann pszichologiai érzékét ez az „átvitel”, vagyis egy olyan saltomortale-szerű gondolat-működésnek lehetőségében való hiedelme, amidőn egy *észrevehetetlen* folyamatról (a rezgésről) ruháznánk át bizonyos tulajdonságokat a jól ismert érzetekre!

Végezetül nagyon rosszul illik e fejtegetésbe Kant nyelvének az utánzata a következő mondásban: » *Raum und Zeit sind sowohl Formen des Seins, als des (bewussten) Denkens.*« Minek az a »*bewussten*«? Aki az időt rajtalevő objectiv tulajdonságnak adja ki, annak az *öntudatlan* gondolkozáson szint'úgy el kell fogadnia időt, mint akár a külső eseményeken. Csak a subjectivistának van joga e jelenséget az öntudatos gondolkozáshoz kötnie; vagyis annak, aki kizárólag ott ismeri el meglévőnek, ahova (tudatosan) hozzágondoljuk.

6. Eyfferth.

1871.

Forrás: U. a.: »Über die Zeit.« Berlin 1871.

E munka tudtommal az egyetlen könyvalakú dolgozat, mely az újabb Guyau-félelg az időproblemának kizárólagos czíme alatt

látott napvilágot.*) Sajnos, hogy terjedelmét (135 lap) nem a gondos, részletekig ható elemzésnek, hanem ama szerencsétlen bőbeszédűségnek köszöni, melylyel szerzője, bizonyos állításokat az unalomig ismételve és idegen tárgyakat közbeszöve, olvasójának türelmét lapokon keresztül próbára teszi. E dolgozat, irányát és szellemét tekintve, a Fichte-Ülrici-Baumann-félékhez csatlakozik. Az utóbbi Írónak munkájára Eyfferth sok helyütt hivatkozik és a rövid történeti áttekintésben, melyet elméletének elébe bocsát, támaszkodik is.

Az elméleti fejtegetésnek sokat ígér és jobb folytatásra érdemes a kezdete (12-15. l.), hol szerzőnk, ki utóbb teljesen más hangnembe téved, még subjectivista húrokat pönget Teszem azt: „az időt a tapasztalati adatokból nem egyszerűen kiolvassa, hanem kicombinálja az emberi elme;” — „a mult-tudatnak a mindenkor jelenlévő és el nem múló emlékező tehetség az oka”, (Sz. Ágoston fenn 56., Condillac 105., Hegel 143-4. l.); — „minden lelki tartalom *vagy* képzet, *vagy* érzet és az időtudat e kettőnek összehasonlításából keletkezik,” (lenn Volkman ill. cz.); — „az időtudat nem születik velünk, csak a megalkotására való képesség”, (Kant fenn 114, 120. l.); — „két múlt közül az egyiket korábbinak csupán az az ember Ítélni, aki emlékszik saját emlékezésére.” Itt legföllebb egyes pontoknak kissé általános nyelvezetén lehet fennakadni; többi között azt is szeretnők tudni, micsoda *különbséget* vesz észre érzet és képzet között a hasonlító elme és *miképen* születnek meg ez összehasonlításból az egyes idő-*praedicatumok*.

A következőkben már határozottan a választott irány vonja magára gáncsainkat. Szerzőnk az a helyes gondolat, hogy idő-képzetet, — mivel emlékező tehetségen alapszik, — nem kizárólag az embernek, hanem (bizonyos fokig) az állatnak is kell tulajdonítani: e belátás, mondom, tovább csábítja olyan kalandos állításra, hogy az anorganicus világnak szintén van idősora azért, mert ebben az emlékezésnek, valamint a fent említett hasonlító lelki működésnek *képmását* lehet kimutatni, (15-6 l.) »A hasonlításnak az események közötti *összefüggés*, az emlék és érzet nevű testvérpárnak pedig az *ok* és *okozat* nevezetű binom felel meg”; ez utóbbi azért, „mert a régibb események összege (= okok) éppen úgy van befolyással a következőkre, fokozat», miként szerzett emlékeink megszabták mostani (= érzet) életünk-módját” Ezek után hajlandók vagyunk elhinni, hogy ő nem csupán költői hasonlat kedvéért mondja: „Valamint az elmében emlékeink, úgy halmozódnak fel a föld gyomrában a kövületek, mint megannyi kővé vált emlékei a letelt korszakoknak.” (*Unser Planet zeigt uns in den Fossilien gleichsam versteinerte objective Erinnerungen.* 16. l.) Hogy micsoda rokonság van az események összefüggő volta és a hasonlító lelki működés közt, ez iránti jogos kíváncsiságunkat elfelejti kielégíteni. Mindössze azt bizonyozza, hogy amaz összefüggést mindenkinek

*) A „Zeit” cikknél mint segédforrást hozza fel a közközben forgó Meyer-éle „Conversations-Lexicon”-nak IV. kiadása.

el kell fogadnia, aki az idő objectiv létezésében hisz. Eredmény: „Van subjectiv azaz gondolt és objectiv, azaz rajtalévő idő.” (L 16-7. és 80. lapon e szavakat: *die objective Zeit sidit... überhaupt nur die Zeit eines Subjectes dar, tvie sie nach aussen für andere sich zeigen tvürde, 'während die subjective Zeit gemász der eigenen Betrachtungsweise des Subjects die Zeit von innen gesehn liefert)*

A causalitás tényét (s az „összefüggés”-é szintén nem több, mint causalitás) már mások is kiadták egy objectiv idő bizonyítékának. (Pl. Trendelenburg fent 113—4.1) Új dolog azonban és valóban hallatlan állítás, hogy az említett tény, (vagy, ha tetszik, *hét* tény) analog volna az emlékezés és hasonlítás nevezetű lelki processusokkal. Eyfferth nem veszi észre, hogy e processusok minden körülmények között csak egy idő-k é po z e t-nek, az idő *tudatának* megszerzésére alkalmasak, hogy tehát ő egy, az anorganicus világban meglévő és a subjectiv-vel «analog” idősról egyedül abban az esetben beszélhetne, ha az élettelen testeken legalább valami nyomait sikerült volna kimutatnia amaz idő- és öntudat-szülemlítő lelki működéseknek. Tény ugyan, hogy némi szellemességgel a legfélreesőbb dolgok között is lehet hasonlóságokat találni, de mi az itt szereplő „analogia”-nak csak akkor tulajdoníthatnánk értéket, ha felfedezője kimutatta volna, — ami persze lehetetlenség, — hogy a felhozott két objectiv világtényben (a causalitás- és összefüggésben) megvannak ugyanazok a sajátságok, melyek az említett lelki processusokat az idősor megszülemlítésére alkalmasokká tették. Erre persze első sorban az kívántatott volna, hogy a kérdéses sajátságok iránt ő maga legyen tisztában. E helyett azonban (a 13-4. lapokon) olyasmit látunk, hogy szerzőnk az érzet és emlék nevezetű elemeket a rajtok végzendő összehasonlítás miatt tekinti időnemző tényezőknak, (*Wer diese Unterscheidung [értsd: zwischen Sinnesanschauung und Einbildung] nicht machen kann, bei dem kann sich keine Zeitvorstellung cntwickeln*) — a causalitással való egybevetésekből pedig (1. fent) kitűnik, hogy e két elemben voltaképp bizonyos bennök rejlő determináló erőt (a következőre kiható befolyást) tart az idő végső szülő okának; végre egy harmadik nyilatkozata szerint (1. lejjebb) az itt a földolog, hogy úgy az *érezet és emlék*, mint az *ok és okozat* nevű pároknak egyes tagjai nem lehetnek meg egyidejűleg. (*Was aber Erinnerung und Anschauung in eine Zeitreihe auseinander treten liesz, das war, dasz sie nicht zusammen bestehen konnten, wenn sie denselben Inhalt hatten. Analoges muss auch im Objectiven [értsd: bei Bedingung und Bedingtem] stattfinden.* 16. l.) Nekünk ez az embarras de richesse, az hogy ő három különféle okból is látja időnemzőknek a felhozott tényezőket, nem igen imponál, — annál kevésbbé, mivel itt inkább bizonyos habozó, határozatlan gondolkozásmódot látunk és másrészt, mivel az utóbbi ketteje az említett okoknak (mondanunk is felesleges *l*) végkép elesik; legföllebb egy adat-felváltás nevezetű tény tudnának megszülemlíteni, de nem időt! Végre meg kell je-

gyeznünk, hogy Eyfferth nincs tisztában az ok és okozat nevezetű fogalom párral, mikor ezeket a külső (*bewusstlos*) világra szorítóknak, mintegy qualitativ jelenségeknek tünteti fel, nem szólva ama tévedésről, melybe e tárgynál Kant-tal együtt beléesett. (L. fent 127-8. lap.)

Alkalomszerűnek látszik e helyütt felemlíteni azt a pár újabb okot, melyet a „tisztán subjectiv” idő ellen, illetőleg az „objectiv idő” védelmére felhozott (93-4 1.) „Alanyoknak és cselekvéseiknek létezése nem függhet attól, vajjon akad-e elme, mely őket felfogja. Minthogy pedig az időt e cselekvések alkotják, tehát az megvolna akkor is, ha nem akadna számára megismerő lélek.” (Csak-hogy a végtelennek, egyenletesnek, mindent magában foglalónak gondolt idő nem maga a cselekvés-sor, hanem egy ennek észleletéből megszerkesztett abstractum. Alapjában a Plotin-Ulrici-féle tévedés, fent 40., 107. 1.) „Egy külső idő mellett még az szól, hogy felfogásunk néha összeütközésbe jő vele, amennyiben sokszor egymásután fogunk fel olyasmit, ami egyszerre van megadva és egyszerre, ami egymásután jelentkezik. Pl. a Capella-csillagnak most meglátott fényéről tudjuk, hogy éppen $71\frac{3}{4}$ esztendővel ezelőtt bocsátotta ki magából ez a csillag; tehát ennyit késett elménk.» (Kár a csillagba kapaszkodni; ha az a tény, hogy én Szolnokon csak 1 óra 58 perc múlva láthatom meg a Budapestről most elinduló gyorsvontatot, nem bizonyítja az időnek objectiv voltát: akkor nem bizonyítja a Capella-fény haladása sem!) »A mindennapi közlekedés lehetlenné válnék, ha objectiv időnk nem volna.« (*im täglichen Leben sind wir beständig gezwungen objective Zeiten zu const ruiren*). Válasz: A közélet mindössze szabályozott idő-k é p ζ e t t, végső elemzésben valami alkalmas idő-m érték iránti megállapodást követel, nem pedig azt, hogy az így megmért jelenséget a philosophiai analysis objectiv létezőnek ismerje el. Egyébként a közéleti idő-használatnak ösz-szes módjait a mi liypothesisünkkel is ki lehet magyarázni.

Λ jelenségek (*Thätigkeiten*) abban az esetben kapcsolódnak össze egységes idősorrá, ha van egy őket előidéző egységes Ding-an-sich; mert különben széjjel esnének.” (*Eine Vielheit von Thätigkeiten verschiedener Subjecte ausser uns kann wohl einen Wechsel, aber keine Zeitfolge darstellen*. 18. 1.) Látnivaló, — a szerző leplezetlen vallomásai után (u. o.) nem is nehéz, — hogy neki ez a Ding-an-sich nevű alany a maga objectiv ideje számára azért kellett, hogy a subjectivvel, melynél egy *öntudat* szerepel ily összekapcsoló alany minőségében, az analógia teljes legyen. »Minthogy pedig az idő lehetőségéhez úgy a Ding-an-sich, mint a jelenségek szükségesek: tehát időnk nem egyéb, mint egyike ama szálaknak, melyek az „An-sich”-világból az érzékibe szolgálnak át és e kettőt egymással összekötik.” (L. első ízben a ail. lapon.) Képekben és hasonlatosságokban szólott az Úr és az objectivista, ha az idő mibenlétét kérded. „Annyi idősor van, ahány azt létrehozó alany. Mindezek egy egységes sorba abban az esetben olvadnak fel, ha vagy valami közös vég-ok akad a világ vala-

mennyi cselekvése számára, vagy legalább egy egységes öntudat, mely mindannyiokról tudomást vesz.« (ismételve a 113. lapon.) Értjük már, van isten. A theistának minden bizonyíték jó a maga hitcikkelye számára, többi között a teljesen ártatlan *idő* is. A többféle idősort egyébként I. Schelling-nél fent a 144. lapon.

A szerző itt rátér az egyidejűsége. Szerinte ez egy, az egymásutánál teljesen egyenlő jogú időviszony, melyet válaszképpen amannak szokásos „hosszúság” nevére, az idő *szélességének* kellene nevezni. (19. és 48-58 l.) Eyfferth jól tette, hogy előtérbe tolta ezen a philosophusoktól meglehetősen elmellőzött viszonyt, de még jobban tette volna, ha egy második idődimenzio behozatala helyett az elsőnek — valamint különben az egész kategóriának — keletkezését magyarázza meg. E helyett találunk lapos kérdésekről rengeteg hosszadalmas fejtegetéseket, pl. hogy egyidejűség nélkül az idő el nem lehet (46-8. l.), hogy az események a második dimenzio irányában is sorba rendezkednek (50-1. l.) „aszerint, amint a magok Ding-an-sich-jenek sajátosabb avagy kevésbé sajátos származékai,” s végre, hogy a műveltség haladtával növekszik ez a második méret, (nagyobbodik az együttes jelenségek száma, 57. lap) — ami különben nem igaz, mert az az állítólagos *több*, ami mai napság felszínre kerül, nem egyéb, mint rég megvolt dolgoknak pusztá átalakulása. — „Az egyidejűség nem más, mint ugyanazon alany egyenlő értékű (*gleichwerthig*) tevékenységeinek, — az egymásután pedig ugyanazon alany különböző (*unterschieden*) tevékenységeinek kapcsolata.” (*Verknüpfung, Ordnung* 19. lap.) Itt látnivaló, hogy a németből idézett jelzők nagyon rosszul fedezik ama különbséget, mely *egymásután* és *egyszerre* között fennforog, valamint hogy a „kapcsolat” is sokkal tágabb fogalom, semhogy említése kizárólag az idősort idézné szemünk elé. Az *unterschieden-re* vonatkozólag egyébként ezt olvassuk: *unterschieden brauchen die Thätigkeiten nur dadurch zu sein, das die eine einseitig von der anderen bedingt ist, und nicht zugleich umgekehrt.* (18-9. l.) Tehát ismét a causalitással meghatározott egymásután!

Épen oly tökéletlen az a másik két, — Herbart-ra emlékeztető (v. ö. fent 156. lap) — definitio, melyek egyike a *tartósság-ról*, másika az erőszakkal időviszonynak besorozott *intenzitás-ról* szól. A tartósság Eyfferch szerint ugyanazon alany egyenlő tevékenységeinek az egymásutánja (*eine Zeitfolge gleicher Thätigkeiten nennt man Dauer* 20. l.); az intenzitás pedig olyan időviszony, mikor ugyanazon alany több azonos cselekvést egyidejűleg végez. (*Enthält . . . eine Gleichzeitigkeit nur gleiche Thätigkeiten, übt also ein Subjekt gleichzeitig dieselbe Thätigkeit mehrfach aus, so nennt man dies Verhältniss Intensität.* 21. l.) Nagy mester lehet az az „alany”, ha még ilyet is meg tud tenni!

Mind e viszonyok szerinte *al-fajai* az idő-képzetnek (*Arten des Zeitbegriffes* 20. l.); mert vannak ám melléje rendelt, vele rokontermészetű jelenségek is! (22-3.1.). De hát erre a térre, —

valamint a 24-31. lapoknak Ding-an-sich-ről, test- és lélek-, sat.-ról szóló magyarázataira a szerzőt nem kísérik.

A folytonosságról (*Continuität*) szóló fejezetnek — amennyire a nagyon elmosódott, épen alárendelt gondolatokat kiszínező tárgyalásmód megsejteti — vezérgondolata az, amit a legvégén (38. lap) olvasni, t. i., hogy e tulajdonság, (mikép maga az idő) csak abban az esetben tekinthető reálisnak, ha nem csupán jelenségeket, hanem Ding-an-sich-et is fogadunk el. (*Erst in der Vereinigung beider* [értsd: *Welten: der Erscheinungen und der Dinge an sich*] *wird Continuität möglich und notwendig, wo die Zeit . . . sie hineinbringt.*) — Hogy a folytonosság együtt jár az idővel, azt régen tudtuk; hogy tehát osztozik ennek természetében, azaz reálissá válik, ha az idő reális, és fogalommá, ha az idő fogalom, az szintén nem szorult külön bizonyításra. A kérdés, melyre feleletet várunk, egészen más; t. i. hogyan veszi magát e tulajdonság az időhöz? miben áll ez és miért folytonos az idő? Ha Eyfferth ama szóáradatnak, melylyel bizonyozza, hogy az időt *csakugyan* folytonosnak kell képzelni, — egy részét ez utóbbi, nagyon hiányosan megfejtett kérdésnek szenteli: úgy talán némi haszonnal olvashatnók e fejezetét. Ő azonban, ki odáig még eljutott, (32. l.) hogy a folytonosság és végtelenség nem primair sajátosságai (*constituierende Merkmale*) az időnek (Herbart fent 153-4.), a mi kérdésünket legföllebb érinti avval a nyilatkozatával, mely szerint a kérdéses tulajdonságnak egyrészt a Ding-an-sich (amely összefogja a különben széteső mozzanatokot) és másrészt az emberi elme (mivel össze szokta kapcsolni a szaggatott benyomásokat) az előidéző *oka*, (*In unserj Erscheinungswelt, welche uns Continuität nicht liefert bringen wir sie hinein durch unsere Auffassung Liegen aber der Erscheinungswelt Dinge an sich \u Grunde, so bewirken diese ebenfalls eine Continuität, welche wir nicht wahrnehmen, sondern nur erschliessen können.* 35. lap). Sőt stílusából a folytonosságnak még egy harmadik forrását is ki lehet olvasni, s ez az időben magában volna meg, melyről azt mondja: *Die Zeit knüpft die Thätigkeiten eines und desselben Subject's so eng aneinander, als es nur immer geht* (34. l.) *Weil die Zeit keine Unterbrechungen leidet, so schliesst sie alle Thätigkeiten eines Subject's so eng aneinander, dass keine Grenzen mehr wischen den einzelnen Acten merkbar sind.* (35-6. lap). Valódi tipikus objectivista gondolkozásmód!

— Azt az ismételt kijelentést, hogy »hézag esetében ketté szakadna az idősor, és mindegyik feléhez külön Ding-an-sich-et kellene elfogadni,« annyival kevésbé fogadhatjuk el kielégítő válaszul kérdésünkre, hogy miért kell az időt folytonosnak képzelni?

— mivel e felelet csak az idő egységes voltához köti a folytonosságot („= ha megtagadod a folytonosságot, nem fogod továbbra is állíthatni: egy idősor van a világon”), de nem mondja meg, miért kelljen az időnek e két utóbbi tulajdonságát egymással összefüggőnek képzelnünk?

„Az időt a végtelenség praedicatuma nem illeti meg szokásos

értelmében, melyszerint az egymásutának sem a jövő, sem a múlt felé ne volna határa.” (*Mit der Welt endet auch die Zeit und war zugleich mit der letzten Thätigkeit.* 43. 1.) E különös állítás ama kettős körülményben leli magyarázatát, hogy szerzőnk az időt azonosítja a jelenségek összességével, és másrészt, hogy ő a világ-teremtést és -megsemmisítést hirdető orthodox világnézethez ragaszkodik — Az egyik oldalon elvett végtelenséget egyébként visszaadja az időnek a másikon, kinyilatkoztatván, hogy e praedicatum azért állhat meg, mert az időnek legkisebb részei is még folytonos, azaz oly mennyiségek, melyeket csupán megmérni lehet, de megmérni nem. Tudnunk kell ugyanis, hogy Eyfferth szerint az, ami megszámlálásra nem alkalmas (»= számtalan«) már egyszersmind végtelen. (*Wo wir . . . nicht fehlen können, da wenden wir die Worte: unzählbar, ahlos oder unendlich an.* 39. 1. Es lejjebb szerény conjunctivusban: . . . *die gleichförmige Continuität könnte Unendlichkeit genannt werden, weil sie den Begriff der Zahl von sich abweist* 41. lap). Pedig hát furcsa dolog, valamit *tényleg* végtelennek nevezni azért, mert ha a felaprózni nem, végtelen sok (azaz mindig több és több) részt adna!

A »Zeitlosigkeit« című fejezet jellemzésére elég lesz talán azt az (ismét conjunctivussal megédesített) állítást kiragadnunk: „az isten idejét három méretűnek azaz olyannak „kellene” képzelni, hogy ő a mikét méretű emberi időnket mindenik irányban egy csapásra átlássa.” (61. 1.) Ott díszleg továbbá egyéb istenes dolgoknak méltó társaságában egy az idő-elméletek régiségtárából ismeretes múmia, a Plotin-féle *aeon*, mint „az idő ellentéte” (*Ewigkeit*), melynek ősi köntösén mindössze annyi a modernizálás, hogy nem a mennyekben, hanem — ismét „*talál*” — a Kant-féle Ding-an-sich-ek országában lakik.

Egy következő fejezetben (63-78. 1.) az egyetlen figyelemre méltó állítás ez: „az időt nem csupán a mozgásból, hanem bármilyen más változásból is ki lehet nyerni. (74. 1.)” Ott pedig, ahol a „gyorsan” és »lassan folyó« időről, vagyis az unalom és érdeklődés hatásáról értekeznek, előakad az az ötletnek jó, de magyarázatnak nagyon is rossz megjegyzés: „a sűrűen kitöltött idő azért látszik rövidebbnek, az üres pedig hosszabbnak, mint aminő, mert az első esetben nagy volt a szélessége, a másodikban meg kicsi. (81. 1.) E magyarázat jó ott, ahol széles testeknek látszólagos rövideységét kell megértetni, de ide teljességgel nem illik. Nem az egyidejű hatások száma, hanem csupán érdekességek foka hosszabbítja avagy rövidíti meg tudatunkban az időt. — Szemet szúr még, hogy Eyfferth az emlékezet- és félelemnek pusztá jelentkezését már időtudat jelenek tekinti. Nevezetesen nemcsak az értelmesebb házi állatoknak tulajdonít időképzetet, hanem végig haladva az organismusok létráján egész a kristályokig, nem tartja *végkép kidrt-nak*, hogy efféle tökéletlenebb lényeknek is volna időképzetök. (87-91. 1)

Az „időmérés” fejezetből kihalászott jobb gondolatok a következők: „mérték és megmérendő között egyidejűség szükséges”

(102. 1); »az időn csak a tartósságát lehet megmérni» (103. 1.); „az égi mozgások azért alkalmas mértékek, mert életünk módjára befolyanak és másrészt, mert nem tudjuk megbolygatni.” (U. o.) Ellenben gyöngé az idő és szám között vont párhuzam: „Az idő lehetőségéhez kell Ding-an-sich, a száméhoz nem. Másrészt az idő képzetéhez, mint egy alany és sok tevékenységéhez, feltételül szolgál a szám ismerete; a szám fogalmához meg a létező, ob'jectiv idő kell, mert ha idő nem volna, ez azt jelentené, hogy minden Ding-an-sich csak egy cselekvést hajt végre, hiányzanék tehát a kellőkép áttekinthető sokaság.” (108-9 1.) Azt hiszem, bírálat felesleges. — Az utolsó fejezetből: „A Newton-féle idő-ideál (*gemeinsame Zeit*) nem a Baumann említette úton (v ö. fent 173. lap) hanem az egyes objectiv idősorok egyesítéséből keletkezett.”

Egy fametszetekkel ékes toldalék-fejezet (a 116. laptól) az idő és causalitás tüzetes összehasonlításának van szentelve. Mint-hogy itt a főhangsúly a causalitásra esik, tehát e résznek ismertetése alól felmentjük magunkat. A lyrai hangú zárszó, mely egyébként jól hozzá illik a könyv-eleji ajánló vershez, nem igen fogja e munkához fűződő kínos emlékeinket megédesíteni.

7. Horwicz.

1875.

Forrás: U. a.: „Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage.” Halle-Magdeburg 1872-8. (L. a II. kötet mindkét részét)

I. Az alábbi idézetekből, — mert bírálatba ezúttal nem bocsátokunk, — ki fog tűnni e más téren nagyérdemű psychologus idő-elméletének a „Visszaesés” korabeli írókéval való rokonsága.

„Az idő-képzetet öntudatunk állandósága idézte elő.” (*Die Zeitanschauung ist der Constanta des Selbstbewusstseins zuzusehreiben.* II. köt. 1. fele 134. 1.)

„Az idő-tudatnak egyetlen tartalma az, hogy az én a saját változásai közepette önmagával azonosnak marad.” (*Dasz das Ich ... das-selbe ist trotz seiner Veränderungen ..., eben dies ist das Wesen der Identität des Ich und gerade nur das ist auch der Inhalt des Zeitbewusstseins.* U. o. 133. 1.)

„Emlékezet és önmagára-eszmélés (*Reflexion auf das Subject* —!) több szükséges az idő, mint a tér képzetének kialakításához.” (U. o. 134. 1.)

„Az időképzet eleinte csupán az én-re szorítkozik és ez után fejlődik oda, hogy külső adatokra is rá tudjuk vonatkoztatni.” (*So lange die objective Geltung der Zeit- und Baumanschauung eben nur auf das eigene Ich gerichtet urA beschränkt bleibt, so lange ist sie nicht Zeit- und Baumanschauung. Sie ivird es erst in dem Entwicklungsstadium, das wir Projection nennen.* U. o. 136. 1.)

„Érzeteinkről utóbb testrészeink reflex-mozgására, innen magukra e testrészekre és innen a külső világ tárgyaira viszzük át az idő-képzetet.” (139-42. 1.) Érdekes, de bebizonyítandó állítás!

„E képzet lehetőségére az én-tudat, azaz egy, a különféle ösztönökből kicsúcsosodott általános ösztön szükséges” (U. o.) Mindeme gondolatokra nézve v. ö. Baumann-cikkünket fent 169., 170. 1.)

„Az idő nem kizárólag subjectiv természetű, hanem a létnek is formája, — azért, mert testünk, a külső világnak e része, szintén sok idősort (változást) rejt magában.” (*Raum und Zeit sind... nothwendige subjective Formen ... des Betvust-tseins, ... weil es zugleich die objectiven Formen des realen Sein's ausser uns sind. Beides muss mit Nothwendigkeit zusammentreffen [coineidiren], weil wir in unserem empfindenden Leibe ein relativ grosses Stück der Auscnwelt mit uns herumtragen ... Unser Ich ... ist ein unendlich vielgliedriges Subject-Object, das eine grosse Zahl von Zeitreihen, Zeitgrößen und Zeitrhythmen ...in sich schlieszt.* U. o 143. 1.) Hasonlít Hartmann-nak fent 175. lapon bemutatott gondolatához.

„Én-ünk csak azért tud objectiv időviszonyokat megismerni, mert önönmagában hord ilyeneket. (*Unser Ich kann ... nur deshalb ... objective Zeit- und Raumverhältnisse wahrnehmen, weil es in und u sich selbst tau m zeitliche Beziehungen trägt* U. o. 134. 1.) Ez okból az objectiv idő és képzete közötti hasonlóság sokkal nagyobb, mint amekkorát az érzet és fizikai alap-oka között látunk.” (*die Raum- und Zeitwahrnehmung steht noch in innigerer Verbindung mit ihrem Gegebenen, dem objectiven Raum und der objectiven Zeit, als die speeifischen Sinnesenergien mit ihrem Gegebenen, den physikalischen Wellenbewegungen.* U. o. 138. 1.) Hasonlít Fichte-nck a fenti 166 lap 3-ik sorában bemutatott állításához.

»Az idő subjectiv és egyszersmind objectiv természetű, mint az öntudat, melynek az állandóságán alapszik. Minthogy pedig ez az állandóság reális, az idő is az.” (*Zeit und Raum sind ... die beiden Fundamentalformen des Selbstbewusstseins, und subjectiv wie dieses, aber auch wie dieses objectiv. So wahr, wie das Ich von sich selbst als von einem realen Wesen weis, so wahr sind auch sein Beharren gegenüber dem Wechsel seiner Empfindungen und Reactionen ... reale Beziehungen* U o '35. 1.) Emlékeztet ugyancsak Fichte-nck a fenti 164. lapon bemutatott mondásaira

„Tér és idő reálisak, mert a rajok támaszkodó számításokat igazolja a tapasztalás.« (U. o.) V. ö. Trendelenburg-nak fent a 113. lapon bemutatott megjegyzésével.

„Tér és idő oly szorosan függenek össze egymással, hogy kénytelenek vagyunk őket egy létező — az én, — két külön oldalának tartani.« (U. o. 134. 1.)

II. Horwicz-nak egyes jobb gondolatai arra vallanak, hogy tévedései csupán ama csekélyebb bemélyedéséből eredtek, melyet tárgyunkat illetőleg maga is több helyütt bevall, s melyet mi ré-

szünkről, tekintettel a szerzőnek más problémáknál elért sikereire, az ügy érdekében igazán sajnálunk. Jobb gondolatok a következők:

„Az időképzet számos és különböző érzet-soroknak összehasonlításából alakul meg. (*Das Bewusstsein der Zeit kommt dadurch u. Stande, das zahlreiche Empfindungsreihen nebeneinander ablaufen, unter denen Eine als Hauptreihe sich mit den anderen vergleicht* U. o. 141. 1.) Nagy szerepe van ebben a hallásnak, melyet par excellence időérzéknek nevezhetni azért, mert fülünk folyton érzet alatt áll (bizonyos finom, csengés-szerű hangot a legmélyebb külső csend mellett is észlelünk magunkban) és másrészt, mert complex érzeteket elemeikre tud felbontani; (akkordokból az egyes hangokat kiérezzük.)” U. o.

„Az t a kérdést, hogy hogyan ismerjük fel (— becsüljük meg) helyesen az időt, tulajdonképp így kell feltenni: micsoda subjectiv egyenlőségek felelnek meg az objectiv idő-egyenlőségeknek?” (*Unsere Frage, wie wir Zeit und Raum richtig erkennen ist ... gleichbedeutend mit der Frage: welche subjectiven Gleichheitsverhältnisse entsprechen den objectiven Gleichheitsverhältnissen von Zeit und Raum?* U. o. 136 lap.) V. ö. fent I. r. 193-5. 1.

„Emlékeink idő-pontját a kiválóbbak segítségével határozzuk meg, (*Wir fixiren Zeitmomente nur durch bestimmte, d. h. in der Erinnerung ausgezeichnete und namentlich auch räumlich bestimmte Empfindungen [Vorstellungsgebilde]* v. ö. Herbart-nál fent 159. 1.) de ez az ismeretünk valószínűleg későbbi keletű, mint az idő mérése, vagyis olyan összehasonlítása, melynek célja egyenlőségeket találni.” (U. o.)

„A legelső és legtermészetesebb időmérték a rhythmus, mert megvan rajta minden időfelfogás főkelléke: a különféleségek közepette észlelhető egyenlőség.” (II. köt. 2. fele a 139. lapjától.) Ebből inkább az következne, hogy a rhythmus az időmérésnek legtermészetesebb *tárgya*.

„A rhythmust tetsző volta avatta időmértékké.” (U. o. 179. 1.)

»Vele mérjük fel a hosszabb, szintén mértékül szolgáló mozgásnemeket.« (U. o. 139. laptól)

»Szabálytalan benyomás-sorokat csupán rhythmusra vonatkoztatás útján bírunk felfogni.» (*Die Auffassung des Unrhythmischen setzt ein Rhythmisches voraus.* U. o.)

Subjectivista irányok*)

I. Waitz.

1849.

Forrás: U. a: „*Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft.*”
Braunschweig 184g. (L. a 578. lapjától.)

E munkából csak azokat a gondolatokat ragadjuk ki, melyek Herbart-nál, — kinek a szerző nagy híve volt, — még vagy épen nem, vagy kevésbé szabatos formában jelentkeznek. Ilyenek a következők:

„Az időképzet megszülemlítésénél a legfontosabb szerep bizonyos lelki állapotoknak jut, milyen a várakozás, türelmetlenség és unalom, mert ilyen alkalmakkor szoktuk képzeinknek *tényleg* egymásutános haladását észre is venni. (580. 1.) Ez állapotok közvetlenül bizonyos idői ítélet-alakokat (*Urtheile gespannter und getäuschter Erwartung* 583. 1.), t. i. a *még-nem* és *már-nem* fogalmakat hozzák létre. A *még-nem* várakozás közben, azaz akkor keletkezik, mikor egy határozott gyorsasággal kifejtekező képzet-sorunkat (*eine \ur Evolution kommende Vorstellungsreihe* 584. 1.) a vele lépést nem tartó világfolyás megakaszt az által, hogy más adatot bocsát szemléltre, mint amelyiknek gondolata épen uralkodik az érdekelt ember lelkében. Ez alkalommal bizonyos ürességek- és szüneteknek képzete (*Lücken und Ruhepunkte*) áll elő, melyeket a szemlélő az érintett *még-nincs-még* ítélettel tölt ki. Elménk ez ítéleteket a meglévő *adatra* vonatkoztatja ugyan, de azért azok tisztán a feszült érzés kifolyásai, más szóval: subjectiv jelentőségűek, (*es wird durch diese Urtheile die von der gespannten Erwartung anticipirte Vorstellung auf die gegenwärtige sinnliche Wahrnehmung belogen.* 584. 1.) A *már-nem* legkivált egy kellemes, azaz olyan érzet-sor elakadásánál keletkezik, melynek tónusa a megfelelő emlékétől határozottan különbözik; keletkezik tehát szintén valami várakozásból, (589. 1.) mivel az az ember, ki egy kellemes benyomást eltűntnek érez, tulajdonkép *elvárta* a továbbhatását. (Közbeszólás: Ha egyszer véletlenül nem várta el, vajjon nem veheti-e észre, hogy eltűnt? V. ö. fent I. rész 34, 78. lap.) A *már-nem* korábbi keletű, mint a *még-nem*, mert ez utóbbihoz megszilárdult tapasztalatok (*befestigte Vorstellungsreihe*, 585. 1.) kellene. — Közbeavatkozó ítéleteink folytán a szemlélt változás-folyamat bizonyos szakaszokat ölt (*erhält gewisse Einschnitte* 586. 1.) a szemünkben, melyeket objectrv *szüneteknek* érzünk, azaz kifelé projiciálunk azért, mert e látszat okát, t. i. saját képzelésünk előbbre járását nem vesszük, de nem is vehetjük észre, minthogy figyelmünk kifelé van fordulva. (*Es*

*) Gondolkozásuk pszichológiai iránya miatt olyan írókat is vettem ide, kik magának az időnek mivoltáról nem, avagy csak habozva nyilatkoztak.

erscheinen uns diese Ruhepunkte ... anfangs als objective Pausen, als wirkliche Absätze der ineinander übergelenden Veränderungen selbst; denn als Unterbrechungen unserer Beobachtung der Erscheinungen können sie uns unmittelbar gar nicht bemerkbar werden, weil es nicht diese selbst ist, welche wieder von uns beobachtet wird. U. o.) Az ilyen, szünetekkel tarkított változás-folyamatokat lassankint, azaz néhány sikertelen kísérlet után, melyekkel a külső adatot várakozásainkhoz szabni iparkodtunk: soroknak kezdjük érezni. Az efféle sor már nem egyéb, mint bizonyos tartalommal kitöltött idő, (*Veränderungen ... als Reihen angefasst, sind benannte Zeit, Zeit die gleichsam gefärbt ist mit einem bestimmten Quale*), mert megvan rajta a *vissaidéhetetlenségnek* jellemzetes praedicatuma, minthogy ama közbeavatkozó Ítéletek a sornak mindegyik elemét határozott, szilárd helyhez juttatták. „ (V. ö. evvel Herbart-nak megfelelő helyét fent a 152. lapon.) — Bár vázlatos, de a herbartisták finom pszichológiai érzékével megírt fejtegetés.

A továbbiakban Waitz azt a Herbart-féle gondolatot, hogy a folytonosság secundair praedicatum (1. fent 153. lap), következő talpra esett észrevétellel egészíti ki: „Eredetileg nem csak folytonosnak nem, de még discret-nek sem képzelem az időt, minthogy nem tud felemelkedni ama szempontokig, melyek akár az egyik, akár a másik praedicatumra elvezetnek.” (*die Frage, ob sich wischen die Zeitpunkte etwas einschieben lasse oder nicht, kann von dem Kinde noch gar nicht aufgeworfen werden.* 587. 1.)

„A jelennek képzele nem az adatnak múlttól és jövőtől való megkülönböztetése útján keletkezett, — ez nehéz „út” volna, — hanem a tartósság képzetéből származott. Amit ma jelennek hívunk, azt eredet'ig tartósnak, megmaradónak tekintettük. A tartósnak fogalmát meg unalom alkalmával szerkesztettük meg.” Waitz itt a legfőbb megszívlelendő körülménynek azt tartja, hogy ítéleteink, melyeket valamely unalmas esemény szemlélete közben kiejtünk („de unalmas dolog ez!”), minden hasonlóságuk mellett sem olvadnak össze egymással teljesen, hanem csak részben; ugyanis az unalom fokozódó érzet lévén, az illető egyes ítéletek az unatkozás különböző fokainak, tehát végtére is különböző lelki állapotoknak felelnek meg. Az összeolvadás (a lelki állapotok hasonlósága) okozza, hogy az adott benyomást egységesnek és azonosnak fogjuk fel; a csupán *részleges* összeolvadás (az állapotok közti különbségek) pedig, hogy a benyomáson szakaszokat különböztetünk meg, más szóval, hogy tartósnak fogjuk fel (*Das Resultat ist daher dieses, das\ es \war nicht %u einer wirklichen Verschmelzung kommt, [értsd hozzá az 591. 1.-ről: in diesem Falle konnte es zur Vorstellung der Dauer gar nicht kommen], aber doch einer Zusammenfassung des identischen Vorstellens ... Dies ist die Vorstellung der Dauer.* 593. 1.)

Azt feleljük erre: Aki az unalom érzetét hirdeti a tartósság képzele szülőanyjának, annak azt is meg kell mondania, — mit Waitz elmulasztott, mert bizony bajos dolog! — hogy miért és miképen terjeszti ki elménk e praedicatumot az összes nem-unalmas be-

nyomásokra. Továbbá, nem látjuk be, mi hasznát vehetné a tanuló elme valamely új ismeret megszerzésénél egy oly lelki állapot pusztá *fokozódásának*, amely állapot magában véve még nem bírja azt az ismeretet előidézni. Vagy elégséges az unalom érzetének legelső jelentkezése arra, hogy a tartósság (egy „kelleténél hosszabb ideig tartó dolog”) képzetét megalakítsa, vagy nem elégséges. Az első esetben az unalom minden további fokai csak arra valók lehetnek, hogy emberünk *még tartósabb-nak* fogja fel a máris tartósnak talált benyomást, — más szóval, feleslegesek. A második esetben pedig hiábavalók, mert egy erősebb és egyre erősödő érzés csak gyötör, de nem teremt új, tanulságos helyzetet.

A fejből való időmérésre vonatkozólag Waitz-nél mindössze annyit találni, hogy a felnőtt ember a maga gondolatainak megszokott rhythmusát használja mértékűi; hogy becsléseink annál tévesebbek, minél hosszabb, azaz részben való elfeledésre alkalmasabb a feladott eseménysor, (ezt ily általánosságban nem lehet kimondani; 1. fent I. r. 190-1. lap); továbbá, hogy a sort annál hosszabbnak ítéljük, mennél több, egymástól élesen megkülönböztethető, „össze nem olvadt” unatkozó kifakadást van alkalmunk összefoglalni. (593 - 4. 1.)

Waitz-nek egyik érdeme Herbart-hoz képest az, hogy nem elégedett meg az időképzet csiráinak felfedezésével, hanem további fejlődését is kutatta, habár csak nagyjából. Ebben első foknak azt tekinti, mikor elménk a tartósságnak eredetileg csupán jelen benyomásokra vonatkozó fogalmát multakra is kiterjeszti, „azért, mert emlékszik, hogy jelen korukban tartósnak fogta fel.” (*die Vorstellungen der Dauer, welche an jedes einzelne Glied der betreffenden Reihe geknüpft sind, müssen . . . mitreproducirt werden*, 595-6. 1.) „Valamely benyomás-sornak, pl. egy zenedarabnak ama teljes idői áttekintése pedig, melyet a mai felnőtt embernél látunk, az idáig említett kétféle elem-, t. i. az időphasisok (szerzőnkél: „*időpontok*”-) és a tartósság képzetének összeszövődéséből keletkezik oly módon, hogy elménk a sor bizonyos tagjait (hozzá tesszük: az érdekesebbeket) idő-phasisoknak teszi, a közbeesőket pedig tartósnak fogja fel.” (U. o.) Nincsen megfejtve, mi által jutunk a valódi idői gondolkozás fő-jellemvonásához, t. i. hogy az érdekes részeket, (az »időpontokat») szintén tartósnak tekintjük

Az időmérésre szerzőnk szerint az embert az a körülmény indította, hogy eltérőnek találta valamely benyomás tényleges hosszát a várt hosszától. (Waitz szerzemei láthatólag igyekszik a mérés processusát ugyanazon lelki állapotból kiszármaztatni, mely a többi idő-kategoriáknál szerepelt, t. i. várakozásból. Hogy mi által tekintjük a benyomást egyáltalán valamekkorának, azaz mennyiségnek, ezt már megelőzőleg [595 l] megmagyarázta — elég hiányosan — e szavakkal: »valamely sort annál inkább fogunk mennyiségnek érezni, minél jobban tudjuk minden ízében tartósnak felfogni „). Az egész fejtegetésből hiányzik, (miként Herbartnál fent 153. 1.) az a belátás, hogy a mérés lényeges, structiv és

nem csupán accessoricus része az idő-képzetnek, nevezetesen a tartósság fogatmának. Azt a fontos elvet pedig, hogy a mérés csak egyidejű folyamatok közt lehetséges, jó lett volna nem burkolt formában kifejeznie, vagyis az által, hogy az időmérés keletkezésének körülményeit a mid/aft-fogaloméival hirdette azonosaknak (V. ö. Ulrici fent 168. 1.) Ez utóbbiról adott magyarázatai határozatlan kifejezéseik miatt nem érthetők (Szerinte az összehasonlítás, melyből a pontosabb időmérés, valamint a *während* fogalma folyik, akkor áll elő, *wenn wir in der Auffassung einer Veränderungsreihe, deren Fortschritts-geset uns bekannt ist, durch eine andere Reihe psychischer Vorgänge unterbrochen werden, später aber uns zu jener wieder zurückgeführt finden. Das bekannte Fortschritts-gesetz dient dabei als Zeitmaß, die unterbrochene Reihe aber ist das Gemessene.* 596—8. 1.) Ellenben feltétlenül helyes, hogy „a\ idő-nek elvont fogalma legkésőbb, t. i. akkor keletkezik, mikor elménk megszűnt a mérő mozgások individuális sajátosságaihoz hozzátapadni, és megtanulta általános tulajdonaikat egy közös képben összefoglalni.” V. ö. Herbart fent 150. 1.)

Kitűnik, hogy Waitz inkább kiegészítésre szorult, mintsem megigazításra.

2. Spencer.

1855.

Forrás: U. a: „Die Prinzipien der Psychologie.” A III. angol kiadás után fordította Vetter. Stuttgart 1886. (L. a\ idézett helyeken) V. ö. évvel a II. kiadás után Ribot és Espinas-tól készült francia fordítást. (Paris F. Alcan.)

Alapelvünket, hogy az „egymásután”-ban a külső világnak és az emberi elmének rejlik egy-egy adaléka, illetőleg, hogy az adatok váltakozásának objectiv tényét el kell különíteni a szemlélése folytán keletkezett subjectiv fogalmaktól, ezt az elvünket Spencer elszórt megjegyzései közül a következőben ismerjük fel: *Während auf der einen Seite die beiden Glieder einer Beziehung der Ungleichheit nicht erkannt werden können ohne eine Veränderung im Bewusstsein, kann auf der anderen Seite auch keine Veränderung im Bewusstsein stattfinden, ohne, dass\wei Zustände sich ergeben, die in einer Beziehung der Ungleichheit ψ einander stehen.* (374. §.)

„Az egymásután, — folytatja szerzőnk, — elemi természetű, mert még egyszerűbb viszonyra visszavinni nem lehet, (*übersteigt jede Analyse* u. o.) Mindössze annyit mondhatni róla, hogy azonos a változás tényével. Ezt egymásután-nak nevezük, ha tagjainak sorrendjére, és változásnak, ha a köztök fenforgó ellentétre tekintünk. Az egymásutánokra vonatkozó kutatások épen ezért csakis e tények osztályozását célozhatják.” Ezt szerzőnk meg is kísérli, még pedig tekintettel, ha szabad így kifejeznem az egymásutánoknak ismerettani rangjára. Egész felfogásából az a Hume-ig visszavezető gondolat tűnik ki, melyet Volkmann praegnansan így fogalmazott meg:

Jede Causalreihe war ursprünglich Zeitreihe, jede Zeitreihe kann Causalreihe werden. (Lehrb. II. 32. 1.) Spencer szerint az első fajta egymásután a „véletlen”; a második, mikor *B* jelenségnek 4-ra következését „valószínű”-nek, és a harmadik, mikor, ezt „szükség-szerű”-nek tartjuk. Ez utóbbi a causalis sor. *) Záradéku meg-jegyzi, hogy egymásutánokat mindenkor csak újabb egymásutánok segítségével lehet osztályozni, amennyiben t. i. a hasonlóságnak és különbségnek itt, mint minden felosztásnál szereplő fogalmi már egymásután rejtene magukban, minthogy két successive ránk ható, nem azonos benyomásból keletkeztek. (*Es ergibt sich, das die Classification von Folgen darauf beruht, dass dieselben als Glieder von secundären Folgen zusammengestellt werden.* 376. §) Azt feleljük: nem csupán egymásutánokat osztályozni, de bármiféle lelki működést véghezvinni is csak olyan elmével és oly fo-galmak segítségével lehet, melyek *tényleg* egymás után történt ránk-hatásokból fejlettek ki.

A továbbiakból legerősebben ama Condillac-féle (fent 109. 1.) gondolat domborodik ki, mely szerint a világ folyásáról megalko-tott idői kép mindenkor az illető lény idegeinek vezető képességé-től függ. Spencer ezt a dolgot elődeinél szélesebben tárgyalja és a vezetés gyorsaságának módosító tényezői gyanánt első sorban az öröklött testi szervezetet, továbbá az életkort, lelki állapotot és bi-zonyos intoxicatio-kat (az opium élvezetét) említi. (91. és 339. §§.) Előakad e helyütt egy újabban Wundt-nak egyes híveitől megra-gadott gondolat, mely szerint az u. n. természetes időmértéknek hosszúsága némely testi mozgásaink (járás, ütőer lüktetése) sebes-ségén alapszik. (*Subjective Rhythmen, theils der inneren Theile, theils der Ortsbewegungsfunktion, grenzen das Bewusstsein in ziem-lich regelmässige Intervalle ab, und ergeben dadurch . . . einen Mas-stab für die Zeitdauer.* 91. §.) Érdekes továbbá, hogy Spencer azt a tapasztalati igazságot, mely szerint hosszadalmas jelen tartóssá-gok emlékezetünkben megrövidülnek (v. ö. fent 110. 1.), egy nyil-vánvaló és el is ismert téri analógiával » szellemi perspectiva tör-vényéinek minősíti és ide vonja az. intervallumokat eltorzító té-nyezők közé. Az ilyen analógiák, ha valaki a következetes keresz-tülvitelöket nem erőlteti és e végett tényeket nem torzít el, ártatlan dolgok ugyan, de Spencer, úgy látom, már közel jár ez utóbbi vétséghez, mikor azt állítja: „e törvény (*Geset der geistigen Per-spective* u. o.) az oka annak, hogy a negyven éves ember nem érzi hosszabbnak az életét, mint a húsz éves.” Hogy e jelenség-nek — ha egyáltalán igaz! — más magyarázatát kell keresni, mint annak, hogy az előttem lévő lámpagolyó és a holdvilág egyenlő nagyoknak látszanak, azt, úgy hiszem, mondanom sem kell. — Vala-mint az említett tényezők az intervallumok látszatos *hosszára* foly-tak be: úgy folyik be Spencer szerint az intervallumoknak, illető-

*) Szerzőnk e megkülönböztetések pszichikai indító okairól is mond véle-ményt. Ezt felülbírálni csak egy a causalitas-ról szóló tanulmányunk lehetne dolga.

leg a belőlők szerkesztett időképek soit-disant *spineseiére* az a körülmény, hogy vajjon e kép belső avagy külső változások szemlélete folytán készült-e. Az emberi időképet szerzőnk határozottan a *külső* események látásából származtatja, megjegyezvén igen helyesen, hogy olyan elme, mely azt ez utóbbi forrásból szerzi meg, előbb és könnyebben fogja e képet úgy a belső, mint a külső benyomásoktól elkülöníteni (*die Zeit erscheint im letzteren Falle theilweise von beiden Arten der Veränderung dissociirt*), mint az alsó fokú lény, mely csupán bensejének változásaira van utalva. (91. §.) — Mint-hogy pedig az összes, e pontban felhozott tényezők csupán az intervallum *megítélésére* voltak befolyással és ezt *magát* legkevésbé sem érintették: tehát szerzőnk evvel is bebizonyítotttnak látja legeiül (1. fent 188. \.) említett nézetét, illetőleg azt, hogy az időnek objectiv része nem azonos az idő *képletével*. (... *das%^o, was immer objectiv unsere subjective Vorstellung von Zeit erzeugt, seiner Natur nach nicht mit der letzteren identisch sei ...* u o.)

Sajnálni való, hogy Spencer, kinek tárgyunkon szemlátomást az időbecslés ténye ragadta meg leginkább a figyelmét, e kérdésbe mélyebben nem ment belé. Teljességgel elégtelen az a lakonikus kijelentése, hogy „az intervallumot mindenkor a benne lezajlott események elképzelése útján reproducáljuk.” (339 §.) Az épen a kérdés, miképen tudjuk az elmúlt benyomások gyorsaságát gondolatban utánozni, illetőleg eltalálni!

Az idő felfogásáról szóló fejezetben egy megkapó és mélyen gondolt megokolását találjuk ama ténynek, hogy miért társulnak oly szorosan téri képzetek, nevezetesen bizonyos megtett útnak a képe, az idő-fogalmakhoz Spencer e képzettársulás okát elménk egybeolvasztó erejében keresi, melynélfogva elménk szerzett tapasztalatokat megfelelő gyakorlat után oly szorosan tud összeforrasztani, hogy egységes, egyszerre meglévő complexus-nak érzi és mint ilyet reproducálja azt az ismeretet, amelynek részeit tényleg lassankint és egymásután szerezte meg. (... *so sehen wir nun auch, das die Reihe von Bewusstseinsuständen, welche durch »eine Tagereise« angedeutet wird, sich einem Bewusstsein von den durchmessenenen coexistirenden Lagen usammenuordnen vermag ... — ein thatsächlich einfacher Bewusstseinsustand, welcher im Denken und Sprechen die ganze Reihe der durch ihn repräsentirten Zustände verdrängt hat.* Es feljebb: ... *es kommt darin auch ... jene allmähliche Verdrängung von geistigen Folgen durch die ihnen gleichwertigen Coexistenzen \ur Geltung, die ...* 336. §.) Azt hiszem, ez állítás inkább tetszetős, mintsem helyes. Ugyanis az a körülmény, hogy képes vagyok valamely eszembe hozott és jól ismert időszaknak összes tartalmát egyszerre lelkem elé állítani, még épen nem azt jelenti, hogy én az így megragadott sornak idői, tiszta intensivum-jellegét *el is feledtem*, aminthogy el kellett felednem akkor, amikor az idői sornak helyébe térbelit csúsztattam. Az utóbbi pont, t. i. hogy az *egyik fajta* sornak helyébe miért csempésztem egészen *más fajtát*, a pusztá „begyakorlás”-sal nincsen megmagyarázva. Elégtelen e

hypothesis azért is, mert a szóban forgó képzettársulás tágabb körű, mint amilyenek szerzőnk tekinti. Ugyanis nem csupán tartósságoknak, azaz soroknak képzetéhez, hanem egyes elmúlt benyomásokéhoz is hozzáfűződik egy bizonyos, még pedig olyan térnek a gondolata, amilyenben ama benyomás tényleg sohasem leledzett. (L. fenti. r. 114-5.1.) Ez utóbbi tényt a felhozott »begyakorlás« bizonyára még kevésbé magyarázza meg, mint a fennébit. A mi megfejtésünket l. fent I. r. 123. és kk. 1.

„Az időt — folytatja Spencer, — mindenkor két, nem egyszerre jelenvaló tagnak egymásra viszonyítása útján ismerjük meg.” (*Zeit . . . lässt sich nicht vorstellen ausser durch Herstellung einer Beziehung wischen mindestens wei Elementen des Bewusstseins, ... die... niemals zugleich gegenwärtig sind.* 337. §.) Itt jó lett volna ama közeleső támadás ellen védekeznie, hogy idői fogalmakat idői fogalmakkal (1. az idézet négy utolsó szavát!) magyaráz. — Az emlékezet alapvető fontosságát tisztán észrevette, csakhogy ezt nem csupán a letelt tartósságok hosszának megbecslésére kellett volna szükségesnek hirdetni, (1. a 337 §. egész 3-ik bekezdését!) hanem arra is, hogy a fentemlített „viszony”-hoz (*Beziehung*), azaz a leg-*elemibb* egymásután-képzethez szükséges *második* tag egyáltalán belékerülhessen a tudatba.

Ami meg azt illeti, hogy »emlékezetünk közreműködésével tapasztalataink sor-alakot öltenek, melyben mindegyik tag bizonyos relativ helyhez jut az által, hogy tudjuk, milyen és mekkora számú tagok vannak előtte és utána«, ez igaz ugyan, de a definitiohoz, melyet Spencer az időről e ténynek latbavetésével ad, sok szó fér. Szerinte „a határozott hosszáságú idődarab nem egyéb, mint egy helyzeti viszony, mely az ezen darabot határoló két lelkiállapot között fennáll.” (*eine bestimmte Zeit ist nichts anderes, als eine Lagebeziehung wischen iwei bestimmten Zuständen in der Reihe der Bewusstseinsustände.* U. o.) »Maga a) idő pedig olyan *abstractum*, melyet a lelki állapotaink közt lehetséges összes helyzeti viszonyokból merítettünk.« (*Zeit im allgemeinen ... ist das Abstractum aus allen Beziehungen der Lage wischen aufeinander folgenden Betvusstseinsuständen.* U. o. Ugyanez a második kiadásban túlságos röviden: »...le temps, in abstracto... est un rapport de position entre des états de conscience. 337. §.) — E meghatározásoknak mi nem hibáztatjuk a közös alap-gondolatát (azt, hogy elménk, mikor valamely eseményt bizonyos, a jelentől távoleső időbe projiciál, tulajdonkép egy, ezen esemény és a jelen adat közötti viszonyt, még pedig pusztá helyzeti különbséget vesz észre,) de helytelenítjük a *helyzet* fogalmának bennök szerepeltetését. Ez a szó az időileg gondolkozó elme álláspontjából van mondva, minthogy az események csak rajok vitt időképzetünk által jutnak „helyzet”-hez; épen ezért a psychologusnak, ki e gondolkozás keletkezését akarja megmagyarázni, ilyen szót elsajátítania nem szabad, mert különben kiteszi magát annak a gyanúnak, (nem mondom, hogy az a jelen esetben alapos volna), miszerint az eseményeket már magukban véve is bizonyos relativ helyzetben

levőknek képzelné egymáshoz. (Hasonló hiba *Locke-nál* fent 72. *Taine-nél* lent 193.1.) Annyi igaz, hogy Herbart (fent 150. 1.) Spencer-nél tisztábban érezte, legalább gondosabban hangsúlyozta emlékeinknek tiszta intensivum-természetét és tér-sajátságoktól való mentességét. V. ö. nálunk I. r. 121. lap. — Elmellőzük ez idő-definícióknak a Kant-féle „forma” felhasználásával készült változatát, mely csupán a harmadik kiadásban akad elő, és a hátralevőkből, ahol nagy vonásokban vázolja az idő-képzetek fejlődését, csak főgondolatát emeljük ki, melyszerint „az említett helyzetek”nek, valamint magának az időnek és egymásutának is a fogalmi *egyébb abstractumok módjára*, azaz úgy keletkeztek, hogy egyrészt ugyanabban a helyzetben (jelenünktől ugyanakkora távolságra) már sok mindenféle benyomást vettünk észre, másrészt pedig már számos különböző egymásután-következést láttunk. Nyelvi kérdésekre, melyek pedig a fejlődő időtudat bűvárjának eléggé közelébe esnek, Spencer szint oly kevéssé terjeszkedik ki, mint elődei.

3. Taine.

1875

Forrás: U, a: »De l'intelligence.« III-ik kiadás. Paris 1848. (L. a II-ik kötet idézett helyeit.)

Taine szintén keveset, de érdekes módon szólott hozzá az idő kérdéséhez. Ő is az emlékezést tekinti a mult-tudat alapjának és magát az emléket egész nyomatékkal *jelen* képnek hirdeti. „Mégis, — teszi hozzá — az a különös, hogy elménk ezt a képet, igazi mivoltától eltérőleg, nem jelen képzetnek, hanem elmúlt benyomásnak fogja fel.” (Il n'y a rien en nous, que l'écho présent d'une impression distante, pourtant, ce que nous affirmons, ce n'est pas l'écho, c'est l'impression comme distante. 49. 1. *L'image présente me parait sensation passée; c'est là proprement le souvenir.* 48. 1.) Hogy miért? azt nem kutatja, hanem — szemelláthatólag gyönyörködve a paradoxáiban — hozzát teszi: „Az emlékeknek illeten felfogása nem egyébb, mint bizonyos hallucinatio, még pedig olyanféle, mely egy igazságnak felfedezésére vezet. (... *le souvenir ... est une hallucination vraie, c'est à dire une illusion, qui aboutit à une connaissance.* U. o.) Ha ugyanis a múltban visszamegyünk az emlék-jelölte pontig, ott csakugyan megtaláljuk a kérdéses benyomást.” —A „hallucinatio” kifejezés nem illik ide. Használatát az a nagy érdeklődés magyarázza meg, melylyel a szerző e tünemény iránt, mely az ő világnézetében a megilletőnél magasabb rangot foglal el, *; szem-

*) Mutatja ezt az a szintén nem több, mint szellemes mondása, melylyel az ismeretet is hallucinatio-ra akarja visszavinni, más szóval a szabályt a kivételtől megértetni: „... au lieu de dire que l'hallucination est une perception extérieure fautive, il faut dire, que la perception extérieure est une hallucination vraie. 12. 1.)

melláthatólag viseltetik. Téves továbbá első állításának rejtett alapgondolata, mely szerint elménk magát azt a képet, az emléket tenné bírálat tárgyává. (Még jobban kiérzik e feltevése a következő fogalmazásból: *Il est une illusion en ce que Vimage actuelle ... est prise non pour une image actuelle, mais pour une sensation passée et qu'ainsi elle paraît autre qu'elle n'est.* 49. 1.) A tény az, hogy elménk egyáltalán nem a maga jelen emlékét teszi alanyak akkor, mikor valamit elmúlnak mond; nem ezt az emlékét mondja elmúlt érzetnek, hanem a *tényleg* elmúlt benyomást. (Már csak ezért sem lehet hallucinációt ráfogni.) Az emlék, illetőleg az a körülmény, *hogy neki van* efféle maradék-képe, eredetileg tudomására sem jut a beszélőnek, és még ha jutott is, kívülről marad az ő megbírálásainak, és merőben mint *elrejtett erő* szerepel, amely *képessé teszi* arra, hogy megsemmisült kapcsolatokról állítmányokat mondhasson ki. Vége, „hogy az illető jelenség a múltnak kijelölt pontján valóban feltalálható, igaz ugyan, de az időképzettel gondolkozó elmének szempontjából van mondva (tessék visszamenni és tényleg felmutatni!), minthogy az a nézet rejlik benne, hogy az elmúltak *valahol vannak*. A psychologusnak ilyen felfogások keletkezését meg kell magyaráznia, nem elsajátítania. (V. ö. fent 72 és 191—2. lap).

Ugyanilyen kifogás alá esik annak is a magyarázata, hogy miért épen hátrafelé veti elménk az elmúlnak tekintett benyomást. Taine e hátravetést bizonyos ellentét eredményének hirdeti, amilyen a jelen és múlt, érzet és emlék között fenforog. Az ellentét szerinte legkisebb azon a ponton, hol az elmúlt benyomás az utána következett jelennel érintkezik, — ezért fog e két pont összeesőnek látszani, — és legnagyobb a múltnak eme végső és a jelen benyomásnak is végső pontja között; ezért kell a múltnak a háttérbe vonulnia. (*Le bout postérieur du passé coïncide avec le bout antérieur du présent; donc ici la contradiction, partant la répulsion, est nulle. Mais il est à la plus grande distance possible du bout postérieur du présent; donc ici la contradiction, partant la répulsion, est au maximum. D'où l'on voit, que le rejet doit se faire en arrière...* 53. 1.) Itt némi Herbart érzik. Bizonyos még tisztábban fizikai analógiák, melyeket Taine közbevetőleg használ G, hogy e hátravetés az összes itt fellépő erők eredője, „*la répulsion...est elle même un total de répulsions*) csak annyival világosabbá teszik, hogy nem vette észre az „előre” és „hátra” szónak képzeinknél tisztán metaphorikus értelmét.

Taine e gondolatát tovább szöve, az egymásutános sornak magyarázatánál alkalmazza, mondván, hogy az η emlék, ha az (« —/)-ik és ($n + -0$ -ik emlékekkel együtt jut eszünkbe, azért fog tudatunkban ez utóbbi kettő *köré* elhelyezkedni, mivel az ($n + /$) iknek nagyobb nyomása következtében (*elle est refoulée par...* 233. 1.) emennek elejéhez, az ($n - /$)-iknek kisebb ereje folytán pedig ennek a végéhez kell forradnia. Ha itt lehántjuk az apparátust, az a kétes értékű (v. ö. fent I. r. 129-30. 1) gondolat

marad meg, hogy képzeink világosságuk foka szerint rendezkednek sorba. (Megjegyzendő egyébként, hogy Taine maga ez utóbbi kifejezést nem használja. E helyett ott, ahol az érzet és emlék közötti állítólagos ellentétnek természetéről nyilatkozik, azt a szembeszökő circulust fedezzük fel, hogy „az ellentét tulajdonkép egyedül idő dolgában, vagyis abban forog fenn, hogy az emlék nem egyidejű az érzettel.” ... *l'image n'étant pas niée comme sensation, mais comme sensation présente, apparaît comme sensation non présente...* Es feljebb: *elle nie seulement, que l'autre lui soit contemporaine.* 52. 1)

Szerzőnk elfogad idői mellékgondolatoktól mentes képzeteket is, és ilyenekül önalkotta phantasiáinkat hozzá. fel. (57. 1. V. ö. fent 21, 53-4, 67. lap.) Érdekes még, hogy „hosszabb időszakokra mindenkor bizonyos, rólok szerzett általános benyomásnak segítségével, (*par des abbreviations, qui rassemblent en une image une longue série de moments* 212. 1.) és nem minden egyes mozzanatnak felelevenedése által emlékszünk vissza Mert különben — teszi hozzá igen helyesen — egy 24 órával ezelőtt történt eseményig visszajutnunk épen 24 órába kerülne.”

4. Dühring.

1875.

Forrás: U. a: »Cursus der Philosophie...« Leipzig 1875. (L. I. és II. Abschnitt.*)

E nagyhirű materialista írónak tárgyunkra vonatkozó néhány megjegyzése hadd álljon itt annak bizonyosságául, hogy a babonára nem fogékony elme abban az esetben is eljut az idő igazi mivoltának felismerésére, ha a philosophiában nem a psychológiából való kiindulás elvéhez ragaszkodik, hanem — miként Dühring — az objectiv létnek kutatásába van merülve

Dühring nyelvezetéből tisztán kiérzik az a meggyőződése, melyet mi ezen, az objectiv szempontból egyetlen lehetséges idődefinitionak alakjában vallottunk: az idő semmi. „Nem lehet és soha nem is lehetett olyan idő, mely valamivel ki ne lett volna töltve. (27. 1. V. ö. fent 83., 163-4. 1.) Ahol üres tartósságot veszünk fel, mindenkor egy változásokkal kitöltött gondolunk melléje mértéknek. (*Was die Häufung einer leeren Dauer bedeuten sollte, ist gar nicht erfindlich* ,* denn sie hat nur dann einen Sinn, wenn ihr eine von Veränderungen erfüllte Dauer als Mas gegenübersteht. 69. 1.) Az időbeli távolságnak kizárólag reális benyomások között van értelme, egyébiránt pedig nem más, mint pusztá képzet (*Widerholungsbild der abstracten Phantasie.* 109. 1.) A valóságos

* A szerzőnek „De tempore, spatio, causalitate . . . .” című munkájához (Berlin, 1861.) nem sikerült hozzáférnem.

(világ létezése teljességgel nincsen egy időnek is a létezéséhez kötve. *Die wirkliche Welt hat einen Inhalt, der... keines Ablaufs auch nur der geringsten Zeitgrösze bedarf um als seiend gedacht zu werden.*)

Szerzőnk továbbá felismeri, hogy a köztudalom némely praedictumot, melyek csupán az eseménysort illetik meg, az időre, s viszont az időnek bizonyos sajátosságait tévesen az eseménysorra szokta átruházni. Kitűnik ez következő nyilatkozataiból: „Az idő *folyásának* végső oka nem egyéb, mint az a tény, hogy az idő *tartalom* állanakelő bizonyos választó vonalak; (v. ö. fent 144. 1. *Das sogenannte Fliesen der Zeit lässt sich nur als Grundgestalt von realen Unterschiedssetzungen in der Beschaffenheit der Vorgänge denken.* 69. 1.) e folyás változatlan irányát pedig az idézte elő, hogy az *eseményeknek* csak egy bizonyos sorrendje fér meg a logika törvényeivel. (*Die Abfolge in der Zeit... gehört offenbar zur inneren logischen Notwendigkeit alles Veränderungs-spieles.* U. o.)” Másrészt: „Abból, hogy az időt mindkét irányban végtelenül folytatni lehet, nem következik még a *világfolyamatok* végtelensége, hanem ezekre nézve el kell fogadni, hogy soruk csak odáig terjedhet, ameddig a megfelelő okoknak hatása. (27—8. 1.) Az idő végtelen oszthatósága sem jelenti azt, hogy tartalma *tényleg* el volna osztva végtelen számú részekre; sőt ez utóbbit mindenesetre véges számúakból állónak kell tekinteni, (*...für die getrennten Realitäten, welche in der Zeit als unterscheidbare Akte aufeinanderfolgen, ... ist die Bestimmtheit der Zahl das durch blosze logische Einsicht gesicherte Naturgesetz* 64. 1.) Magába az időbe is csak az emberi elme visz megkülönböztetések által (*durch die ideelle Setzung der Möglichkeiten* u. o.) részeket „Mindezek nem új mondások, sem olyanok, hogy kiegészítésre ne szorulnának, de mindenesetre tanujelei annak, hogy szerzőjüknek világos elméjét objectivista árnyékok nem homályosították.

Az időképzet keletkezésének *objectiv* feltételeit helyesen felismerte. „Egy megdermedt, változás nélküli világot egyedül a *létnek* fogalmával foghatnánk fel, nem az időével (... *so verwandelte sich auch der speciellere Zeitbegriff in die allgemeinere Idee des Sein's* 09. 1.), sőt még a tartósságával sem (v. ö. fent 15., 148. 1.) mint-hogy ez egymást *követő* elemeknek a sokasága, (*eine Häufung von Elementen.* U. o.) Igaz ugyan — teszi hozzá — hogy az idő nem egyedül a változások formája, hanem az állandóságé is; de ez utóbbivá az által lett, hogy az állandóhoz megkülönböztetés végett hozzágondoltuk a változást.«

Érdekes még a következő anti-katholikus élű nyilatkozat, melyben Dühring, ki mindenütt valódi nemes hévvel küzd ama világnézet*) ellen, észrevehetőleg a „semmiből teremtés” dogmájával szemben foglal álláspontot. Azt mondja: »Az idősor a világon a változások sorával kezdődik; ha ez utóbbi nem végtelen is, (v. ö.

*) A „katholikus világnézet” kifejezés nálam itt is és egyebütt (fent 40. l. p. stb.) nem más, mint egy a p o t i o r i való elnevezése annak a világnézetnek, mely épen nem csupán a katolikus vallás felekezetben, hanem tényleg az összes európai vallásokban is szerepel.

fent) de ilyen, azaz Örökkévaló a létező, a materialis valami.*
(Die Zeitgrößen, die wir in Gedanken häufen mögen, verbürgen uns ... auch in der Zukunft eine Unendlichkeit der veränderlichen Wirklichkeit nicht... Was wir aber jedenfalls voraussetzen müssen, ist eine beharrliche Wirklichkeit, die, sich selbst gleich... 28. 1.)

5. Liebmann.

1876.

Forrás: U.a.: „Zur Analysis der Wirklichkeit.“ II kiadás. Strassburg 1880. (L. a 87-ik lapjától.)

A Liebmann elméletét skeptikus álláspontja, vagyis az a körülmény teszi érdekessé, hogy a subjectivista és objectivista pártnak nagy vitakérdését e két irány chance-ainak gondos latolgatása alapján eldönthetetlennek hirdeti. Állításai közül a mi elvünkre vivőket különválasztjuk azoktól, melyek az ellenfél megállapodásainak kedveznek.

1. *Subjectivista németek.* »Az időnek három mozzanata közül egyedül a jelen létezik igazán (*Nur die Gegenwart, das Jetzt ist eigentlich, wird wahrgenommen*, 90. 1. Felelet: az sem, csak a tartalma!); a múlt és jövő csupán az emberi elmében és elménk által vannak meg.” (*Zukunft und Vergangenheit fñhten ein blosses Phantasiedasein in den Gedanken vorstehender Subjecte und würden bei etwaniger Aufhebung jeder Intelligenz völlig \u nichts u. o.)* L. e gondolatot még fent a 10, 33, 56, 105, 143, 185. lapokon. „Amit időfolyásának hívnak, azt pontosabban úgy lehetne körülírni, (... *könnte eigentlicher, aber auch abstracter charakterisirt werden...* u o.) hogy valami létező átmegy a nem-létbe, és valami nem-létező a létbe. A Newton féle idő (fent 87. lap), — a mely szerzőnk (102. 1.) és Baumann szerint a kizárólagos hordozója a Kant-féle axiómáknak (fent 122-4.1.), — nem egyéb, mint egy elvonás útján kinyert mennyiségtani segédfogalom, pusztá feltevés, olyan mint a mértani vonal, melynek a természettudományhoz szükséges voltát nem szabad realitása bizonyítékául felhozni.” (110. 1.) „Az üres idő képtelenség.” (V. ö. fent 194. 1. s egyebütt.) »Minthogy ugyanaz az eseménysor, melyben idegeink mostani vezető képessége mellett η számú egymásutános mozzanatot tudunk megkülönböztetni, egy-egyé folya össze, ha lassabban — és viszont «-nél több szakaszt mutatna, ha gyorsabban működnek felfogó tehetségünk: ezért időképünk és vele összefüggő világnézetünk nem egyéb, mint pusztá torzképe az objectiv világfolyásnak.” (*Unsere subjective, menschliche Zeit und Naturauffassung ist demnach... ein höchst bornirtes, von immanenten speeifischen Schranken einer bestimmt gearteten Intelligenz determinirtes Zerrbild des Weltlaufs.* 102. 1. Következik a „mindent egyszerre átlátó” isten.) Liebmann e gondolatot Bär szentpétervári akadémikus egyik beszédjéből merítette. Mi Condillac-nál és másoknál is (fent 109. 1. alatt) kimutattuk. — Az idézett körülményt, illetőleg azt, hogy „az időfolyást egy sub-

jectiv tényezőnek módosításával, t. i. a felfogás kellő meglasztásával a világból egészen ki lehetne ölni,” nem szabad az időfolyás tisztán subjectiv voltára bizonyítékul felhozni, (miként szerzőnk, úgy látszik, a 198. lapon akarja), minthogy az objectiv egymásutánok kellő meglasztása (intervallumaik tágítása) esetére a lomha elmével újra észre lehetne őket — tehát valami időfolyást — vétetni. Igaz ugyan, hogy e nyereséget azután az elmének továbblassításával ismét meg lehetne semmisíteni, előidézvén, hogy szemében még az utóbbi lassabb mozzanatok is egybefolyjanak; de látni való, hogy a versenygés mindakét oldalon korlátlan. Ezért el kell fogadni, hogy az időfolyás észrevételének két föltétele van. Az egyik subjectiv természetű és a felfogó tehetségnek, a másik objectiv, és az adott egymásutának *kellő* (egymáshoz arányított) sebességében áll. V. ö. Locke fent 73. lap.

II. Az *objectivismusnak kedvelő németek*: „Ha egy teljesen nyugalmas világgal állanánk szemközt és még gondolataink sem váltakoznának, egymásutánról nem beszélhetnénk.” (*Succession also Zeit ist nur dann möglich, wenn irgend etwas einander succedirt*. V. ö. fent 195. 1.) E tételét Liebmann utóbb meggyöngíti azzal, hogy „egy szemünk láttára elakadt világhoz mindig hozzá tudnók gondolni a megszakadt folyamatok folytatásának *lehetőségét*; egy egymásutának a gondolata (*die Idee der objectiven Möglichkeit eines Geschehens und einer Succession* 110. 1.) tehát megmaradna a nyugvó világ esetében is. E körülményt, vagyis hogy az a gondolat szellemi szervezetünkhöz ily módon válthatatlanul hozzánőttnek mutatkozik, (*közbeszólunk*: csak a mozgó világnak látása *által* „nőtt hozzá”!) *Kant-féle terminológiával* (sic!) az idő aprioritásának*) nevezhetni.” „Az események sorrendje (*Zeitordnung*) egy emberi szemlélőtől és lelke adalékaitól (*von den Zuthaten seiner Intelligenz* 197. 1.) független; pl. hogy *először* gyúlik meg s *azután* robban fel a puskapor.”

III. A *főkérdést*, azaz hogy mindezek után vajjon csupán „*forma percipiendi et intelligendi-e a fluxus temporis, avagy pedig forma existendi*” (197 1.) szerzőnk *transscendens-nek* nyilvánítja, olyannak, melyet csak elménk korlátaitól való elszabadulás esetére, [*mit Übersprungung des eigenen Erkenntnisvermögens und unter Emancipation von uns selbst* 198. 1.) más szóval, s o h a s e m fogunk megoldhatni. (*Eine kategorische Antwort ist daher unmöglich* U. o.) — Felelet: Aki nem találja meg azt a, ha tetszik, „salamoni” módszert, mely szerint az időfolyást kétfelé kell vágni s egyik részét a subjectiv, másikat az objectiv világnak oda ítélni, hanem mindenütt — miként Liebmann, Kant mintájára, — mintegy szőröstül-bőröstül veszi e jelenséget, nem különböztetvén meg benne a két-

*) E név-választáshoz, vagyis hogy s a j á t fogalmát tudatosan idegen név-re keresztelje, Liebmann-nak teljes joga volt és a megrovás, mely őt „a Kant-féle a priori fogalmának félremagyarázása” miatt Döring részéről (a fent 117. lapon idézett folyóirat 392. lapján) érte, úgy látszik, félreértésen alapszik

féle illetőségű elemet: az persze szorongani és habozni fog, hogy az egészlet és egészben melyik félnek adja oda!

Fejtegetésének végső eredményei közé első helyre a következő pontot vette fel: „Az időkép, vagyis egy vonal irányában való múlásnak képzete, melyben csak egy pont valóságos, a többi pedig még nem avagy mar nem az, (*die Zeitlichkeit überhaupt, die Form des zeitlichen Verstreichens oder des Geschehens in einer Linie*) subjectiv és ideális természetű, azért, mert a szellemi szervezetnek oly tulajdonságaiból fakad, melyek nem minden lénynél egyformák.” Itt már némi hajlama mutatkozik az imént ajánlott megkülönböztetésre. E nyilatkozata egyszersmind igazolásául szolgálhat annak, hogy Liebmann-t habozásai daczára »subjectivista«-nak tettük.

6. Volkmann.

1876*)

Forrás: U. a: »Lehrbuch der Psychologie...« III. kiadás. Cöthen 1884-5. (L. 86-89. §§. kötetben.)

Elérkeztünk az időkérdés pszichológiai részének legmagasabb színvonalú tárgyalásához. Az egyszerű bemutatás szolgáljon bizonyoságul.

1. „A köztudalom (*vorphilosophischer Standpunkt* l. 1.) hiedelme, mely szerint időben azt fogjuk fel, ami *időben van*, hogy tehát e képzet egyszerű tükörképe egy kívül meglévő időnek: már azért is helytelen, mert a képzetet soha egybevágónak, hanem legföllebb arányosnak szabad tekinteni a külső adathoz. Az idő külső adat nem lehet, mert nem megérezhető qualitas (v. ö. fent 94. 1.) hanem a qualitasoknak puszta formája. Csupán a valami lehet megérezni, nem a valamikori. (*Verhältnisse dessen, was empfunden wird, können nicht selbst empfunden werden...* 2. 1.) E jelenség tehát csak elménk adaléka (*Zusat*) lehet. Itt két eset lehetséges; vagy készen hordja magában és adja hozzá elménk, a) *idő-t* a nyert érzetekhez, — s ez a fent (l. 134. lap) már megcáfolt Kant-féle vélemény, — vagy pedig — s ez a szerzőnk és Herbart nézete, — a képzetek mechanismusa hozza létre fokról-fokra, még pedig elsőbb az egyes idő-*praedicatumokat*, utóbb magát ez elvont fogalmat: *idő*. Kérdés, hogyan? „

A kutatás itt egészben véve Herbart-nak (fent 150. lapon ismertetett) gondolataival indul meg. Kiemelkedik az az állítás, hogy a jelen és múlt közti ellentét voltaképen nem egyéb, mint két lelki állapotnak, az érzés- és képzelésnek különbsége. (V. ö. fent 176. 1.) E különbségnek kell tudatunkba emelkednie, hogy az egymásután

*) Az idézett forrás-munka „Grundriss der Psychologie” czimen már 1856-ban jelent meg. Benne van-e már az időképzet elmélete a jelen tökéletes formájában, nem tudom.

fogalma megszülessék. (... *der Gegensatz des Gegenwärtigen zum Nicht gegenwärtigen verwandelt sich in den von Empfindung und blosser Vorstellung, ... und das Vorstellen, das diesen Gegensatz zu seinem Vorgestellten hat, bringt die Succession zum Bewusstsein.*

13. 1.)*) „Minthogy pedig, — folytatja szerzőnk — az igazi időtudathoz nem elég, ha valaki a múltat és jövőt (képzelő állapotot) csupán tagadólag „nem-jelen”-nek (nem-érzi tnek) tudja felfogni: módot kell számára keresni, melyen e mozzás natok positiv fogalmát is megalkothassa. Erre legalkalmasabb ama kölcsönhatás, melybe a jelen ér;ettel jutnak az által, hogy mindkettejük nekifeszül (*streben gegen...*), még pedig más-más módon a jelen benyomásnak. A múlt (A) vissza akarja nyerni lélekségének azt a fokát, melyet jelen-korábbi n bírt; a helyébe lépett jelen (B) visszautasítja törekvését, és e küzdelemnek A-ra való visszahat isából születik meg a „nincs több*”;’, mint A-nak egyik praedicatum;,. (... *in dem Reflexe, den das Vorstellen des A in und auf sich sei ist erleidet, liegt das Bewusstwerien der Zeit, als eine Qualität des A, d. h das Vorstellen seines Nicht mehr* 13.1.) A jövő (C) képszet is küzködik a tényleg -β-nel levő világosságért, s küzdelme, mely eredménytelenségében az A-éioz teljesen hasonló, az utóbbiétól csak annyiban különbözik, h)gy A egy elveszett tulajdonaért, C pedig új szerzeményért folytatja. Valamint a „nincs többé”-vei A-nak fentartathatlan volta, úgy jut tudatunkra a „még ne n’-mel 5-nek szívóssága.” — Ha e fejtegetésről lehántjuk a H3rbart-ias nyelvezetet, mely szerint gyakran a *képzetek* végeznek e¹ oly dolgokat, melyeket igazában a személyes öntudat, *maga a\ ember* hajt végre: úgy itt azt az egészséges alap gondolatot fogjuk megtalálni, hogy mult-felfogásainkba többé-kevésbé belejátszik a visszaidézésre való törekvés, (jól megjegyezzük: a *mi* törekvésünk és nem a képzeté.) De kérdjük: miért tekintjük e törekvést a mult-fogalom lényeges

*) V i e r o r d t szerint, ki az összes idő-keletkeztető kísérletekkel szemben Kant-hoz ragaszkodik, a léleknek azt a tehetségét, melyr.él fogva ez az érző és képzelő állapotokat egymástól meg tudja különböztetni, nem lehet az időképzethez kiinduló pontul használni, azért, mert e megkülönböztetés tényében már benne rejlik az időviszonyok ismerete; —(Diese Operationen [ért;d hozzá, mittelst welcher wir den empfindungslosen vom empfindenden Zustand unterscheiden] führen . . . keineswegs zu der vorher noch nicht vorhandenen Erkenntniss des Zeitlichen in den Empfindungen, sondern es ist in ihnen diese Erkenntniss, ihrer Grundlage nach, bereits enthalten „Zeitsinn” 190. 1.) — benne annyiban, amennyiben lelkünk itt egymás után következő állapotokat választ el egymástól. Azt felelné erre Herbart (v. ö. fent 150. lap): Die Unterscheidung des Successiven ist noch keine unterschiedene Succession!

E Vierordt-féléhez s másrészt az Ulrici alapelvehez (fent 167. lap) hasonló S c h m i t z - D u m o n t-nak következő gondolata: Das Bewusstsein muss den Zustand A und den Zustand Nicht-A durchlaufen, um zur Vorstellung A zu gelangen. Dieser Unterschied seiner Zustände ergibt ... die erste denknthwendige Form des Bewusstseins . . . Wir nennen diese P’orm der Folge unterschiedener Zustände die Zeit. („Zeit u. Raum . . . abgeleitet aus dem Satze des Widerspruchs.” Leipzig 1875. 7. lapján.) Megjegyzem, hogy e munkának, mely czíme daczára édes-keveset foglalkoztat tárgyunkkal, e körül mindössze annyi az érdeme, hogy azt (az időt) méret nélkül valónak hirdeti. (17-8. 1.)

elemének? miért ne elégedhetnénk meg kútforrásul eme fogalom számára a törekvés múlhatatlan előfokával, egy „hiányérzet” néven bemutatott (fent 1. r. 29, 33, 78. 1.) és *nem mindenkör a törekvésig fokozódó* lelki állapottal, „mely az érzetnonus változásának egyszerű észrevevésében áll” (1. u. o.): mikor tény, hogy multitéleteink, régente úgy mint ma, mindössze is bizonyos észrevevést, nem törekvést fejeznek ki,*) és mikor nem kevésbé tény, hogy a multságot kellemetlen, azaz oly benyomásokra is rámondjuk, melyeket egyáltalán nem iparkodunk a jelenbe visszaterelni! Továbbá azt a módszert, melylyel szerzőnk egy állítólagos küzdelemnek kétféleségéből akarja az elmét a „múlt” és „jövő” elnevezéseknek helyes megválogatására tanítani, bajos dolog lesz a gyakorlati hasznavethetőség szempontjából, sőt másrészt a circulus vádjá ellen is megvédelmezni Értelmezésem igazolásául ide iktatom saját szavait: *Auch C ist eine blosse und zwar eine reproducirte Vorstellung, die gegen B strebt, aber der Unterschied \u A liegt dirin, das\, während A₁ von B verdrängt, dem B widerstrebt, C, indem es B %u verdrängen strebt, gegen B anstrebt, d h. während A sinkt, trotzdem es sich u behaupten strebt, C sein Ziel \u erreichen nicht vermag, trot dem es die Tenden hat zu steigen. (13. 1) ... Nichtm ehr ist, was dem Gegenwärtigen weichen mus, noc h-n ic ht ist, dem die Gegenwart nicht weichen will; beide sind Prätendenten, von denen jener die Krone, die er besessen, verloren, dieser um eine Krone wirbt, die er noch nicht getragen hat. (14. 1.)* Ez szerintem azt jelenti: „Elmének két egyaránt elfojtott képzet közül azt fogja múltnak tekinteni, amelyről tudja avagy érzi, hogy jelen homályosságát egy legyőzetés, azaz *megvolt* világosságának az elveszte okozta; jövőnek pedig azt, melyről szintén tudja vagy érzi, hogy mostani törekvése *új* hodítmányra, egy általa *soha nem is bírt* nagyobb világosságra irányul.” Nem valószínű, hogy elmének azt a már zsenge korban jelentkező tudomását, vajjon valamelyik képzetének megfelelő esemény megvolt-e, avagy csak ezután lesz-e meg, ilyen mindenesetre vesződséges ön- és képzet-vizsgálatakból kényszerült volna megszerezni. Továbbá szembe tűnik, hogy Volkmann ama kétoldalú küzdelmek (A-é és C-é) között tisztán qualitativ, az idő-praedicatumok hozzá-jegőcződésére alkalmas különbségeket találni néni képes, és hogy szorultságában oly gondolat-műveletekre készíti az /do-fogalmakat tanuló elmét, melyekben e fogalmak már benn szerepelnek. (L. értelmezésem *dült nyomású* szavait. Az elme A képzetnek valami elmúlt sajátságára *hivatkozva* tanulja meg, hogy A elmúlt!) V. ö. fent a 193-4. lapokon leírt képzetküzdelmet.

*) Még a szerző szerint sem, ki egy túlhaladott véleményhez csatlakozva, a görög g-augmentumban („mivel a szanszkrit cc privativumtól származik”) egyszerű tagadást, a jelennek tagadását („negirt die Gegenwärtigkeit dessen, was da war”) látja. Csupán a jövő *Ü-A*, hirdeti a törekvés exponensének, („. . . nimmt durch sein o” die Charakteristik eines Losgehens auf etwas, eines Hinstrebens an” 18. ! 2. jegyz.), de hogy mi alapon, nem tudjuk. Egyébként v. ö. nálunk I. r. 71. 1.

„Az időnek elvont fogalma, — folytatja a szerző — az említett *mar-nem* és *meg-nem-érzetekből*, mint legegységesebb időérzetekből keletkezik. Ezek annál élénkebbek, mennél erősebb vágyaink fűződnek az elvonuló benyomásokhoz. A múltnak, főleg a közvetlennek, van valóság-íze (*einen Nachklang von Wirklichkeit* 18. 1. 2.j) de a jövő már csak gondolat. Annak, hogy elménk az eredetileg csupán külső benyomásokra vonatkozó idősort utóbb lelki jelenségekre, pusztá képzetekre is kiterjeszti, az az oka, hogy *ráfizvelés* segítségével ezeknél ép úgy, miként *szemléléssel* amazoknál, világosabbá tehetjük az elvonuló sornak valamelyik tagját, és mint „jelen”-re a többit ráviszonyíthatjuk, — ami tudvalevőleg a kiinduló lépése minden idő-fogalom képződésének (...*wie dort* [értsd: *bei einer Reihe successiver Empfindungen*] *die Accentuirung durch den Lebhaftigkeitsgrad, so bezeichnet hier* [értsd: *bei einer Reihe von Vorstellungen*] *das Verweilen auf vollem Klarheitsgrade die Gegenwartigkeit*. 15. 1.) Minthogy pedig a jelennek érzett kép pusztá képzet, azaz *emlék*, tehát olyan látszat keletkezik, mintha ugyanaz a valami egyszerre jelen is volna, meg múlt is. Utóbb azonban meggondolva, hogy csupán mint figyelmünk tárgya van jelen, de mint tapasztalás maga múlt: belátjuk, hogy itt jelen voltaképp nincs több, mint a figyelmünk, a szándékos rá gondolás. így jutunk odáig, hogy az időt képzeteinkről magára a képzelésre viszzük át.” (16-7. 1.) E nézet ok nélkül a hallucinatiók bizonyos nemét szabja ki az okulás előfokául, amennyiben t. i. e néven nevezik azt, mikor valaki képzelt helyzeteket jelenlévőknek tart. Nincs okunk elhinni, hogy az említett „látszat” másban, mint legföllebb az idő-képzeteken tépelődő philosophusban keletkezhessek. Megromlik ugyan az analógia a két-rendbeli (külső és lelki) események idősorainak felépülése módja között, ha nem fogadjuk el a figyelem halavány világosságát elég erősnek arra, hogy elménk a szemlélet verőfényében megszületett „jelen”-fogalmat amannak borongós tárgyaira is átvigye: de talán hívebben adjuk vissza a tényeket, azt állítván, hogy u. n. belső képzeteink közül első sorban a tény-álladékokat kifejezők, — minthogy elménk a külső eseményekkel hasonló valóságúaknak tartja, — veszik fel az idő-praedicatorumokat, t. i. azok, melyek, ma legalább, az *én* képzetétől elválhatatlanok (mint: *én tudom, gondolom, hiszem, figyelek, akarom sat.*); míg ellenben a pusztá „személytelen”-ek, azaz objectiv helyzeteknek tisztán kutató czélú felidézései (elvont igazságok) idői mellék-gondolatoktól jóformán mentek maradnak. (V. ö. fent 194. és I. r. 201.) Ez utóbbi állításunkhoz jól hozzá illik a Volkmann megjegyzése, hogy felidézett képzet-sorok (pl. a római királyoké) a tudatban lassankint elveszítik idői jellegüket. (16. 1. Hasonló megjegyzés fent 69. lap.) Hozzátehetjük: történelmi esemény-sorok azért is, mert rossz iskolakönyveink nem visznek el bennünket saját maguk kivonatos voltának, vagyis annak a tudatára, hogy a korszakok bennök csupán legfőbb és korántsem összes eseményeikkel jellemezzék.

Idősorunk Volkmann szerint eredetileg nem egy van, hanem sok; ezek egymástól függetlenek, mert minden képzetsorhoz csupán az ezen magán kifejlett idő-képzet tartozik. (16. 1.) Ez concrete csak azt jelentheti, hogy elménknek volt olyan fejlődés-foka, mikor még nem tudta, hogy az át nem élt az eseménysor, (szerzőnk ismét a római királyokat említi), *melyet pedig hasonlónak, mert szintén időben lévőnek, tekint már egy átélt A... Z eseménysorhoz, csak vagy megelőzhette, vagy kísérhette, vagy pedig követhette az A...Z-t.* Ekkora tájékozatlanság ezen a fokon szerintem nem valószínű. „A független idősorok utóbb valamennyien az én soraimmá válnak, ha megfontolom, hogy én vagyok az, aki átéltém, illetőleg végiggondolom őket. Az én időmnek (életemnek) fogalmán keresztül jutok el az időnek fogalmához.” (... *meine Zeit, die alle dem, was ich eine Zeite nannte, den Anknüpfungspunkt darbieiet.* 17. 1.) Volkmann tehát csak az átélt sorokra (az én tapasztalataimra) való rávonatkoztatást, de nem az én-fogalom (v. ö. fent 169—70. lap) kifejltségét tekinti egy általános időképzet feltétlénnek. „Ha pedig — folytatja — az én képzelésem és ennek mikéntje szüli az időpraedicatumokat, akkor elmondhatni, hogy az idő-kapzetben voltakép képzelésünknek a ténye, e lelki működés, emelkedik tudatunkra.” (*Das Nichtmehr und das Nochnicht treffen Verschiedenheiten des Vorstellens ...; alles Zeitbewusstsein ist als Gefühl ein Bewusstwerden des Vorstellens.* 17. 1.) Emlékeztet Hume-nak egyik helyére, (fent 94. lapon, 1. a „*der Begriff der Zeit... erscheinen*” idézetet), valamint Stiedenroth következő mondására: ... *die Zeit... ist eine Vorstellung, die an der Form des Vorstellens, abgesehen von allem Inhalte, entsteht.* (»Psychologie ...« Berlin 1824. I. köt. 260. 1) Volkmann-t, ki Herbart-tal együtt (fent 150 l.) szorosán távol akarja tartani az idő metaphysikai oldalát a pszichologiai tárgyalásától (4. 1.), legutóbbi fogalmazásáért nem lehet megtámadni, bár nem kevésbé igaz, hogy az idő-képzetben nem csupán képzelésünk módja, hanem az objectiv világ-folyamat (kapcsolatok bomlása) is jut tudatunkra. — Finom észrevétel, hogy e kérdésre: mióta van meg valamely ismeretünk? azon benyomás-sor hosszának tekintetbe vételével tudunk megfelelni, mely a jelen pillanat és ama másik benyomás között fekszik, amelyik a kért ismertetel együtt jutott lelkünkbe, (...*indem wir uns ... der Zeitreihe zwischen der Gegenwart und jener Vergangenheit, die durch die betreffende Vorstellung mitbestimmt wurde, als Maszstab bedienen.* 19- 1. 4. jegyz.) Csodálni való, hogy Volkmann, ki e helyütt kézzel foghatólag rátámaszkodik az egyidejűség kategóriájára, mégsem tartotta szükségesnek, ezen fogalom keletkezésének tüzetes magyarázatát adni.

//. A tartósságról szóló fejtegetések ugyanazon elvnek útmutatása szerint indulnak meg, amelyik az egymásután-ra vonatkozókat irányította. Valamint a benyomások egymásután következőségének ténye nem volt elég arra, hogy magát az egymásutánt megismerjük (v. ö. fent 150. 1.): úgy érzeteink tartós volta sem elég,

hogy ez utóbbi tulajdonságukról fogalmunk keletkezzék. (21. 1. fent 107. 1.) Egyebekben is meg van tartva a parallelizmus az előzőkkel. Szerzőnk ugyanazt a helyzetet fogadja el a szóban forgó képzet szülőanyjául, amelyik a *jövő* gondolatát hozta létre. Valamint az adott jelennek egy várt jelenséggel szemben mutatkozó ellenállása a jövőnek fogalmát vetette felszínre az által, hogy elménk épen e várt dologra szegezte figyelmét: úgy veti felszínre ugyanez a várakozás a tartósságnak képzetét akkor, ha figyelmünk a megmaradó jelen felé fordul. (... *aus dem Noclinichtda der Zukunft wird das bewusste Nochda der Gegenwart dadurch, dass die Erwartung auf die Gegenwart gleichsam reflectirt wird: die Gegenwart dauert, wenn sie die Erwartung der Zukunft Lügen straft.* 21. 1.) Minthogy pedig a jelennek makacsságát ugyanazon várakozó helyzetünk folyamában nem csupán egyszer, hanem több ízben vesszük észre: e jelenből nem egyszerűen tartósság, hanem tagozott, megmért tartósság, szóval *sor* lesz. Volkmann ezt a gondolatot kissé allegorikus nyelven így fejezi ki: *Jeder Versuch des B (= a várt érzet) zu steigen, stösst auf das festgehaltene A (= jelen) und führt zu eine" Hemmung ... Jede dieser Hemmungen schlägt wie eine Welle an A an und markirt sich an ihm, A bestätigt sich gegen jeden Angriff, setzt sich selbst jedesmal gleichsam auf's Neue, zerlegt sich in eine Mehrheit und dehnt sich in eine Reihe aus, denn die Erwartungen tragen die Dauer, die sie abweist, mit sich in die Succession fort. Durch den Andrang der Zukunft wird die Gegenwart eine Zeit und durch den gegliederten Andrang eine gegliederte, gemessene Zeit.* (U. o.) A Waitz-nél (fent 186) még szereplő Herbart-ias *összeolvadások* itt már szemlátomást le vannak küzdve. — A fejezet hátralévő részét a várakozás és unalom érzetére vonatkozó érdekes és beható fejtegetések foglalják el, melyeket, mivel tárgyunkkal valóban összefüggő részek más szerzőknél is előfordul, (fent 110, 154-5, 181. lapokon), e helyütt elmellőzünk.

III. Az időképzet *további fejlődésének* Volkmann három fokát különbözteti meg; azt, mikor az idősor szemünkben üressé, amikor végtelenné, végre amidőn kívül álló tényezővé, hatalommá válik. A fej lés-fokoknak ilyenén megállapítására őt aZ a körülmény indította, hogy az ember minden idősort eredetileg bizonyos tartalommal kitöltöttek, épen ezért e tartalommal egyenlő hosszúságúnak, továbbá saját öntudatával (életével) egybeforrottnak tekint. E három hozzátapadt jelzőjétől kell az idősornak fokozatosan megtisztulnia. (27. lap.)

Az üres időt Volkmann olyan sornak tekinti, melynek tartalma elhomályosodott, idői jellege meg előtérbe lépett. Ehhez képest a kútforrásául egy oly helyzetet fogad el, midőn elménk az adott sornak tartalma iránt közönbössé válik, ellenben élénk tudatára ébred annak az érzetnek, mely e sor idői oldalával áll benső összefüggésben. Ilyen helyzet van előttünk akkor, mikor az embert valamely, bár eleinte nem érdektelen benyomás-sor túlságos hossza miatt türelmetlenné teszi. Az a jelenség, hogy hajlandók vagyunk

minden, tartóssága folytán érdekevesztett benyomás-sort, minthogy türelmünket egyformán próbára teszik, az » unalmas «-nak, „kiállhatatlan „-nak nevéen egy kalap alá fogni, — ez a helyzet, mondja szerzőnk, szolgál melegágyául az üres idő képzetének. (*Wir finden ... dasz sich an das Bewusstsein qualitativ verschiedener Gegenwarten ein quantitativ (gleiches Dauergefühl knüpft, und dasz es nur der Zusammenfassung in denselben Gesamteindruck bedarf, um das Bewusstwerden der constanfen Dauer von dem begleitenden Bewusstsein der wechselnden Qualitäten durch Hemmung dieser letzteren unter einander zu befreien Dadurch, dasz twir derselben Dauer an verschiedenen unter sich entgegengesetzten Gegenwarten bewusst werden, kommen wir zu dem Vorstellen dieser Dauer selbst, ... d. h. zu der leeren Zeitreihe.* U. o) Waitz-nél az unalom a tartósság képzetét szüli (fent 186.1.); ez utóbbi számára egyébként Volkmann is szemlélatomást hasonló kútforrást fogadott el. (V. ö még fent 152. lap.) Az is látnivaló, hogy szerzőnk, ki a szintén »üres« fogalmaknak köztudomású kútforrásából (sok, egymással egy tekintetben rokon adatból) származtatja ki az idő „ürességét”, ez utóbbit a fogalmakéhoz vagy akár az algebrai kifejezésekehez tekinti hasonlónak, (tisztábban mint Herbart, fent 151-2. 1.), azaz oly jelzőnek, mely helyesen csak azt jelentheti: bármilyen tartalmat szabad a „keret”-be beleképzelni. (Tehát nem » eredetileg és valóban üres idő«!) — Kifogásképen azt az egyet jegyezném meg, hogy a szerző, ki az unalmas jeleneket mindenkor egyenlő hosszúaknak választja és a végökben fellépő türelmetlenségeknek is egyforma voltát hangsúlyozza, e helyütt voltaképen nem a feladatul kítűzött üres időnek, hanem csupán az *interval um* (üres tartósság) fogalmának keletkezését, sőt csak subjectiv mérőeszközeit magyarázta meg. (Akad közbevetőleg olyan megjegyzése, hogy »eleinte csak kis tartósságokat bírunk emlékezetben tartani«. Hogy a mérés kérdése már emitt lebegett szeme előtt, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy közvetlenül e fejtegetéseiből folyólag csakugyan reátér) Az üres idő fogalmát a köztudalomban elválasztja valami az üres intervallumétól, el nevezetesen az *eggmásutános mozzanatok-nak* amott meglévő, de emehhez hozzá nem gondolt *praedicatuma*. E szempontból Volkmann-nak szerkesztései nem sokban múlják felül az általa (3,3. 1.) megtámadott Stiedenroth-ét, ki a szóban forgó képzetet abból a belátásból származtatja (Psych. 261. 1.), hogy két élményem, A és B, közé bármilyen benyomást iktathatok, (azért, mert látom, hogy más embereket az A és B között a magaméitől különböző benyomások értek.) Stiedenroth ezzel csak egy üres jelennek, múltnak és jövőnek, szóval egyes üres szakaszoknak fogalmát alkottatta meg emberével, de az üresen tovahömpölygő idő-ét ép oly kevéssé, mint maga Volkmann. Az utóbbi írónak tárgytevesztését valószínűleg ama magában véve helyes törekvése idézte elő: távortartani az üres időnek még fejledező fogalmától a *végtelenség-nak* mindenféle mellékgondolatát. Csakhogy e követelménynek ő akkor is eleget tett volna, ha az üres időt eredetileg *határozatlan* hosszúságúnak

hirdeti; meghatározott hosszúságúnak felvennie már több volt az elégnél. — Az időmérésre vonatkozólag e helyütt azt az egy érdemleges gondolatot találjuk, (v. ö. fent 153. lap), hogy »egy szabatos mérték szükségének az érzete választatott ki az emberrel bizonyos természeti tüneményeket, melyekről feltételezte (v. ö. fent 75. lap), hogy teljes szabályszerűen folynak le.« (... *welche uns eine strenge Gleichmässigkeit in der Aufeinanderfolge der Empfindungen erwarten lassen*. 29. 1.) A fejből való időmérés nehéz kérdését már megelőzőleg avval a rövid kijelentéssel intézte el, hogy letelt tartóságok hosszát mindenkor az alattok reánk hatott mellék-benyomásoknak száma szerint becsljük fel. (... *es erübrigt uns kein anderer Anhaltspunkt, [értsd: um die Dauer einer Vorstellung in der Erinnerung ...zu bestimmen] als die Reihe der Veränderungen, die das Bewusstseinsganze während der Fixirung der betreffenden Vorstellung zurückgelegt hat*. 24. 1.) Kifogásaink fent I. r. 195—6. lap.

Az idő végtelenségé-nek gondolata Volkmann szerint ama hajlamunkban gyökerezik, melynél fogva bármely időpontnál egy következő után szoktunk kérdezősködni. Finom megjegyzés, hogy e hajlandóság végső szülő-oka abban keresendő, hogy általán üres időt szoktunk mint normativumot szem előtt tartani. (*Die Verwendung der leeren Zeitreihe als Masstab hat . . . zur Folge, das die blosser Setzung eines Punktes als Zeitpunkt, die leise Accentuirung einer dunklen Vorstellung als Gegenwart genügt, um sie sofort zum Ausgangspunkt einer leeren Zeitreihe zu machen . . .* 29. 1.) Ebből, bár csak homályosan, de kiérzik az a helyeselhető feltevés, hogy a folytatásra való kíváncsiság, mivel befejezett *esemény-sorok* ilyen nem ébresztenek, egyáltalán nem jelentkeznék, ha csupán tartalmas — és, tegyük hozzá, *megnyugtató* tartalommal kitöltött — idősorokat ismernénk. Fontos még, hogy „maga az a gondolati processus,” a mely a végtelenség képzetére elvisz, nem végtelen”; más szóval: az idő határtalan voltát elhiszszük anélkül, hogy kipróbáltuk volna, megelégedvén egy elláthatatlan tovább-haladás lehetőségének a tudatával. (Szerzőnk nyelvén: *uns genügt es . . . die Vorstellung des infinitum durch ein Vorstellen vorzustellen, das ein in de finitum ist*. 30. 1.) A „mindkét irányban végtelen” idő, vagyis az örökkévalóság Volkmann-nak nem képzet, hanem egy képzelésnek a képzete, „tehát érzet” (*Gefühl*), „minthogy voltaképen nem egyéb, mint az a phantasia-alkotta schema, melynek segítségével az egymásután-nak elvont fogalmát megérzékíteni igyekszünk.” (U. o.) A Volkmann »örökkévalóság«-a szemlátomást egybeesik a köztudalomnak általunk is többször érintett „mindenekre kiterjedő időfolyó „-jával. Abban, hogy ezt (hivatkozással egy előző cikkére) a képzetet alkotásának, tehát alapjában chimaera-nak nyilatkoztatja, az ő subjectivista pártállásának rejlik egy értékes, mert kétségbevonhatatlan bizonyítéka. — Megjegyezzük, hogy az örökkévalóság elképzelésének háromféle módját különbözteti meg; egy az, amikor örök jelennek, másik, amikor végtelen üres egymásután-következés-

nek, és harmadik, amikor egyre megújuló szakaszok sorának, azaz körfutásnak tekintjük. (33. 1. 2. jegyz.) Herbart rövid hozzá-szólását 1. fent 154. 1

„Végre tény, hogy elménk az időt igen korán, még az eddig említett két fejlődésfokon belül, meglévő objectivumnak, sőt hatalomnak érzi (*was unser Geschöpf ist, wird unser Beherrscher.* 32. 1.) azért, mert minden időképzés valami külsőtől való függésnek érzelmét kelti, (mivel a múltást tőlünk független ténynek ismerjük, mivel a „jelen” meg a „nem-jelen” idő-kategoriák az érzés és nem-ézés objectiv tényére vonatkoznak, és végre, mivel figyelő képességünk korlátolt: egy másik tárgyra térve, az elsőt elejteni, tehát elmulasztani kényszerülven); továbbá, mert idősorainkat külső adatok határolják, melyekre tévedések megigazításánál hivatkozni szoktunk és végtére, mert minden lelki processust külső eseménynek veszünk, mihelyt külső esemény nyomta rá a maga bélyegét.” (. . . *wo Empfindungen den Charakter eines psychischen Processes nach sich bestimmen, da wird dieser Process ... als ein äusseres Geschehen genommen.* 31. 1.) Érdekes párhuzamosítás, hogy „a köztudalom *idő-je* olyanforma eltárgyasítás, (*Hypostasirung*), mint mikor az öntudatot *lélek-ké* sűrűsítjük.” (U. o.) „Ezen, vagyis a tudatunkban már objectivvé vallott időnek, — mondja Volkman, — egyik sajátága a folytonosság, melyet épen azért csak secundair-nek szabad, és az időt, (származása módjára való tekintettel), eredetileg discret természetűnek *kell* elfogadni. (V. ö. Herbart fent 153-4. 1.) A folytonosság jelzőjét pedig az a körülmény szülemli meg, hogy az *objectiv* időt szünet nélkül, azaz még akkor is folyónak tekintjük, amikor saját időmérő és -alkotó gondolkozásunk nyugszik.” (Herkart-tól szemlátomást eltér.) „Az így keletkezett szüneteket mindenkor üres idősorokkal képzeljük betöltöttnek, és e határtalan közbeiktatásoknak egyik következménye az is, hogy a *jelen* szemünkben ponttá zsugorodik össze.” (34. 1. Ü. jegyz.) E helyütt az *okozati* sort érinti, és — egészen a Hume szellemében — oly *idősor-nak* adja ki, melynél az eltárgyasítás a tagok *össceforradsáig* haladt előre, amennyiben most a második tagot nem csupán az első *után*, hanem az első&ó/ és első *által* bekövetkezettnek *tekintjük*, — tisztán azért, mert e két tagot mindenkor szomszédosaknak *tapasztaltuk*. (32. 1. Egy innen vett érdekes mondását fent a 189. lapon idéztem.)

A szerző végezetül a rhythmusra tér (v. ö. fent 18 (. 1.), amely „egyenletes hosszúságú üres idősorok lepergésén alapszik.” (34. 1. 4. jegyz.) Meglehető bö és e tárgy idői oldalán túlterjeszkedő magyarázataiból azt a valóban értékes megjegyzését iktatom ide, melyszerint: „a rhythmus önmagának az időmértéke” (u. o.), ami azt jelenti: természet-ellenes dolog, a perczek és másodperczerk szerint való mérést rhythmikus folyamatokra is kiterjeszteni.

Mindeneket egybevetve s nem feledve különösen a jegyzetekbe foglalt széleskörű irodalmi utalásokat és találó bírálatokat, el kell

ismerni, hogy Volkmann-nak finom pszichológiai érzékű, mélyreható és minden előkelő tömörségök mellett is szemléletes nyelvezeten tartott magyarázatai egy nagy és fontos lépéssel vitték közelebb az idő-problémát a végleges megoldásához.

7. Lotze.

1879.

Forrás: U. a: „Metaphysik”*) II. kiad. Leipzig 1884. (A „System der Philosophie” című munkának II. rész\e. L. a 138-157. pontokat.)

A szerző avval a kérdéssel foglalkozik, vajjon objectiv avagy subjectiv tünet-e az idő. Egy mély elmének valóban szép alkotása az, amit Lotze e fejezetében nyújtott. Senki sem ölelte fel gondosabb körültekintéssel mindazokat a mozzanatokat, melyek az irányválasztásra befolyhatnak, és senki nagyobb önfékező erőt nem tanúsított lelke hajlamaival szemben, tisztán az *okok* túlsúlyának engedvén át a döntést, mint a német filozófiának ez a nagy alakja. Lotze a maga elemzésre termett eszének egész erejét vetette latba e kérdésnél; ha még hozzáveszszük azt az utolérhetetlen, egy mély lélek melegét és tisztult idealismusát visszatükröztető nyelvezetet, amely úgy ezen, mint minden egyéb munkáját jellemzi és valósággal szépirodalmi művé avatja: úgy be fogjuk vallani, hogy Loize a legtokéletesebbet nyújtotta, amit az emberi ész az időkérdés metaphysikai oldalára vonatkozólag még valaha létrehozott.

Taglalásait a tárgy homályosságán és a köztudalom objectivismusának tarthatatlanságán kezdi. Szinte bámulatos leleménységgel lapokon keresztül hordja össze annak bizonyítékait, hogy a „mindeneket tova-ragadó időfolyam” képtelenségekbe visz, és hogy maradnak itt a philosophia számára nyílt kérdések. Leereszkedik teljesen a köztudalom színvonalára, hogy kiüldözhesse még az utolsó rejtekéből is, melyből ez a maga rögzött fogalmait védeni szokta, és végezetül olyan chaosát tárja elének az össze-vissza kuszált fogalmaknak és hozzájuk fűződő kérdéseknek, — mintegy intő például, hogy hova visz az objectivismus, — hogy a megriadt olvasó szinte ösztönszerűleg a másik végletbe, az absolut subjectivismus karjaiba veti magát. Lotze azonban itt sem enged számára nyugvást, hanem elébe szegi Herbart ismert (fent 150. lap) mondásának ezt a szellemes kifordítását: „az egymásután képzele lehetetlen a képzetek tényleges egymásutánja nélkül.” (*Die Vorstellung jedes Wechsels scheint unmöglich ohne den wirklichen Wechsel im Vorstellen.* 146 p. Mintha csak emlékeztetni akarná Herbart-otsáját nyilatkozatára: *soviel Schein, ebenso viel Hindeutung auf Sein.*)

*) Egy hasonló című, de előttem ismeretlen munkája már 1841-ben jelent meg.

Nem kísérik nyomon Lotze-t e csupán előkészítő tárgyalásaiban, sőt elejtjük a Kant *antinómiáira* vonatkozó ellenvetéseit (141-2. pp.) is ugyanazon okból, melyből magát e megbírált részt mellőztük (1. fent 111. 1. * alatt.) Fel kell azonban említenünk, mint az objectivismusnak szóló egyik legfőbb czáfolatát, azt a helyet, ahol egy „létező idő”-nek „a causalitas szempontjából szükséges” volta ellen tiltakozik. (147. p.) Lotze-t itt egészen a Herbart álláspontján látjuk, ki szintúgy vallotta (Alig. *Metaphys.* 299. §.), mint ő, hogy mindama kis változásokat, melyek a G ok-complexuson végbemennek azon T idő alatt, melyet az ok és okozat egyidejűségét tagadó köztudalom ezen G-nek beállta és az F következmény megszülemlése *kőé* szokott ékelni: mint teljesen egyenlő jogú, azaz szintén causativ tényezőket magához a G ok-complexushoz kell sorozni. (V. ö. fent I. r. 210—3. lapok.) Ez a válasza Lotze-nak, ha valaki a T időt azért tartja szükségesnek, „mert alatta G átalakul az F létrehozására alkalmasabbá” szóval bizonyos változásokat szenved. Mert ha meg azt állítja, hogy T alatt G változatlan maradt, kész a felelet, t. i. hogy ez esetben T egy teljesen henye, czéltalanul felvett tényezőnek mutatkoznék. — Szerzőnk (u. o.) még a szóban forgó ellenvéleménynek egy oly megokolását iparkodik visszavetni, mely szerint T -re csak azért volna szükség, hogy a G ténycsoport, mely a priori nem *ok* még, az F -re nézve ilyenné változzék. Lotze azt feleli: Ha ez átváltozásban, vagyis a G -hez járuló f_1, f_2, f_3 kis módosulatoknak létrehozatalában volna valami része az aközben lefolyó T időnek, fel kellene tenni azt az abszurdumot, hogy ez a (nota bene „üres”-nek képzelt) T , egy pusztá *idő*, valamiféle, még pedig szabályozó *hatást* tudott gyakorolni a *reális* G ténycsoportra; ez meg, mintha elme volna, a T -t észrevette, hogy a maga t -jeinek előfejesztésében amannak múlásával lépést tarthasson. (... *es ist gan unzulässig, den Zusammenhang bestimmter Gründe und Folgen, welche den Inhalt eines Ereignisses charakterisiren, auf die eine Seite zu stellen, und auf der anderen einen Strom leerer Zeit verfiiesen zu lassen, dann jenen Inhalt in diesen Strom u werfen, und zu hoffen, das sein simultanes, systematisches Gefüge sich in dessen Flüssigkeit zu einem successiven Verlaufe erweichen werde, in welchem jedes der abgestuften Abhängigkeitsverhältnisse den entsprechenden Zeitpunkt und die Dauer seiner Darstellung finden könne* — mondja a maga jellemzetes, élénk nyelvén Lotze. 148. p.)

Idáig az olvasó idegeit a számtalan *talán* és *de*, a nehézségeknek, fel-felcsillanó és ismét széjjelfoszlott reményeknek tarka sokasága bőven eléggé felcsigázta ama lelki megpihenés élvezetére, melyet a szerző saját tételes hitvallásának már-már ígérkező előadása nyújthatna. E helyett azonban még egyre tovább ragadtatunk a mérlegelő előkészítések rögzös ösvényén, melyen az író oly bámulatos kitarással tud előrehatolni. „Az egymásután-következő végső oka az eseményben (*in dem Inhalt des Geschehenden selbst* u. o.) van, — folytatja Lotze, — nem pedig egy ezen kívül álló

formában, (*nicht in einer ausser ihm vorhandenen Form, in die es hineinfiel* u. o. Nyilván Kant-ra vonatkozik.) Maga az alakulás (*das Werden*) hozza létre...” Itt ismét elakad, hogy így egészítse-e ki a mondatot: „az időt magát,” vagy pedig így: „egy időnek pusztá látszatát.” Ez utóbbi, más szóval a *subjectivismus* elve mellett most oly igazi hévvel kardoskodik, győzelmesen elsöpörve útból mindenféle ellenkedest, hogy már-már kezdünk hinni a zászlónk végleges diadalában. Elvünket támogató pontjai a következők: „Az idő egy számos folyamatnak (*Werden*) látásából levont forma, melyről, miként másrészt a *természet törvényéről*, tévesen azt hiszszük, hogy önálló létű és mintegy lebeg a világ felett. (... *wir missverstehen den allgemeinen Charakter dieser Formen, ... die leere, fließende Zeit, und halten sie für eine vorhergehende Bedingung, der das Geschehen sich zu fügen hätte, um möglich zu sein.* U. o.) A tipikus, vonal-alakú, mindkét irányban végtelen idő csakugyan nem több, mint subjectiv képzet, még pedig egy térviszonyok segítségével megkísérlett kifejezése annak a gondolatnak, hogy az események egymás között okozati kapcsolatban állanak. (... *Zeit, als unendliches Ganze mit ihren beiden entgegengesetzten Ausdehnungen gefasst, ... ist ein Versuch, durch Bilder, welche vom Räume entlehnt sind, einem Gedanken Anschaulichkeit zu geben, welchen wir über die innere Abhängigkeit der einzelnen Inhaltstheile des Geschehens hegen.* 149. p.) A ‚mult‘, ‚jelen^t‘ és ‚jövő^c‘ jelzőknek megválogatásában, melyeket az eseménysor más-más szakaszaira ruházunk, elménket nem tisztán azon rangfokozatnak tekintete vezérli, amelyet e szakaszok a causalis sorban, hol vagy *okok*, vagy *okosatok* lehetnek, elfoglalnak; mert ez esetben a — nota bene: szemünk előtt lezajló és nem készen áttekinthető — világfolyásának még egy be sem köszöntött (*m-*) részét is elnevezhetnők múltnak, mihelyt egyszer tetszés szerint megválasztott kiinduló pontunknak (*m* eseménynek) az *okát* látjuk benne; és továbbá, mert tény, hogy a multat *nem-létezőnek* érezzük, amilyenek azt az „áttekintő”, tisztán okok szerint ítélkező elme sohasem találná. Az említett jelzőket inkább az események reánk, ideges természetünkre való *hatásának* különböző módja veszi ki belőlünk, amely más a közvetlenül szemlélhető jelen benyomásnál és más a csak emlékezet útján elérhető múltnál. Ha e múlt csupán *következményei*, egész jelen állapotunkban rejtőző *eredményei* alakjában és nem egyszersmind *emlék-képen* élne bennünk, sohasem jutnánk időképzetre. (150 — 1 p.) Maga az a körülmény is, hogy az időt a causalis következmény létrehozatala körül teljesen szereptelen, tevéketlen tényezőnek ismertük fel, jó támogatásául szolgálhat annak a nézetnek, hogy időt csupán a mi emberi elménk lát az említett esemény-csoportokban. (153. p.) Az ellenvetést, hogy egy határozott nagyságú idődarab, pl. száz év, absolut, objectiv hosszúságnak mutatkozik, elhallgattatja az, ki e hosszúság *mérték-egységének* subjectiv, illetőleg *bizonytalan* eredetűségét említi. (U. o. ... *wir uns des Masstabes nicht deutlich bewusst sind.*) Különb is

tény, hogy ugyanazt az állítólag objectív idődarabot majd hosszabbnak, majd rövidebbnek érezzük, a szerint, amint kevesebb vagy több eseménnyel van kitöltve. Aki netán abba kapaszkodnék, hogy egy bármily rövidnek látszó, de végtére is időben történő eseménysoron eo ipso rajta van az *előbb* és *utóbb*; az gondolja meg, hogy e viszonyok rajtalévóknak látszhatnak a nélkül, hogy tényleg rajta volnának. Latba esik másrészt a subjectivismus mellett az, hogy a világ idői képe a felfogó elmék gyorsasága szerint más és más. (U. o. V. ö. e gondolatot fent a 196. lapon és egyebütt.) Az sem áll, hogy, ha már a külső világban nem, de gondolatainkéban, minthogy adatról-adatra száll a figyelmünk, annyival biztosabban ki lehetne mutatni az egymásutánt. Mert a fenti (1. 207. lap) visszásán Herbart-ias mondattal szemben rá lehet utalni arra a tényre, hogy két adat egymásután-következését nem ezeknek *egymás után*, hanem éppen *egyszerre*, egyetlen lelki actusban való összefoglalása, tehát időtelen gondolkodás által ismerjük meg, — és ismernők meg akkor is, ha az idő objectív adat volna (154. p. 1. e gondolatot fent a 151. lapon); továbbá, hogy az egyszerre felkarolt képzeteket elménk csak bizonyos, rajtok tapasztalt qualitativ különbségek, u. n. idő-jegyek (*Temporalzeichen*) alapján vethette ki az egymásutánba. (U. o.) Végre, aki azt vitatja, hogy a ma, tegnap, tegnapelőtt sat. végzett, egyenkint bár időtelen gondolati működéseink *egymás köpött* mégis csak kiadnak egy objectív, e gondolkodások-ow leledző egymásutánt: az ne feledje, hogy amikor mai öntudatunkat a tegnapival hasonlítjuk össze, ismét időtelen egyszereségben állítjuk magunk elé e két állapotot (*was uns als gestrig erscheint, kann uns nicht so erscheinen, weil es in unserem Bewusstsein nicht ist, sondern weil es in ihm ist, ...* 155. p.), és vetjük rá az egyiket *má-ra*, másikat a *tegnap-m.*" (155. p.)

»De vajjon nem megfontolni való dolog-e, hogy a jelennek valóság-charaktere, melyet te a múlttal szemben reáruhazol, *veszendőbe megy*, és hogy a jövőnek szempontjából ép olyan semmisnek tűnik fel ez a jelen, mint amilyenek most a multat hirdeted?!* (U. o.) — Itt áll be a nem várt fordulat. Lotze kinyilatkoztatja, hogy ő mindössze az időnek fent említett vonalas képét, amely egyetlen reális pontból és két ellenkező irányban végtelen, imaginair ágból áll, fogadja el subjectív, elvonás útján (... *wenn wir uns den zeitlichen Verlauf auf alle die Beziehungspunkte ausgedehnt denken, die er in's Unendliche ulásst, und zugleich von dem Inhalte dieser Beziehungspunkte abstrahiren.* U. o.) kinyert képzetnek (v. ö. fent 198. 1.); de nem fogadja el ilyenek a *világfolyamat* egymásutánját és önámításnak tartja azt a hiedelmet, hogy az időiséget a világ objectív tartalmi jegyeiből végkép ki lehetne küszöbölni. (*Den zeitlichen Verlauf selbst aber bringen wir nicht aus der Wirklichkeit hinweg und halten es für ein völlig hoffnungsloses Unternehmen, auch seine Vorstellung als eine apriorische, blosz subjective Auffassungsform anzusehen.* LT. o.) »Nevezetesen, amikor ugyanarra az

eseményre, melyre ma a *jelen* és *most* jelzőket alkalmaztuk, holnap már a *múlt* és *volt* neveket mondjuk rá, illetőleg, mikor a *van* és *lesz* rovatok alá nem ugyanazt a két eseményt, hanem mindig más és más kettőt foglalunk: érezzük, hogy ezt valami külső kényszer hatása alatt teszszük, ami annak a jele, hogy a szemlélt *világtartalom* tüntet *fel* bizonyos irányú egymásutánt. (... *muss nothwendig nicht blos\ diese [= vorstellende J Thätigkeit, sondern der Inhalt der Wirklichkeit, welchen sie vorstellt, in einer Succession von Gestimmter Richtung begriffen sein.* U. o.) Ehhez képest a fenti kérdésre, hogy vajjon a keletkezés (*das Werden*) valóságos időt hoz-e létre, avagy csupán a képzetét? végső megoldásul azt kell felelni: *csak a képzetét', de azért magának a keletkezésnek egymásutánja (die Succession des Wirkens) nem képlet, hanem a legmélyebb valóság.^{1'} (die eigenste Natur des Wirklichen. 156. p.)*

Lotze a kétség és lemondás nyomasztó hangulatában válik meg tárgyától, megtántorodva a subjectivismusba vetett bizalmában, megcsalva reményeiben, mert nem sikerült keresztülvinnie e világnézetnek azt a (Kant-ból merített) formáját, mely szerint kívül csupán egy merev, nyugvó adatrendszer léteznék, melynek egyes tagjai közti *causalis* kapcsolatot tisztán az emberi elme változtatná át felfogás közben folyássá, egymásutánná és idővé. Minthogy az időt nem lehetett egészen és mindenestül az *elmének* odaítélni, örökké visszamaradván a *világon* egy elenyészhetetlen csapadék, a „keletkezés egymásutánja”: Lotze elmegy odáig, hogy lerakja a subjectivista elvnek idáig annyi dicsőséggel forgatott kardját a köztudalom objectivismusa előtt, amely egy *létező* múltban és jövőben „a való jelent környező két mélységben” (*Abgrund* 159. p.) hisz. „Könnyebb is az embernek elképzelnie, — így szól végső vallomástétele, — hogy az elmi.ló tartalom, melynél épen az eltűnés lefolyása-módja marad örökös rejtélynek, *valamibe* (egy *mult-ba*) vonul belé és ott továbblétezik; ez érthetőbbé teszi a *változás* titkait és egyszersmind megnyugtatóbb, mint az a rideg gondolat, hogy *megsemmisült*, ami következményeiben fennáll.” (U. o.)

Az igazságos olvasó nem fog megnehezteni Lotze-ra, amiért végső eredményével mintegy kárbaveszettek érezteti mind azt a sok küzködést, türelmet fárasztó neki-készülődést, melyen egy megnyugtató felvilágosítás reményében az író lapokon keresztül követni kényszerült. Mert ha tekintetbe vesszük, mi volt a feladat, milyen a világgép, melyet Lotze megvalósítás végett maga elé tűzött: be kell látnunk, hogy a lemondásnál egyéb nem maradhatott hátra számára. E szomorú kényszerűség megszűnik, mihelyt a feladatot vonjuk szűkebbre, nem abban fáradozván, hogy az időt *mindenestül* az ember szüleményének sikerüljön kimutatni, hanem már jó előre számba vévén, hogy e jelenségnek, mint minden abstractumnak, lesz objectiv magja is a benne kimutatandó emberi adalékon kívül. Lotze szintén talált ilyen objectiv magot, és — miatta kétségbe esett a subjectivista elv diadala iránt. Nem mintha a „subjectiv termék” címét megtagadta volna egy *túlnyomóan* subjectiv elemű

alkotástól, és csak a *kizárólag* ilyen elemekből állóra kívánta volna ráruházni: hanem mivel azt a magot nem tudta olyan tisztára kihámozni az idői mellék-gondolatoknak hozzátapadt héjától, hogy egy idői elem visszamaradását ő maga is világosan ne érezte volna. A Lotze bonczoló kése egy „Succession des Wirkens” nevezetű productumnál állapodik meg; mi ezt a » Wirken «-t elemeire, egyes beálló és megsemmisülő kapcsolatokra bontottuk fel, — már ezzel is kiküszöbölvén egy ama fogalom-alkotásban félreismerhetetlenül benn lappangó összefoglalást, tehát elme-adalékot, — és kimutattuk, hogy az odaértett „egymásután következés” szintén csak ilyen subjectív eredetű; más szóval, hogy objectivumnak itt nem többet, mint a beállásoknak és megsemmisüléseknek pusztá discret, *egyes tényeit* szabad kiadni, azaz olyasmit, amiben *idő* elem valóban egy csepp sincs. (L. fent I. r. 203-10. lap.) Ha Lotze e világnézetet, illetőleg a megsemmisülésnek benne rejlő gondolatát, mint a tapasztalás tényeinek megértésére alkalmatlant (157. p.) visszautasítja: úgy mi az okozati kapcsolatnak egy Hume-féle felfogásával védekezhetünk, ráutalván arra, hogy egy reális tény pusztá *megértésére* mindenkor elégséges egy irreális (elmúlt) kapcsolat is. A ridegséget végül e világfelfogástól mi sem tagadjuk meg, de azt hiszszük, hogy a *fin de siècle* emberisége, amely a maga isten-hitének rombadóltét ki tudta heverni, majd csak kiheveri valahogy idő-hitének a szétmállását is.

8. Wundt.

1880.

Források: U. a: „Logik”. 1.-köt. Stuttgart 1880. (L. a 428-437. lapjait.) — U. a: » Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele« I. köt. Leipzig 1863. (L. »dritte Vorlesung.« Idézte »M. 771.« rövidítéssel.) — U. a: » Grundzüge der physiologischen Psychologie.« III-ik kiadás. Leipzig 1887. II. köt. (L. a 330-48. lapjait. Idézte »Ph. Ps.« rövidítéssel.)

A természettudományra támaszkodó pszichológiának e bámulatos készültségű úttörője a tárgyunkra vonatkozó fejtegetéseit az idézett logikai munkában egy kissé ingatag fogalmazású bevezetés*)

*) Die gewöhnliche Weltansicht legt der Zeit eine objective und eine subjective Bedeutung bei. Wir glauben an einen zeitlichen Verlauf der Ereignisse ausser uns und der Vorstellungen in uns. Diese Unterscheidung ist auch in die Philosophie übergegangen. Aber während das naive Bewusstsein auf die objective Zeit den höheren Werth legt, und die Zeitvorstellung als eine blosze Nachbildung der wirklichen Zeit ausser uns auffasst, welche nur gelegentlich auch den Verlauf unserer eigenen inneren Zustände in sich aufnehme, ist die wissenschaftliche Behandlung des Zeitbegriffs frühe schon darauf aufmerksam geworden, dass ohne die subjective Zeitanschauung niemals eine objective Aufeinanderfolge entstehen würde . . . Schon bei Aristoteles („Phys IV. 14.” bizonyára a fenti 22. lapon foglaltakat érti) finden sich . . . Bemerkungen, die an Kant’s transcendentale Aesthetik erinnern könnten.

után, — melyben t. i. a „subjectiv idő” elnevezésen eleinte, a köztudalomhoz csatlakozva, *képleteinknek* (a külső eseményekével szembevetett) tényleges egymásutánját, utóbb pedig az egymásutánnak elképzelését érti, — e bevezetés után, mondom, a Kant nézetének fent (a 123-4. lapon) bemutatott czáfolatán kezdi Saját elmélete a Herbart-iskolának ama Kant-éval ellenkező alapelvéből indul ki, „hogy az idő, hamindjárt lelki termék is, mégsem hasonlít az egyszerű érzethez a tekintetben, hogy keletkezése módját kimagyarázni ne lehetne.” (431. 1) „Az idő nem érzet, hanem az érzeteknek bizonyos rendje, — mondja Wundt (1. e nyilatkozatot fent a 85. és 94. lapokon), — és ezért a következő két kérdés áll itt elő: I. micsoda feltételek alatt jut elménk ilyen rendnek a képzetére? (*welche Bedingungen... unsere Vorstellungen als solche mit sich führen, damit eine zeitliche Ordnung entstehen könne?* 431-2. 1.) és II. a külső világ micsoda objectiv sajátosságai felelnek meg e képzetnek? A pszichologiai és metaphysikai kérdések e szoros különválasztása is Herbart-féle örökség, (L. fent 150. lap.)

Az elsőt Wundt az ugyancsak Herbart-ból (fent 151. lap) ismeretes elvnek segítségével akarja megoldani, melyszerint az *egymásutánt* simultan képzet, olyan, „melyben két elválasztott képzet egyesül valami őket elválasztó másnemű tartalomnak tudatával.” (... *ist... eine simultane Anschauung, in welcher sich die Wahrnehmung weier getrennter Vorstellungen... mit dem Bewusstsein eines sie trennenden andersartigen Inhaltes perbindet.* 432. 1.) „Az idő-képzet keletkezéséhez e szerint az kell, hogy 1. egyes különálló (*getrennt*), de reproductio segítségével összekapcsolt (*Verbindung*) képzeteink legyenek, és 2. hogy, ugyancsak reproductio alapján, tudatával bírjunk az összekapcsoltak különálló voltának, (*das ... durch Reproduction vermittelte Bewusstsein ihrer Trennung.* 432. 1.) A reproductio itteni fontossága kiviláglik abból, hogy az idő-tudat élénksége a reproductio erősségével nő, és eg⁵enesen semmi akkor, ha az elme csupán a mindannyiszor megadott benyomásokba merül” (... *wenn das Bewusstsein völlig dem unmittelbaren Verlauf der Vorstellungen sich hingibt.* U. o.) Látni, hogy Wundt, úgy mint mi (fent I. r. 12. lap), az időtudat keletkezésének feltételeit az egymásután-képzetével tekinti összeesőknek. Az egyidejűségről más helyütt nyilatkozik, mondván: „Két egyszerre megadott benyomást az ember csak az esetben tekint egyidejűeknek, — sőt *egynek*, — ha figyelmét mind a kettő között megosztja. Ellenkező esetben valamelyiköket előbb bekövetkezettnek fogja érezni; mindekor azt, amelyikre jobban figyelt.” (Ph Ps. 332-3. 1.)

»Minthogy továbbá az idő-képzet — folytatja szerzőnk — mindenütt egyes, közökkel megszakított képzet-sorokon szokott kifejlődni» (Log. 432. 1; v. ö. e megokolással a Ph Ps-ból a következő: »minthogy a benyomásokat mindenkor vagy egyidejűeknek, vagy egymástól tisztán elválasztottaknak, és soha egybefolyóknak nem érezzük« . . . 332-3. 1.): „tehát az idő eredetileg discret alkotás, melyet bizonyos reflexiók csak utólag tesznek folytonossá.”

(Közös nézete az egész Herbart-iskolának. L. fent a 153-4, 186, 206. nálunk I. r. 152-6. 1.) „Ilyen reflexió az, ha meggondoljuk, hogy ugyanazt az időközt bármiféle más és másképen tagozott folyamat (*jeder beliebige andere und anders vertheilte Verlauf von Vorstellungen* Log. 432. 1.) is kitölthette volna.” E meggondolás, — t. i. hogy oda, ahova a mostani tartalom mellett szünet esett, egy más folyamat esetében bátran kerülhetne érzet is, — a folytonosság fogalmára az által vizs el, (ezt Wundt, valamint a megfelelő helyen [fent 154. 1.] Herbart is elhallgatja, mert benne rejlik az az észrevétel, hogy minden intervallumhoz található maradék nélkül osztó mértéket, hogy tehát az idő-mértékeket idői természetök sérelme nélkül meg lehet kisebbíteni. (A mi eltérő megfejtésünkre ugyancsak a fenti 154. lapon utaltam.) „A folytonosság fogalma viszi át elménket az idővonaléhoz, az üres, vagyis azon idő érzé- kítéséhez (*Versinnlichung*), mely csak egyes pontoknak, — a belépő képzeteknek — rajta való megjelölése által (*erst dadurch, das auf ihr [= der leeren Zeit] durch den Eintritt bestimmter Vorstellungen ein/eh.e Punkte markirt werden* 432. 1.) válik betöltött idővé „ Benne rejlik az a Lotze-nál is (fent 135. 1.) kimutatható észrevétel, hogy az idő-képzet tudatunkban eredeti alakjához képest lassankint *megfordult*, amennyiben mi, kik eredetileg csak betöltött idősort ismer- tünk, melyet ama *pontokból*, mint elsőből tanultunk meg, ma »betölt/író« időről beszélünk, épen ez üres sort tekintvén a tar- talomhoz képest elsőnek. (*Vorhergeht, um Grunde iiegt*, mondja Kant. L. fent a 130. lapon.) „Ez az üres idő, — folytatja Wundt, — nem egyéb, mint egy kénytelen-kelletlen megalkotott, valóság- talan (. . . *keine Wirklichkeit zukommt* 432. 1.) elvonás, amely egy fokon áll egyéb általános fogalmainkkal, (1. e nézetet idáig a fenti 86, 152, 192, 196, 204. lapokon, nálunk I. r. 146-8. 1.) minthogy ezeknek sem felel meg semmiféle létező tárgy, és csak a megisme- rendők elrendezésének módját fejezik ki.*

II. Az *objectiv* időre vonatkozó magyarázatainak igazi szá- zadvégi kiábrándult józanságával Wundt-nak már sokkal inkább sikerült a megfelelő Herbart-féle elméletek színvonalát túlhaladnia, mint a *subjectiv*ről szóló vázlatával. Érdekes, hogy Wundt a maga hideg, ábrándoktól nem hajtott gondolkozásával is tudott e téren értékes, új dolgokat találni. Akadnak azonban tévedések. Ilyen az, mikor az abszolút *subjectivismust*, többi között a Kant-ét elítéli, »mivel egy örökké csak enyésző világnak тұrhetetlen képzetére visz (... *die Welt als ein Schauplatz unaufhaltsamer Vernichtung gedacht wird, da hinter der Gegenwart die Vergangenheit als ein Abgrund liegt, in welchem alles unwiederbringlich versunken ist, was einst Gegenwart war, während sich vor ihr die Zukunft als ein endloses Nichts aufthut* ... Log. 434. 1.) és az emberi ész-köve- telte nyugodt létezőt csupán egy túl világias, időtelen Ding-an-sich alakjában képes beszolgáltatni.« Kijut ez alkalommal a *megsem- misülés* fogalmának is, melyet a szerző pusztá látszat eredményé- nek hirdet (*In dieser schwindelerregenden Vorstellung objectivirt sich*

nur die rastlose Flucht unserer Vorstellungen. U. o.) a nélkül, hogy a változásnak itt ötle szintén szükségkép felhasznált tényét ama fogalom nélkül próbálná megérthetővé tenni. Sem a Kant subjectivismusa, ki a substantiáról adott magyarázataiban (Kr. 174. kk. lapok) igenis számot vetett a tüneményes világon belül jelentkező állandósággal, sem a mi elméletünk, mely *csak annak és annynak* a megsemmisülését hirdeti, *amit és amennyit* elmúltnak *constatáltunk*, nem visz semmiféle szédületeségekre. Wundt-ban ilyen érzést úgy látszik, az a téves föltevése gerjesztett, hogy az intran-sigens subjectivismus a külső lét magatartását képzeink szakadatlan múlásához, egymást kergető hajszájához hasonlóknak tartoznék képzelni.

A szerzót egyébként, ki az idő képzetét a substantia fogalma egyik fontos tényezőjének ismerte fel (Log. 422-4. 1.), egyrészt ez a belátás, másrészt meg talán az az igyekvése is, hogy Kant-nak szerinte egyoldalúan csak a múltat tekintő kiindulását kiegészítse, az *állandóság* jelenségének egy tárgyunknál szokatlanul élénk hangsúlyozására indították. Ez az ő új, és nem lehet tagadni, értékes adaléka. Wundt szerint e jelenségnek szemlélete nem annyira azért szükséges, hogy az idő képze egyáltalán kifejlődhes-sék, — ez esetleg egy minden ízében forgandó környezetben is megalakulna, — hanem azért, hogy a már megalakult képzetet a világra kiterjeszthessük, objectivnek tekinthessük; amire egy sehol sem állandó világgal szemben nem volna okunk. (*Sollte die Zeitvorstellung unter solchen Bedingungen [= in einer Umgebung, in der ... niemals ein Object in unveränderter Form zur Wahrnehmung gelange] durch die Reproduction innerer Zustände überhaupt noch TU Stande kommen, so wäre doch nirgends ein Anlass gegeben, sie auf die Ausrenwelt ψ übertragen.* 435. 1.) Itt megjegyzendő, hogy Wundt az idő tárgyiasítása (*die Zeit objectiviren* u. o.) alatt tőlünk eltérőleg nem az emberiségnek azt a helytelen megszokását érti, melynél fogva ez egy »idő« nevezetű üres folyót létezőnek tart: hanem (*ismerettani* és nem *psychologiai* szempontjából folyólag) érti és magyarázza elménknek azt a jogos és helyes eljárását, hogy az táő-ben nem a léleknek valami értéktelen, csupán subjectiv jelentőségű kivirágzását, hanem a világ felfogásának egyik alkalmas eszközét látja. *) Ehhez képest ő az »objectiv idő« elnevezést nem

*) Az idő-problema ugyanezen ágával, azaz hogy mikép keletkezik az idő objectiv természetébe, más szóval, ama tulajdonságába vetett hitünk, hogy az minden képzet-kapcsolatunkra kiterjed, foglalkozik egy honfitársunk, a teljesen modern szellemben gondolkozó *P i k l e r G y u l a* is „Az objectiv létben való hit lélektana” (I. r Budapest, 1890.) című munkájának néhány fejezetében. A szerző elmellőzve Wundt-on kívül *Baummann-nak*, *Waitz-nek* és *Volkmann-nak* sorban a fenti 172, 187, és 206. lapokon bemutatott helyeit, jogosulatlan általánosságban azt állítja, hogy a *psychologiai* „munkák szerzői kivétel nélkül elfelejtik, hogy az egy-séges Időről és Térről való fogalmaink egy objectiv Időről és Térről való fogalmak; más szóval, a *psychologusok* gyakran tárgyalták az Idő és Tér egységéről való fogalmainkat, de a nélkül, hogy azok objectivitasaról való fogalmainkat tárgyalták volna.” (24. 1.) Mulasztásuk tényleg csak annyi, hogy az objectivításra vonatkozó

rója meg, hanem az időképzet alapjául szolgáló *világtények* számára foglalja le. (... *in den Ob jeden sind Bedingungen der Zeitvorstellung gegeben, und diese werden dann ... als die objective Zeit anzuerkennen sein.* 434. 1.) Mi e névcserét nem írjuk alá, minthogy az „idő tulajdonságokénak fent (166. lap) megrótt fogalmára visz, és nevezetesen, mivel a mystikus időhit kiküszöbölésére sokkal alkalmasabb az az eljárás, ha az objectív világtényeknek az idő-chimaerától tényleg igen nagy különbözőségét hangsúlyozzuk. Másrészt azonban nem tagadhatjuk meg hozzájárulásunkat attól az értékes és szintén új eszmétől, mely ez elnevezésben implicite benne rejlik, t. i. hogy az időfogalom alapjául szolgáló objectív világtények azonosak azokkal, amelyek az idő *egy jogos* tárgyasításának, világra-kiterjesztésének indító és igazoló okául szolgálnak.

kérdést nem a Pikler-féle, — elismerem, alaposabb és mélyebbre ható — fogalmazásban vetették fel, amely így szól: „miért tekintünk objectívnek oly egymásutánokat, melyeket mint egymásutánokat nem szemléltünk? (pl. két képzetet, melyeket egy órai, vagy még nagyobb időköz választ el egymástól; avagy két képzetpárt, melyeknél csupán a párokon belül észleltünk egymásutánt, holott e sajátságot a párok között is fenforgónak állítjuk.) Miért mondjuk, hogy a rövidebb idő „benne foglaltatik” a hosszabbban, holott ezt soha sem láttuk? és végre, miért hiszünk összes képzeteinknek olyan láncolatában (— idő), amelyben minden szem megelőző vagy követ minden másikat, holott jelenéseinknek (— képzeteinknek, 1. 1. lap jegyz.) egy ily egytetemes láncolata tényleg nem jelenik meg előttünk,” mindössze is egyes egymásutánok kínálkozván közvetlenül. (24-6. 1.)

Pikier — igen helyesen, — visszautasítja azt a megoldás-javaslatot, mely szerint a kérdéses hitre szükséges bizonyítékokat emihezettünkől mentettük volna, ráutalván arra, hogy emlékezni csupán olyasmire lehet, amit valaha elszemléltünk, ami „elsődlegesen jelen volt előttünk.” (25. 1.) Szerinte a nem-szemlélt egymásutánokat azért tekintjük objectíveknek, mert tudjuk, hogy csak akaratumk (szemlélésük véghezvitele) kell hozzá, hogy mint egymásutánok, vagyis szemléltekhez hasonló alakban tűnjenek fel előttünk. Legalább ez kerül ki feleletül a jelen esetre abból az általánosabb elvből, melyet munkájában be akar bizonyítani, t. i. hogy nem-szemlélt sajátságokat mindenkor azért és akkor tekintünk objective meglévőknek, ha tudjuk, hogy előttünk való megjelenésükhöz csupán elhatározásunk szükséges. (Ez az elv szerzőnknek kissé különös magyarságán így hangzik: „A hit jelenéseink bizonyos tulajdonságainak objectív létében más szóval való kifejezése hitünknek bizonyos jelenések megjelentethetőségében akaratumk által.” 10. 1.)

Ez nem egyéb, mint az a közkeletű igazság, hogy objectívnek vesszük először mindazt, amit tényleg szemléltünk; és másodsor azt, amiről tudjuk, hogy szemlélni lehetne. Látnivaló, hogy ebben a főkérdés a, „miért tekintjük a tényleg szemléltet, akkor amikor szemléljük, objectívnek és nem pusztá képzetnek avagy hallucinationnak? továbbá az is világos, hogy a nem-szemléletekre vonatkozó mindezenre másodrangú kérdésnek az elsőre adott felelet szerint kell eldőlnie. Ak nevezetesen a szemlélteknek ezeken élénkségét, avagy talán különös érzettönusát tartja az elhatározó körülménynek, mely minket objectív válasukra, hallucinatióktól és képzetektől való megkülönböztetésükre indít: az a meg nem jelent kapcsolatok objectíválásának okát szint' ezen szavakkal lesz kénytelen körülírni, mondván: objectívnek azért vesszük, mert tudjuk, hogy, ha hozzájuk férköznénk („megjelentetnők akaratumk által”), ugyanazt az élénkséget, illetőleg tónust tapasztalnók rajtok. Körülbelül ez a belátás, illetőleg az a tény, hogy első sorban a szemlélt egymásutánok objectíválásának kérdésébe, mint fontosabba, (hogy vajjon objectív, avagy csak gondolt praedicatum-e az „egymás után”) volt az eddigi psychologusok figyelme elmerülve: ez a tény, mondom, magyarázza és

E világtények és egyszersmind az ily értelemben „objectiv” időfogalom megalakulásának feltételei közé Wundt a csak melleleg említett (435. 1.) változás tényén kívül az állandóság következő két alakját veszi fel: 1. a csupán annyira-mennyire állandó tárgyakét, melyet, minthogy valóban állandóak nem akadnak, ilyenek azaz substantiák képzésével kell megpótolnunk; (*Wohl aber liegt in diesem Verhältniss [== der bloß relativen Constant der Gegenstände] ein neues Motiv des Denkens, für seine Vorstellung des Zeitlichen dadurch einen festen Halt zu gewinnen, dasz es absolut beharrende Objecte voraussetzt, die nun dem unablässigen Wechsel der Erscheinungen als unveränderlicher Hintergrund dienen.* 436. 1. efféle tárgyakra szükség van azért, hogy a változás szemléletéből nyert discret képzetünket egységes sorokká fűzhessük össze, *getrennte Vorstellungen zusammengehörigen Reihen verbinden.* 435. 1. Véletlen találkozás Eyfferth-tel. L. fent 180. lap.); 2. ma-guknak e változásoknak állandóságát, azaz törvényszerűségét, melyre tisztán az időfogalomnak ama kiterjesztése — és nem megalakulása — szempontjából (*... ist nicht unerlässlich für die Zeit-Vorstellung überhaupt, aber ... bindend für die objective Beziehung*

menti ki a Pikler-től kissé megnagyított mulasztásukat, mely mindössze annyiból áll, hogy a nem-szemlélt egymásutánokkal kevésebb tüzete sen foglalkoztak.

Pikier pedig, ki az objectiválás kérdésének csak egyik oldalához kívánt (9. lap), és a szemlélt adatokéhoz tényleg nem is szólott hozzá, az általa felkarolt ügyet nézetem szerint — legalább munkája idáig megjelent részével — csupán annyiban vitte előbbre, amennyiben nyereségnek lehet tekinteni a következő, csupa hiatusokat hagyo formulát, melyet én fejtegetéseiből végső tanulság-kép ki tudtam vonni: „Objectivnek veszünk mindent, ami szemlélése közben ilyen és olyan (nem hallottuk milyen?) benyomást ad; továbbá pedig azt, amiről tudjuk, hogy szintén ilyen és olyan benyomást szerezhetünk róla.” — Azon adalékok értéke, melyekkel szerzőnk az időre vonatkozó eddigi ismereteinket kiegészíteni próbálta, legkevésbé sem igazolja az e tárggyal foglalkozó psychologusok irányában használt szigorúságát. Hogy az egyetemes, minden irányban tagozott idősornak ismerete (az a hit, „hogy minden jelenésünk objective idői viszonyban áll minden jelenésünkkel” 81. 1.) „többszöri várakozások útján” (u. o.) keletkezik, nevezetesen az által, hogy A-hoz eddigi tapasztalataink alapján B-t várjuk, de B helyett „C következik A után, vagyis ugyanazon módon vagy viszonyban, amint azelőtt B jött, azután D ugyanazon viszonyban B-hez és A-hoz és így tovább vég nélkül” (u. o.): ezt és ennyit talán Herbart-ék is tudtak, kiknél az időt-nemző gondolkozásnak valóban aránytalanul kimerítőbb leírását találhatni. (L. fent a Herbart, Waitz és Volkmann cikkeket.)

Ismertetésemet szerzőnknek egy talpraesett megjegyzésével akarom berekeszteni. Uyen, amikor elítéli azt a téves hiedelmet, hogy az emberi elme, ha A-F F-M és M-Z successive belépő egymásutánokat külön-külön észrevette, csupán ennyi tapasztalatból és eo ipso már az A-Z tagokat is egymásutánosaknak tudná felismerni. Pikier finom érzékkel arra utal, hogy az olyan viszonyt (A-Z-t), mely az említett A-F-féléktől különbözik a tekint íben, hogy benne a második tag (Z) többszörös közbeiktatások után, és nem, mint amazoknál, közvetlenül követi az elsőt (A-t): elmenk csak az esetben fogja ez utóbbi viszonyokéhoz hasonló, vagyis az „egymásután” jelzővel illethetni, ha meggondolta, hogy a kérdéses két tag az A-F-félékhez rokon alakban lünnék fel, ha közbeiktatásoktól menten szemlélhetné. („Ha az emberek már azt, hogy F követte A-t, M F-et és Z M-et, úgy fejeznék ki, hogy Z követte A-t, anélkül, hogy azt úgy fognák fel, mint egy A-tól Z-ig való egymásután-jelenés lehetőségét, vagy alkalmát, akkor két különböző dolgot neveznének egymásutánának a nélkül, hogy erre valami okot tudnának találni.” 29. 1.)

der Zeit. 436. 1.) szükség van azért, mert a jelenségeket idősorba rendezni csak úgy lehet, ha egyes, állandóan ismétlődők támasztékul szolgálnak. (U. o.)

Wundt, mikor az állandóság tényét az idő *objectiválására* hirdette szükségesnek, valóban új dolgot állított; de mikor e tényt általánosabban *időnemő-nek* hangoztatta, voltaképen csak *kimondotta* azt a gondolatot, mely az eddigi psychologusok (többi között a Hume 1. fent 95-6. lap) elméletében is kifej ezetlenül benszerezelt, nevezetesen ott, ahol az idő-fogalom „tartósság” című ágának magyarázatánál egy *nyugvó lét* szemléletére hivatkoztak. Ha ez utóbbit mégis az idő-képzet objectiv ingredienciáinak tételes felsorolásánál kihagyták, ez ama jogos meggyőződésből történhetett, hogy az „ingredienciák” közé tisztán oly világ-sajátságokat érdemes felvenni, melyek az idő-fogalom sajátzerű, megkülönböztető kellékei, és nem, miként a nyugvó lét szemlélete, egyáltalán *minden* fogalmunknak megszületéséhez szükségesek. — Elnéztük idáig, mert a Wundt czelzata és nem szava lebegett előttünk, hogy a nyugvó létet mindenkor állandóságnak (*Constant*), azaz oly néven nevezi, mely érezhetőleg rokona a nyilván időies értelmű „tartósság” szavának, és mint ilyen a világ *objectiv* alaptényeinek jelzésére nem alkalmas. Ha szerzőnk belátta, hogy a változás (nálunk: megsemmisülés) csupán az egyik támasztéka az idő képzetének: akkor egyszerű wem-változást, vagyis a puszta *létet* kellett volna második gyanánt említenie. E fogalmazás talán az ő szemében is elvette volna az idő-ingredienciákra vonatkozó nézetének újság-zománczát, melyet úgyis jobbára az eltérő szóhasználat idézett elő.

A mozgást Wundt nem csupán az időmérés *eszközének*, — legkevésbé egyetlen eszközének (v. ö. Locke, fent 74. 1.), — hanem az idő-képzet egy kiválóan alkalmas — szintén nem az egyetlen (v. ö. fent 37. 1.) — *kútforrásának* tekinti, azért mert könnyen észrevehető módon viseli magán a változás közben való állandóságnak (ez utóbbi elemet a mozgó test képviseli) képzetünkhöz mulhatatlanul szükséges kellékeit. (*Die Bewegung ist nur ein besonders ausgeprägter Fall jener Constant des Veran der liehen, die als die allgemeinste objective Grundlage der Zeit zurückbleibt.* 435. 1.) Az időmérésnek imént érintett második, — a fejlődést tekintve, Wundt szerint is legelső — eszközeül a subjectiv, képzeteink vonulására támaszkodó egyenlősítéseket hozza fel, (*Wir würden niemals %u einer objectiven Zeitmessung gelangt sein, wenn nicht der Verlauf unserer Vorstellungen schon ein Zeitmasi mit sich führte, das uns gestattet, verschiedene Zeitintervalle mit einander ψ , vergleichen.* 436. 1.), melyekről mindössze annyit mond, hogy feltételül szolgálnak a pontosabb mértékek megteremtésének. (437. 1.) Ugyanez a gondolat egy korábbi munkában (M. Th. 27—8. 1.) a következő fogalmazásban merül fel, melyet túlságos általánosságáért Volkmann (Lehrb. d. Psych. II. 11. 1.) joggal megrótt: *Die Zeit ist der Mensch. Denken und Zeit sind einerlei.* E mondásokban az az egy helyütt nyíltan is szereplő téve-

dés rejlik, hogy az idő-képzettel való gondolkozás primair, sőt velünk született sajáttság. (*Wo das Denken beginnt, da fängt auch die Zeit an ...* M. Th. U. o.) Ugyan e művében a természetes időegységet, vagyis a legkisebb, még felfogható intervallumot „a leggyorsabb gondolat ideje”-nek nevezi (a Ph. Ps. megfelelő helyein 331-7. 1. már nem) és egy (a 38-40. lapokon) részletesen leírt kísérleti eljárás alapján $\frac{1}{8}$ másodpercnyinek hirdeti.

A Ph. Ps.-ból (331-2. 1) az ugyan e tárgyra, t. i. a felfogás sebességére vonatkozó kísérleteknek tanulságai közül hadd álljanak itt, mint érdekesebbek, a következők: A *több* érzékünkre egymásután ható benyomásokat nem bírjuk oly gyorsan felfogni, illetőleg tisztán megkülönböztetni, mint azokat, melyek csak *egy* érzékünket érik. Nevezetesen: *Csupa* fényhatásokat még 0.047 mp., sőt körülmények között 0.017 mp-nyi közök mellett, *csupa* (kezünk ujját érő) tapintás-érzeteket még 0.0277mp., — és *csupa* hangokat 0.016 mp., sőt körülmények között 0.002 mp-nyi közök mellett is tisztán meg tudunk egymástól különböztetni. Ellenben, ha az első benyomás a látó, a második a tapintó érzéknek szól, az említett időköz nem lehet kisebb, mint 0.071 mp; és nem kisebb, mint 0.16 mp, ha az első adat a látó, a második a halló érzékünket éri.

Az objectiv időmértékről, — melyről a M. Th-ben (27. 1.) azt a köztudalommal szemben igen is helyén való figyelmeztetést találjuk, hogy nem szabad magával az idővel összetéveszteni, — a Log. (437. 1.) megjegyzi, hogy megválasztásában, mivel csak jó későn jutott eszünkbe a kiszemelt égi mozgások egyenletességét ellenőrizni, a természet jelenségeinek törvényszerűségébe vetett *bizalmunk* nyilatkozik meg. (V. ö. fent 205: lap). „E törvényszerűségnek — mondja a szerző — az idősor csak külső oldalát fejezi ki, amennyiben ismeretünk tárgyait bizonyos tőlünk független sorba rendezve mutatja be; ellenben a substantia és causalitás fogalmai ugyané törvényszerűségnek velejébe hatolnak.” (V. ö. Schopenhauer: III. köt. 167. 1. és egyebütt.)

Az időmérés *indító okainak* vizsgálata helyett (a M. Th. 28. lapján) e puszta állítást találni: „ha van idő, azt meg is kellett mérni, mivel egy mérték nélküli idő olyan volna, mint a kiterjedéstelen tér.” A logikai munkában, hova efféle, szemlátomást pszichologiai természetű vizsgálódások nem is illenének, inkább csak az időmérés legelső *tárgya* van megemlítve e szavakkal: *regelmässig periodische Bewegungen bieten ..., wie sie die Quelle einer ausgebildeten Zeitvorstellung sind, so auch erst den Anlass \u einer objectiven Messung der Zeit dar.* (435. 1)

Ennyit Wundt-ról. Wundt a nagy szempontok embere; olyan elme, melynek nincs szüksége a részletekig elmerülnie, hogy a kérdések legmélyebben fekvő, sarkalatos pontjait észrevegye; olyan egyéniség, ki a maga emelkedett álláspontjának madártávlatából irányt tud adni mi kisebbek munkásságának.

Visszapillantás.

Az idő-elméletek az *Ó-korban* ugyanazon két nagy név, a Plato- és Aristotélesé, körül csoportosulnak, melyek az egész régi philosophiának is jóformán fő-centrumait jelzik. Plato az objectivismust, Aristoteles, — habár csak távolról, — a subjectivismust jelenti. Hogy a peripatetikus, stoikus és epikureus iskolák a nagy stagirai bölcszet túl nem haladták, és egészben az ő kerékvágásában mozognak, mutatják a közölt részletek. Sextus szintén ide tartozik, kinek elmés küzködéseit kevésbé újaknak fogja találni az, aki Aristoteles *ε&τερικος λογος-&v* (fent 10 lap) nem feledi. — Másrészt Plotin és hívei a Plato czíme alá vonandók, kinek tévedéseit fokozott mértékben tüntetik fel. Ugyan ide venném az inkább csak előhangképen szereplő pythagoreismust is Az *Ó-kor* utolsó alakja, Szent Ágoston, már az új, sőt legújabb elméleteknek egy bámulatosan korai előhírnöke.

Az *Új korban* Descartes, Spinoza, sőt Leibniz is inkább az Aristoteles modorában, — bár a subjectivista elvnek erősebb hangsúlyozásával, — tárgyalják themánkat; míg ellenben Hobbes, Berkeley, Hume és Condillac Locke-nak kidomborodó neve körül csoportosulnak. A Locke-féle subjectivismust, melyet Euler-nek ephemer jelentőségű felszólamlása visszaszorítani nem tudott, a maga mélyebbre ható gondolkozásával megragadja Kant, de az angol philosophustól lényegesen eltérő eredményre jut. A subjectivismus Kant-féle kiadásának (röviden: „az idő a térrel együtt *kivételes* természetű lelki termék, t. i. forma”) téves voltát felismerik Herbart és hívei (a „Subjectivista irányok”), kik a Locke-féle alap gondolatot („az

idő olyan, mint más elvont fogalom”) a Kant-tói tanult alaposabb kutatással, — a fejlődésnek részleteit is fűr-készve, — kiművelik és iparkodnak diadalra segíteni ama visszahatások közepette, melyeknek elvük és *elvünk* egy más tereken szintén babonásnak bizonyult philosophia (Schelling-Hegel és „Visszaesés”) részéről inkább ki *volt*, mint ki *van* téve

Locke nem volt, hanem lesz!

Tartalom.

NB. A *dült betűs* nevek az illető czikkekbⁿ előforduló fontosabb hivatkozásokat jelzik.

	Lap
Előszó	—
I. Ó-kor.	
Pythagoreusok (<i>Zeller 7. /.</i>)	7
Plato	8
Aristoteles (<i>Zeller 22. I.</i>).....	10
Peripatetikusok	24
1. Strato (<i>Aristoteles 24-5. I.</i>).....	—
2. Kritolaus (<i>Aristoteles 26. I</i>)	26
Stoikusok (<i>Aristoteles 28. I.</i>)	27
1. Általában	—
2. Zeno	—
3. Chrysippus	—
4. Apollodorus, Posidonius	28
Epikureusok	—
1. Epikurus	—
2. Lucretius	31
Sextus Empirikus (<i>platonismus 3γ. I, Aristoteles, Strato, epikureismus, Kant 38. I., Aenesidemos jg. I.</i>) ..	32
Plotinus (<i>pythagoreismus 43. /, Stralo-Zeno 44- Aristoteles 44- If epikureismus 4j.l, Volkmann, Schopenhauer 50. I.</i>)	40
Plotinisták	50
1. Jamblichus	—
2. Damascius (<i>Aristoteles 53. I.</i>)	52
3. Simplicius (<i>Archytas 54. I.</i>)	54
Szent Ágoston	55
II. Új-kor.	
Hobbes (<i>Wundt, Baumann, Aristoteles 64. I.</i>)	63
Descartes (<i>Locke, Baumann 66. I.</i>).....	64
Spinoza (<i>Baumann 6η. I.</i>)	66
Locke (<i>BöHm K. . A, Kirchmann 72. P° Baumann 77 I.</i>)	70
Leibniz (<i>Locke jg—82. I., iß. Fichte 82. L, Clarke 82—à. /., Lot\e 85: I., Newton 87. /., Baumann go. I.</i>)	78
Berkeley (<i>Locke gi. /.</i>).....	90

	Lap
Hume.....	92
Euler (<i>Schopenhauer 102. /.</i>)	98
Condillac (<i>Böhm K. leg. I.</i>).....	104
Kant (<i>Herbart 112, 121, 125, 128, 130: /., Trendelenburg 113, 131, 133. /., Grapengiesçer 113. /., Volkmann n4y 1 /7, 134. /., Schopenhauer //5, i26_y, 128, 133—4. /., Spencer 116. /., Cohen 117, 120, 122, 131—3, 136. /., Döring 117·}' , Wundt n8, 123—5., 13g. /., Alexander 121. /., Überweg 125. /., Lotze 12g, 134, 135. /., Ulrici 134. /., Böhm K. 135. /., Dühring 13g. I.).....</i>	111
Schelling és Hegel	140
Herbart (<i>Böhm K. 154. I., Wundt 155. /., Drobisch 158. /., Trendelenburg 158. I.</i>)	149
Visszaesés	161
1. Trendelenburg (<i>Grapengiesçer 161. /., Drobisch 162.I.</i>).....	—
2. Ifj. Fichte	163
3. Ulrici 166	
4. Baumann (<i>Höföding 170. I.</i>).....	169
5. Hartmann	173
6. Eyfferth	175
7. Horwicz.....	182
Subjektivistai irányok	185
1. Waitz	—
2. Spencer.....	188
3. Taine	192
4. Dühring.....	194
5. Liebmann	196
6. Volkmann (<i>Vierordt, Schmitz-Dumont . Stiedenroth 202. I.</i>)	198
7. Lotze 207	
8. Wundt (<i>Pikier 215- I.</i>).....	212
Visszapillantás.....	220